

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

МАРТИНЯК ЮЛІЯ ОЛЕГІВНА

УДК 32.01:[141.319.8:165.81]:114/115

**ВЗАЄМОДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ТА ЧАСОВО–
ПРОСТОРОВИХ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:

Денисенко Валерій Миколайович,
доктор політичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО	11
1.1. Виклик політичного у політичній науці	11
1.2. Витоки наукового знання про політичне	26
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО	43
2.1. Міждисциплінарність як базова методологічна засада дослідження політичного	43
2.2. Аналіз фреймів та критичні теорії: евристичний потенціал до дослідження політичного	56
2.3. Концептуалізація розмежування політики від політичного	71
Висновки до розділу 2	87
РОЗДІЛ 3 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО	90
3.1. Антропологічний вимір політичного	90
3.2. Простір політичного	106
3.3. Час політичного	123
Висновки до розділу 3	134
РОЗДІЛ 4 ВЗАЄМОДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО	137
4.1. «Територія» – «циклічність» – «я – чужий»	137
4.2. «Місце» – «лінійність» – «я – інший»	147

4.3. «Потік» – «фрагментарність» – «я – не-я»	157
Висновки до підрозділу 4.....	172
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	181

ВСТУП

Актуальність дослідження. Політичне знання як знання в політиці та знання про політику сьогодні в межах вітчизняного політичного простору детермінується здебільшого через потрактовування політики як автономії, що може бути схоплена сама зі себе через аналіз діяльності суб'єктів політики крізь призму інституційних вимірів у широкому значенні. У зв'язку з цим політика на сучасному етапі зводиться, з одного боку, до набору схем та процедур, хоча, з іншого боку, – уможлиблює твердження про її кінець, або ж постполітику, що прийшла їй на зміну. Мікрорівень і в значенні теоретичного осмислення політики, і в сенсі її емпіричного аналізу, на який у такому контексті переноситься остання, відкидає рефлексію, схоплення в цілісності й загалом констатує неможливість усвідомлення буття політики, породжуючи такий парадокс: аналіз політики лише як тут–політики в конкретних часово–просторових вимірах, що, проте, позиціонується як універсальний, зводить політику до вузьких темпорально–просторових умов, у такий спосіб виокремлюючи її дослідження поза межами наукового. Коли, наприклад, йдеться про сучасні тенденції зведення політики до постполітики, вони не можуть бути осмислені самі зі себе, для цього потрібна дистанція, бодай методологічна.

Натомість в умовах превалювання позитивістського підходу в політичній науці дослідження позаемпіричних і позаінституційних вимірів політики в такому контексті маневрує між кінцем історії, кінцем політики, крахом великого наративу, меланхолією за втраченою трансцендентністю, котрі пов'язані з кризою кордонів, вимірів і систем координат. Така ситуація констатує вичерпність класичних, загальноприйнятих підходів до політики, де розглядається або ж винятковість неолібералізму, або ж песимізм, що проголошує марність будь–якої політичної дії. Тому йдеться не про те, що політика як така зникла, а про те, що вона потребує переосмислення.

Відповіддю на ці тенденції постає введення в політичній науці поняття політичного, що дає змогу вивчати ті чи інші політичні системи не як об'єктивні, а як гегемонійні, коли поряд з аналізом інституційних чинників запропоновано антропологічні, поряд із процесуальними – темпоральні, а також одночасно з дослідженням простору політики – дослідження простору політичного.

Розрізнення між політикою й політичним, введене в ХХ ст., має широкий евристичний потенціал, але ще не концептуалізоване у вітчизняній науці. І якщо в англomовному, німецькомовному чи франкомовному просторах розрізняють політику й політичне, в Україні поняття «політичне» постає таким, яке ще потребує комплексного, системного й інтеріоризованого на вітчизняний ґрунт підходу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження становить складову частину комплексної науково–дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка *«Теорії політики: форми політичної рефлексії»* (номер держреєстрації № 0111U005524).

Метою дослідження є концептуалізація поняття політичного та з'ясування форм його виявів крізь призму зіставлення атрибутивних вимірів.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати передумови необхідності переосмислення предметного поля сучасної вітчизняної політичної науки з огляду на введення поняття політичного, яке не тотожне поняттю політики;
- розробити теоретико–методологічну основу дослідження політичного;
- систематизувати теоретико–методологічні підходи до концептуалізації політичного та розмежування політики й політичного, визначити риси та характеристики політичного;
- концептуалізувати атрибутивні виміри політичного – антропологічний, темпоральний, просторовий – у динаміці їхнього теоретичного осмислення та крізь призму зіставлення з вимірами політики;

- виявити кореляційність, взаємозалежність і взаємодетермінованість форм виявів політичного;
- довести актуальність поліваріантного підходу до аналізу політичних явищ та процесів, зважаючи на відмінні типи кореляції вимірів політичного.

Об'єкт дослідження – політичне як базова категорія сучасної політичної теорії.

Предмет дослідження становлять антропологічний, просторовий і часовий виміри політичного у взаємодетермінованості і взаємозалежності, їхній взаємозв'язок із вимірами політики, а також кореляція політики та політичного.

Методологічною основою роботи є методологічні концепти й теорії другої половини ХХ ст., в основу котрих покладено переосмислення засадничих умов буття політичної сфери. Як теоретико–методологічний інструментарій дослідження політичного використано теорії Ж. Рансьєра, Дж. Агамбена, К. Касторіадіса, Ш. Муфф, Е. Лакло, М. Фуко, Ж. Бодрійяра, Е. Балібара, Ю. Габермаса, О. Мархарта, С. Жижєка, А. Лефєвра, А. Бадью, З. Баумана.

Предмет дослідження зумовив необхідність послуговуватися міждисциплінарним підходом, що постає на межі соціальної філософії, теорії історії, соціальної й політичної антропології, філософії мови та політичної теорії. Останні своєю чергою актуалізують застосування до розгляду феномену політичного аналіз фреймів і соціологічної теорії повсякденності, контекстуального підходу, політико–антропологічного підходу, концепту гегемонійного дискурсу, доробків Есекської школи дискурс–аналізу, концепту гегемонії, теорій політичного як розриву, політичного як події та політичного як надзвичайного стану.

Безпосередньо в організації пізнавального процесу використано загальнологічні методи – абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, класифікація, сходження від абстрактного до конкретного.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена сукупністю

визначених завдань, засобами їхнього розв'язання й конкретизована в таких твердженнях:

уперше:

– запропоновано, на основі аналізу теоретичних підходів до розрізнення між політикою та політичним (на противагу виокремленню розгляду політичного як напрямку досліджень у межах політичної науки), дуальний підхід до визначення предметного поля вітчизняної політичної науки, коли предметом постає політика й політичне; звідси об'єкт політичної науки – політичне життя суспільства – концептуалізується у двох відмінних теоретико–методологічних рівнях, коли політика виявляється на рівні функціонування політичних систем, а політичне – на рівні гегемонійного дискурсу, загального фрейму трактування співжиття та, власне, політики;

– визначено риси (контингентність, межевість, акцент на понятті спільного – на відміну від дихотомії «публічне – приватне»), характеристики (постає властивістю співжиття індивідів, є розривом соціального, констатує перманентну наявність дихотомії «друг – ворог», виявляється як симбіоз асоціативного та дисоціативного підходів, пов'язане зі становленням гегемонійної форми організації суспільного життя) й атрибутивні виміри політичного (просторовий, темпоральний, антропологічний); це дало змогу сформулювати підхід до політичного як до властивості співжиття індивідів, основу котрого становить спільне як умова (дискурс) і результат (діяльність), простір якого є простором розриву соціального (але не виводиться з нього), простором «між» (межевості), що перманентно розгортається через відносини з іншими; таке визначення акцентувало зіставлення політики й політичного в площині соціального: політика як концентроване соціальне та політичне як його розрив;

– розмежовано темпоральний, просторовий та антропологічний виміри політики й політичного, що, на відміну від підходу, де в межах єдиного просторового, темпорального чи антропологічного виміру політики виокремлено різні рівні осмислення політичного простору, часу й людини

політичної, дало змогу зіставити виміри політичного та виміри політики як відмінні: антропологічний вимір – як розрізнення між дослідженням політичних суб'єктів і дослідженням процесів політичної суб'єктивації, просторовий вимір – як простір діяльності суб'єктів політики та симбіоз соціальної активності, матеріальної культури і, власне, простору (поняття «політична спатіалізація»); темпоральний вимір – як співвідношення між процесуальністю політики та часом політичного як певним фреймом розуміння співжиття в динаміці; доведено, що антропологічний вимір політичного постає визначальним, а кореляція між просторовим та темпоральним вимірами – обернено пропорційна;

– виокремлено три базові типи кореляції вимірів політичного на основі тріадичної класифікації кожного з них: 1) «територія» – «циклічність» – «я – чужий»; 2) «місце» – «лінійність» – «я – інший»; 3) «потік» – «фрагментарність» – «я – не-я»; доведено, що кожен із вимірів політичного в межах одного типу кореляції взаємодетермінується, а типи кореляції вимірів політичного накладаються один на одного в межах одного політичного поля, що актуалізує необхідність поліваріантного підходу до дослідження політичних явищ та процесів;

уточнено:

– розрізнення між «другом» та «ворогом» як базове для конструювання політики й політичного, що, на відміну від теоретичних підходів до визначення політики у виключно асоціативному або ж виключно дисоціативному контекстах, дає змогу трактувати політику не з огляду строгої дихотомії «об'єднання – протистояння», а як перманентне розрізнення, яке виокремлено в трьох типах («я – чужий», «я – інший», «я – не-я»), кожен із котрих виявляє себе в асоціативному та дисоціативному вимірах;

– методологічні передумови виокремлення концепту політичної різниці, що крізь призму систематизації підходів до вирізнення політичного в розмаїтих мовних просторах допомогли обґрунтувати необхідність контекстуального підходу до розуміння особливостей виникнення та розвитку

політичного знання стосовно політики та політичного;

набули подальшого розвитку:

– триадична узвичаєність «традиційне – модерне/статистичне – сучасне/віртуальне» в дослідженні політичної сфери буття, яку можна застосувати не лише під час ретроспективного аналізу політичних процесів та явищ, а потрактувати як актуальну поліваріантну схему дослідження політичного та політики, де домінування кожного з типів визначається через інтенсивність їхнього вияву;

– трактування сучасного неоліберального способу організації суспільного співжиття не як об'єктивного, а гегемонійного.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. У вітчизняній політичній науці фактично відсутнє наукове осмислення категорії політичного, що відмінна від політики. Дисертація доповнить українську політичну науку новими підходами до аналізу політичної сфери. Висновки дисертації можуть стати теоретичним підґрунтям для ґрунтовного аналізу політичного, а також допомогти в розробленні методології не лише науково–теоретичних, а й емпірико–аналітичних розвідок. Висновки мають теоретичне і прикладне значення та можуть бути застосовані під час підготовки навчальних посібників, курсів і спецкурсів із політології, політичної філософії, політичної антропології. Дослідження може збагатити такі дисципліни: «Історія політичних учень», «Методологія політичної науки», «Теорія політики» і под.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та твердження дисертації апробовані на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: студентській науковій конференції філософського факультету «Дні науки 2013» (Львів, 2013 р.), звітних наукових конференціях філософського факультету ЛНУ ім. Івана Франка (Львів, 2014, 2015, 2016 рр.), Міжнародній науково–практичній конференції «Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії» (м. Львів, 25–26 вересня 2015 р.), Міжнародній науково–практичній конференції «Суспільні науки: сучасні

тенденції та фактори розвитку» (м. Одеса, 22–23 січня 2016 р.), Міжнародній науково–практичній конференції «Нове та традиційне в дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 5–6 лютого 2016 р.), Міжнародній науково–практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті» (м. Херсон, 26–27 лютого 2016 р.), Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (м. Херсон, 15–16 квітня 2016 р.). Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 13 публікаціях, з них 4 – наукові статті у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 1 – в іноземному виданні політологічної тематики, 1 – в українському науковому виданні, що має статус міжнародного, та 7 тез конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел (206 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 201 сторінку, з них основний текст – 165 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОГО

1.1 Виклик політичного в політичній науці

Для означення сучасного стану суспільства нині широко використовують поняття суспільства ризику, доби непевності¹. Проте їхній опис відбувається в межах застосування наукових теорій та підходів, що видаються для цього непридатними в умовах, коли ставлення до суспільної та політичної дійсності постає як синтез тенденцій, котрі можна окреслити такими поняттями: «кінець історії», [121], «кінець політики» [149], «крах великого наративу» [179], а також меланхолією за втраченою трансцендентністю [24]. Це пов'язано із кризою кордонів, систем координат і вимірів за умов, коли «географічне питання "Де твій дім?" поступилося місцем новому: "Що таке дім?"» [75, с. 18].

В анотації до праці Ж. Рансьєра «На краю політичного» (франц. «*Aux bords du politique*») вказано на цю проблему в контексті її актуальності в дослідженні й осмисленні політичної сфери²: «... червоною ниткою проходить думка про вичерпність традиційних підходів до осмислення політики та про необхідність такої концептуалізації цього феномену, яка не скочувалася би ні в ліберальне самовдоволення, ні в песимізм, що пожирає самого себе, проголошуючи марність будь-якої політичної дії» [101]. Так, сучасна політика не редукується виключно до боротьби за владу, права легітимного використання насилля і под. Натомість дискусії зазвичай і далі відбуваються навколо еліт, влади, політичної системи, котрі вже містять політичне як щось іманентно присутнє й аксіоматично зрозуміле. Можливо,

---

¹ Поняття суспільства ризику ввів У. Бек; поняття доби непевності – З. Бауман.

² Під політичною сферою розуміємо сукупність політики та політичного.

саме тут варто зазначити, згідно з Е. Балібаром, що крізь призму феномену насильства, окреслюючи сучасний стан суспільних та політичних інститутів, ми повинні би визнати, «що крайнє насильство є не постісторичним, а власне "постінституційним"» (переклад наш. – Ю.М.) [141, с. 11].

Аналогічний алгоритм потрактовування має застосовуваність і до інших явищ суспільної та політичної дійсності, відкриваючи ширший контекст їхнього пізнання. У межах вивчення політичної сфери йдеться про необхідність концептуалізації в політичній науці поняття політичного, відмінного від політики. І якщо в західній³ політичній науці концепт «політичної різниці» [182], чи «політичний парадокс» [191] – розрізнення між політикою та політичним – широко використовують, то для вітчизняної політичної науки поняття політичного постає термінологічною лакуною.

Політична наука концептуалізувалась як самостійна наука порівняно недавно. Це пов'язано головню зі Сполученими Штатами кінця XIX – початку XX ст., а в ширшому контексті – із модерним тяжінням до позитивізму, фрагментації, спеціалізації, загалом ідеї прогресу як засадничої. Повсюдна легітимація інституційного й неоінституційного дискурсів у політичній науці витіснила дослідження поза– чи неінституційних чинників буття політичної сфери із площини політичної науки до культуральних студій⁴ [166] або філософських розвідок. Як наука про політику, політологія на такий кшталт мала на меті ствердити останню як автономну підсистему суспільства, поряд з іншими, з власними індикаторами, закономірностями, методологічним, методичним і технологічним апаратом. Тому підґрунтя політичної науки логічно пов'язують із так званим Макіавеллівським поворотом [187], де вперше констатується, що «політика є політика» [183, с. 50]. До речі, кардинально відмінним було дослідження політики в Радянському Союзі. Її як

---

³ Під західною наукою у загальному значенні розуміємо континентальну й англосаксонську традиції.

⁴ Інколи використовують назву «культурні студії», проте такий переклад некоректний.

суспільне явище вивчали в межах наукового комунізму та політекономії й інтерпретували не як автономну сферу, а надбудову, що в такому контексті становила елемент офіційно затвердженої ідеологічної картини світу. Саму ж політологію називали «буржуазною псевдонаукою». По суті, такі два відмінні підходи до визначення політичної сфери буття в крайніх виявах можна окреслити як методологічне розмежування між автономією політики, з одного боку, і гетерономією – з іншого⁵.

Узагалі питання автономії та гетерономії політики вписується в проблему фундаменталізму науки: йдеться про базове розмежування підходів до вивчення політичної та соціальної сфер буття на фундаменталістські й постфундаменталістські. Щодо цього Ф. Анкерсміт зауважує: «фундаменталістські» теорії – це теорії, що використовують для пояснення, дослідження того чи іншого політичного устрою, а також для прогнозування динаміки його розвитку «певний принцип, властивість людини або соціального й політичного устрою» [7, с. 203]. За вченим, такий підхід застосований і «до більшої частини, якщо не до всієї, сучасної політичної філософії» [там само]. Вчений наводить і теорії лібералів та лібертаріанців, і комунітаристів як приклади фундаменталістського підходу, котрі постають такими через впевненість, що без фундаментальних принципів політична філософія неможлива, віру в політичний світ як «у своїй основі нерозривний світ, зобов'язаний своєю єдністю й когерентністю фундаментальним принципам: самозбереженню, (діалектичному) розуму, історії, справедливості, "комунікативній дії" та под.» і погляд, навіть в умовах конфліктів та зіткнень, на політичну систему як моністичну, що осягає «єдності грандіозного всеосяжного синетезу» [7, с. 209]. Твердження, яке ставить ці теорії в один ряд, на протиположності постфундаменталістським теоріям, актуалізує необхідність

---

⁵ Питання гетерономії й автономії політики див. у праці «Autonomie und Heteronomie der Politik : Politisches Denken zwischen Post-Marxismus und Poststrukturalismus» Frankfurter Arbeitskreis für politische Theorie & Philosophie [139].

нового підходу до розгляду й аналізу політичних процесів і явищ. Так, фундаменталістські принципи застосовують і до більшості сучасних політичних теорій, де, наприклад, віра в об'єктивність критеріїв, індикаторів чи об'єктивно правильної моделі організації суспільного життя поза контекстом може бути класифікована як фундаменталістська з однією лише відмінністю: якщо віра в історію (історизм), релігію, мораль і под., експлозивна, то тут віра імплізивна – зі себе самої.

Проблема вітчизняної політичної науки полягає в тому, що питання автономії та гетерономії політики й наукового фундаменталізму виносяться переважно за межі дослідження політики. Унаслідок цього виникає парадокс – розгляд політичних явищ і процесів поза межами осмислення базових принципів можливості їхнього буття. Ілюстративна в такому контексті ситуація в сучасній вітчизняній політичній науці: як стверджує Ю. Шайгородський, предметом вітчизняних політологічних наукових розвідок постають здебільшого політичні інститути та процеси, натомість куди менше уваги приділено «проблемам етнополітології й етнодержавства, політичної культури, ідеології теорії та історії політичної науки» [128, с. 17]. Учений на прикладі дослідження громадянського суспільства встановлює, що з 50 дисертаційних досліджень останніх 15 років $\frac{3}{4}$ присвячено прикладним проблемам [там само, с. 18].

Ще один виклик для вітчизняної політичної науки – виклик постмодерну. Чому постмодерн постає як виклик? Насамперед тому, що змістовне наповнення категорії саме собою надзвичайно складне, починаючи від того, чи є постмодерн «кінцем чи закінченням модерну» [див. 173], і завершуючи або ж його цілковитим запереченням, або ж абсолютним ствердженням, що має безпосередні наслідки для розуміння предмета й методології політичної науки. Західні вчені виокремлюють такі ключові періоди розвитку постмодерну (не як руху чи стилю): виникнення наприкінці 60–х років ХХ ст.; дослідження симптомів, котрі засвідчували зміну усталених умов буття; критика, окреслена як «постмодернізм реакції»; нові

підходи до осмислення дійсності, сформульовані як «постмодернізм опору» [157; 125]. Проте в межах наукових дискурсів пострадянських країн його означення у зв'язку з історичним розвитком набуває особливої складності. Так, якщо постмодерні дослідження політики в США зосереджуються переважно в межах культуральних студій, у Німеччині, Франції, Великій Британії – у межах політичної філософії, то, скажімо, у Росії й узагалі країнах «другого світу»⁶, за В. Чернецьким, були схильні до розгляду постмодерну лише як «локального стилю» [126, с. 40].

Отже, політика, ставши предметом аналізу окремої науки, сьогодні може бути осмислена з урахуванням відповіді на два основних виклики: автономії та гетерономії (чи ширше – фундаменталізму й постфундаменталізму) політики й постмодерну як констатації зміни умов суспільного буття, притаманних класичному модерну (періоду, коли набувають змісту основні категорії політичної науки). Способи такого осмислення та дослідження варіюються залежно від культурно–мовних просторів – головню (зважаючи на актуальність розгляду політики та політичного) йдеться про німецькомовний, франкомовний, англкомовний, а також російськомовний. Причому досвід таких розвідок стає відкритим для вивчення у вітчизняній політичній науці фактично лише після розпаду СРСР. Вектор парадигмального вибору методологічних позицій у таких обставинах детермінується двома чинниками: внутрішнім – як вибором між належністю до конструкта «Східна Європа» або «братні народи»; зовнішнім – як поділом на країни «першого», «другого» та «третього» світу, де, за В. Чернецьким, для «першого» світу характерний постмодернізм, для «другого» – посткомунізм і для «третього» – постколоніалізм [125, с. 39].

Такий стан визначає певний вектор вітчизняних досліджень політики й пояснює наукову зацікавленість в одних методологічних та концептуальних підходах і меншій увазі до інших. Причому підходи, котрі в західній науці

---

⁶ Питання градації країн на «перші», «другі» й «треті» розглянуто у підрозділі 4.3.

стають уже елементом історії політичної думки та політичної науки, у вітчизняній ще актуалізуються й інтеріоризуються. Для прикладу, в українській політичній науці відомі доробки науковців А. Бентлі, Ч. Мерріама, Р. Даля, Дж. Сарторі, А. Лейпхарта, З. Бжезінського, С. Гантінгтона. Однак недостатньо розкритий культуральний напрям дослідження політики, як і маловідомі прізвища Ф. Джеймсона, В. Чернецького (науковця українського походження), С. Холла. Знані також К. Поппер, Е. Гіденс, але менш популярні П. Андерсон, Т. Іглтон, представники Есекської школи дискурс-аналізу. Перекладені численні праці М. Дюверже, Р. Арона, К. Леві-Строса, проте порівняно мало – А. Бадью, Ж. Рансьєра, Е. Балібара, Ф. Лаку-Лабарта, А. Лефевра та ін.

Рушійною силою ревізії класичного розуміння політики загалом та політичних ідеологій зокрема в ХХ ст. та на початку ХХІ ст. є критичні теорії, котрі варто розуміти як «складний конгломерат ідей, концепцій та підходів, що в змістовному аспекті містять відразу декілька традицій політичної думки: постструктуралізм, постмодернізм, неомарксизм та "ідеологію нових лівих"» [74, с. 22]. Доробки ж науковців, які не набули актуальності у вітчизняній політичній науці, можна об'єднати в такий спосіб: усі вони мають на меті дослідження позаінституційних вимірів політики, з'ясування самої сутності політики в кореляції з іншими сферами суспільного буття. Власне для того, аби відмежувати такі розвідки від розвідок політики як практичної сфери та її інституційних умов, застосовують поняття «політичне».

Категорію політичного, що відмінна від політики, ввів К. Шмітт⁷ [134]. До речі, його праці використовували і використовують як «праві», так і «ліві» мислителі. З одного боку, виникнення «політичного» пов'язане з актуалізацією дослідження політичної сфери буття відповідно до умов, котрі змінилися, з іншого – через необхідність осмислення власної сутності політики як такої, поза гегемонійним політичним дискурсом чи гегемонійним

---

⁷ Стаття «Поняття політичного» мала декілька редакцій, котрі дещо різнились за змістом [див. 131, с. 111 – 113].

дискурсом політичної науки. Іншими словами, на противагу тезі, що політичні інститути більше нічого не пропонують і нікуди не ведуть, низка науковців (А. Бадью, Ж. Рансьєр та ін.), не лише констатує меланхолію за втраченою трансцендентністю, а й окреслює варіанти співжиття, пропонують політичне як категорію, що підтверджує можливість підстав та потенціал необхідності буття політики в актуальності до новочасності.

Підґрунтя необхідності переосмислення класичних підходів до дослідження політичної сфери становлять антропологічний, лінгвістичний, історичний повороти. У контексті культурно–мовних просторів перебіг радикалізації класичного поняття політики в ХХ ст. можна окреслити в такий спосіб: «від німецьких дебатів у перші десятиріччя ХХ ст. до повоєнної Франції, а після того – до предмета англо–американських дебатів (через "континентальнішу" мислительку Г. Арендт та її послідовників)» (переклад наш. – Ю.М.) [див. 183, с. 55]. Причому теоретичне і практичне дослідження соціального та політичного у франкомовному просторі тісно взаємопов'язані; німецькомовний простір тяжіє до ідеалізму, а англomовний – до емпіризму [там само]. Розглянемо одну з причин такого нерівномірного розвитку. Отже, «поза відмінними філософськими схильностями у відповідних культурах того часу, є факт, що британська дискусія залишається значно пов'язаною зі щоденною практикою буття політики (англ. *politicking*); натомість німецькі й частково повоєнні французькі дебати радше окреслюють політичність (англ. *politicization*), відкриття простору політичності (англ. *politicking*) поза межами класичної політики» (переклад наш. – Ю.М.) [там само]. О. Мархарт зазначає, що власне введення у науковий обіг понять контингентності й антифундаменталізму як принципів дослідження соціальної сфери буття постало передумовою реконцептуалізації політики, виникнення її потрактовування як «політичного» [183, с. 56].

Тут докладніше окреслимо процес становлення поняття політичного в найрепрезентативніших (у межах дослідження політичного як відмінного від політики) культурно–мовних просторах.

Уже зазначалось, що поняття «політичне» в німецькомовному просторі з'являється в статті К. Шмітта «Поняття політичного» (нім. «*Der Begriff des Politischen*»). Концепцію вченого переосмислювали, зокрема, Г. Арендт і Г. Маркузе. На виокремлення політичного значно вплинула феноменологія, герменевтика й екзистенціалізм. У німецькомовному просторі на осмисленні категорії політичного відчутно позначилися критичні теорії, зокрема неомарксизм у межах Франкфуртської школи та структурного марксизму Л. Альтюссера. Крім того, вирізняємо доробки Е. Вольфаса та Ю. Габермаса.

К. Шмітт стверджує: «Рідко можна зустріти точне визначення політичного. Переважно слово це вживається лише негативним чином, на противагу іншим поняттям у таких антитезах, як "політика й господарство", "політика й мораль", "політика і право", а в праві це знову антитеза "політика і громадянське право" і т. д.» [134]. Основний критерій визначення політичного – опозиція «друг – ворог»: ступенем політичності постає здатність розподілу людей на друзів та ворогів у будь-якій релігійній, моральній, економічній, етичній чи іншій спільності; підґрунтям такої опозиції є поведінка, встановлена реальною можливістю розуміння ситуації та здатності правильного розрізнення між другом і ворогом [там само]. Для вченого власний простір політичного відсутній в умовах, коли питання політичного постає питанням рівня інтенсивності асоціації та дисоціації людей, що в різні періоди «спричинюють різні об'єднання й роз'єднання» [там само].

Неомарксизм, який перебуває у витоках виокремлення політичного, М. Хевеші окреслює так: це особливий напрям суспільної й філософської думки 50–60-х років ХХ ст., що має в основі «визначене теоретичне прагнення знайти з допомогою Маркса відповіді на актуальні питання сучасності» [123]. Центр аналізу Т. Адорно, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, Е. Фромма, В. Беньяміна, Л. Левенталя становить проблема переосмислення місця індивіда через поняття відчуження й одновимірності. Класичний індивідуалізм, з погляду неомарксизму, це – віддзеркалення самого себе в умовах, коли «*zoon politikon*», через зняття необхідності здійснення морально–

етичного вибору, некритично сприймала цінності та стереотипи, домінантні в суспільстві. Детермінантою такої ситуації став науковий метод, який «у зв'язку з перманентним зростанням ефективності панування над природою» творить, з одного боку, чисті поняття, а з іншого – є умовою «дедалі ефективнішого панування людини над людиною внаслідок панування над природою» [79]. Причому таке панування не використовує технологію, а є нею, забезпечуючи «широку легітимацію розростання політичної влади, яка залучає до себе всі сфери культури» [там само].

У такому контексті мета критичної теорії на теоретичному рівні – виявлення та пояснення вад суспільства, окреслення можливостей їхнього подолання, а в практичному сенсі – мобілізація індивідів через колективний механізм боротьби за перетворення суспільства. Отже, перший крок – це необхідність перемогти диктат некритичного раціоналізму: «Розум опинився в полоні ідеї технічного прогресу, що призвело до фаталізму й переконаності в тому, що людське існування, як і природа, керується певними об'єктивними та неминучими законами, котрі змінити й подолати людина не в змозі, у такий спосіб опиняючись "пішаком" у руках "залізного закону історії" ортодоксального марксизму або позитивістських природних законів» [57]. До речі, тут, як і у разі з лібертаризмом та комунітаризмом, указано на те, що спільне для марксизму й позитивізму. Наступна необхідність – «здійснення повороту від панівної в суспільстві комунікації логоцентричного типу в межах схеми "панування – підпорядкування" до нового типу соціальної комунікації, яка призведе до дійсного визволення людини» [107, с. 109]. Франкфуртці вказують на існування парадоксу в межах раціоналістичного проекту просвітництва: «взявши стратегічний курс на просвітництво людства через усунення міфотворчості, проголошення чистого наукового знання, просвіта в результаті створила нові міфи – міфи про велике та вільний розум» [107, с. 108–109]. Ще одна необхідність – руйнування концепції історичного прогресу, «згідно з якою основи майбутнього суспільного ладу завжди перебувають у сьогоденні» [57]; натомість для справжньої радикалізації

соціальної критичної теорії потрібний розрив із попередньою соціальною системою. Наступний крок – зміна раціонально–технічного управління, що має тоталітарний характер, породжує одновимірне мислення та посилює деструктивні тенденції в житті людини: проект технологічної раціональності поширюється, охоплюючи політику, економіку, культуру й, внаслідок цього, накладається, чи, швидше, замінює варіативні у суспільстві дискурси, дії, інтелектуальну культуру й культуру матеріальну власною тотальною технологічною системою, яка «поглинає або відкидає всі альтернативи, а притаманний цій системі потенціал продуктивності та зростання стабілізує суспільство й утримує технічний прогрес у межах панування. Технологічна раціональність стає політичною раціональністю» [там само].

Важливим з огляду на дослідження політичного стає акцентування на індивідуалізації, на відміну від соціалізації. Характеризуючи історичний розвиток західної цивілізації, Е. Фромм зосереджувався на процесі виходу людини з природи, розриванні «первинних вузів», входженні людини в суспільство, а не на процесі засвоєння суспільних норм. Отже, стабільність і відносна безпека змінилися крізь призму капіталізму на невизначеність місця та залежність не «від гарантій його традиційного статусу, а від його власних зусиль» [119]. Звідси у франкфуртців простежується ідея про ефемерність пошуку єдиних, своєрідних «тотальних цінностей» і, відповідно, знімається ідея рівня значущості людини через рівень її залучення до того чи іншого політичного архе. Натомість центральним постає самовизначення кожного окремого індивіда за допомогою деієрархізації політичного. У такий спосіб підтверджено необхідність зв'язку простору буття індивіда та соціального простору не ієрархічно: політичне та людину поміняно місцями – не ціле стає більшим, аніж одиничне, одиничне – важливішим за ціле. Зауважимо також вплив Л. Альтюссера на розгляд цього питання, учні котрого – Ж. Рансьєр та Е. Балібар – безпосередньо досліджують політичне.

Хоч поняття «політичне» й застосоване вперше в німецькомовному просторі, його концептуалізація припадає здебільшого на повоєнну Францію,

зокрема після публікації есе П. Рікера «Політичний парадокс» (франц. «*Le paradoxe politique*») [див. 181]. Тут виокремимо концепції Ж.–Л. Ненсі, Ф. Лаку–Лабарта, К. Лефора, А. Бадью, Ж. Рансьєра.

П. Рікер пише «Політичний парадокс» як реакцію на «Будапештську подію» наслідком котрої стала низка змін людського існування на рівнях: несподіваного історичного співчуття, звичної політичної стратегії, рефлексії щодо незмінних політичних структур людського існування [191, с. 247]. Для П. Рікера автономія політичного як констатація власної специфіки, котра мусить бути сепарована від економічного раціоналізму, може бути відображена у двох контрастних рисах: з одного боку, політичне реалізує людські взаємини, які не можуть бути зведеними до конфліктів між класами чи до соціально–економічних напруг загалом, з іншого – політика сприяє специфічним порокам, що є, власне, політичними пороками або пороками політичної влади й не може бути редукована до іншого, зокрема економічного відчуження (останнє може зникнути, а політичні пороки – залишитись) [там само, с. 248]. За П. Рікером, політика існує лише у великі моменти, у кризи, у кульмінаційні й поворотні миті історії [там само, с. 255].

Для Ж. Рансьєра політика не є здійсненням влади, натомість у її основі лежать політичні відносини, крізь призму котрих постає можливим осмислення й дослідження політичного суб'єкта. Політика «повинна визначатися сама собою, як особливий образ дії, що використовується відповідним суб'єктом і підлягає веденню особливої раціональності» [101, с. 195]. У цьому контексті політика пов'язана із виокремленням тієї чи іншої спільноти та існує тією мірою, якою присутня несумісність місць, функцій і об'єктів. Причому, за Ж. Рансьєром, мистецтво політики містить певною мірою і придушення політичного [там само].

Концепції Ж.–Л. Ненсі, Ф. Лаку–Лабарта, К. Лефора, А. Бадью, незважаючи на відмінні трактування політичного, об'єднує постфундаменталістський підхід до вивчення політичної сфери буття. Ці концепції «підійшли близько до понять, котрі ранній М. Гайдеггер назвав

формально індукованими поняттями (нім. *formal anzeigende Begriffe*) – кружляючи навколо хаосу контингентності й необґрунтованості, вони забезпечують тропологічний простір для формальної індикації, яка не може бути репрезентована безпосередньо» [183, с. 4].

В англо–саксонському просторі вирізняється діяльність Есекської школи дискурс–аналізу, доробки в межах культуральних студій. Есекська школа дискурс–аналізу, заснована у 80–х роках ХХ ст., охоплює чималу кількість учених із різних країн світу, зокрема з Аргентини, Мексики, Греції, Данії, Іспанії, США та, власне, Великої Британії (Е. Лакло, Ш. Муфф, А. Норвал, Я. Ставракакіс, О. Мархарт, А. Гроппо та ін.). У її основу покладено постструктуралістські і психоаналітичні традиції. Засновники школи, Ш. Муфф та Е. Лакло, концентрують увагу на переосмисленні теорії гегемонії А. Грамші. Лейтмотив таких досліджень засвідчують погляди Ш. Муфф: будь–якому соціальному ладу притаманний гегемонізм, а «саме суспільство постає продуктом визначеної послідовності практик, що можна трактувати як спроби встановлення порядку в ситуації відсутності закономірностей» [93, с. 95].

У межах культуральних студій, окреслюючи дослідження політичного, виокремимо доробки С. Холла, Ф. Джемісона, П. Андерсона, Т. Іглтона.

Отже, способи концептуалізації та виокремлення політичного варіюються не лише залежно від методологічних підходів, а й різняться залежно від мовно–культурних просторів. Що ж до методологічних підходів, то на увагу заслуговує класифікація, запропонована Франкфуртською робочою групою з політичної філософії та теорії (нім. *Frankfurter Arbeitskreis für politische Theorie und Philosophie*). Її представники, розгорнувши дискусію про актуальне поняття політичного, зазначають підходи, у межах котрих можна окреслити політичне: феноменологія та деконструктивізм (Ж. Дерріда, Ж.–Л. Ненсі); постструктуралізм з актуалізацією аналізу влади та дискурс–аналізу (М. Фуко, Е. Лакло, Дж. Агамбен); психоаналіз Ж. Лакана (Дж. Батлер, С. Жижек); постмарксизм (Л. Альтюссер, Е. Балібар, А. Негрі,

М. Хардт). Така класифікація умовна, хоча би тому, що напрями із префіксом «пост–» загалом важко піддаються концептуалізації як самості, але вона має місце як спосіб визначення певних орієнтирів у дослідженні політичного.

На окрему увагу заслуговує російська традиція вивчення політичного. У праці «Політичне як проблема. Нариси політичної філософії ХХ століття» (рос. «*Политическое как проблема. Очерки политической философии ХХ века*») за редакцією М. Федорової розглянуто доробки А. Грамші, К. Шмітта, М. Горкгаймера, Г. Арндт, Г. Маркузе, М. Мерло–Понті, К. Лефора, Р. Арона, Ч. Тейлора, П. Рікера та постмарксизм [94]. На відміну від континентальної й англосаксонської традицій російська трактує політичне радше етатистськи (причому ця традиція має таку основу: у радянській парадигмі «політичне розгорталось як універсальне домагання держави» [11, с. 15]). Так, для російського науковця А. Магуна політичне – сфера колективної єдності людей, що повинна «цілеспрямовано встановлюватися та підтримуватись, зазвичай насильно, законодавчо нав'язуючи себе розрізненим і егоїстичним індивідам та групам» [73]. Формою політичного в такому трактуванні постає лише одна держава як форма єдності; «відносини та дії людей / груп політичні тоді, коли стосуються цієї єдності в розумінні встановлення меж або їхнього оспорювання (тобто держави), відповідно держава є структурою об'єднання» [там само]. Крайня ілюстрація такого підходу – так звана четверта політична теорія А. Дугіна [49].

Отже, розглянемо, врешті, українську політичну науку в контексті дослідження поняття політичного. Спроби розрізнення політики та політичного в українськомовному просторі простежуємо у «Європейському словнику філософій», де «на основі вивчення ужитку цих двох слів⁸ в англomовній політичній літературі» перевірено «гіпотезу, згідно з якою їхні відповідні семантичні поля пов'язані зі способами, у які наукові теорії (та університетські інституції) уявляють собі те, що ми називаємо "політикою"»

---

⁸ Причому, у словнику як розрізнення між політикою та політичним вказано на англ. *policy, politics* та франц. *politique (le), politique (la)*.

[51, с. 310]. У словнику, де-факто лише констатовано розрізнення між політикою та політичним, проте не концептуалізовано його. Серед українських науковців, котрі досліджують політичне, вирізняється, насамперед, Ю. Шейко, який аналізує політичне в парадигмах модерну [133]. Виокремимо також Д. Шевчука, зокрема його статтю «Постполітичне позасвідоме». Згідно з ним, «предмет політичної теорії – поняття політичного – втрачає свої смислові обриси» [131, с. 2].

У розвідці «Просвітницький проект раціоналізації політики та його межі» Н. Амельченко вказує на розрізнення між політикою та політичним [3], О. Гайко в публікації «Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії» покликається на дефініціювання поняття політичного Ш. Муфф [35]. У праці «Постметафізичне розуміння політики: стратегії легітимації» М. Тур, широко використовуючи термін «політичне» й досліджуючи крізь призму антропологічного підходу власне політичне, застосовує, однак, поняття політики та політичного як синонімічні [116]. О. Лізунова в статті «До проблеми розуміння предмета політичної теорії» зазначає, що «сучасні тенденції розуміння феномена "політичного" схильні розглядати його як необмежений умовними лініями розподілу вузьких наукових дисциплін простір здійснення владних відносин» [72, с. 9], але знову ж таки не диференціює предмет політичної теорії на політику та політичне як відмінні. Використовують поняття «політичне», концептуально не відмежовуючи його від політики, й У. Ванькович у розвідці «"Естетизація політики": актуальність проблеми співвідношення естетичного та політичного» [29] і У. Родіна в статті «Політика безпеки в конструюванні європейської ідентичності: від "убезпечування" політичного до політизації безпеки?» [104], й О. Новічкова в розвідці «Формування методології критичного аналізу політичного в Реймона Арона» [86].

Однак наголосимо: існує значна кількість розвідок і в українськомовному, і в російськомовному просторах, котрі імпліцитно містять дослідження політичного (тобто вивчають явища, що належать до сфери

політичного, а не політики), проте на теоретичному й методологічному рівні не послуговуються цим розрізненням або ж здійснюють його не в межах політичної теорії. Симптоматичний у такому контексті підхід О. Поспелової, де в статті «Інтерсекційний підхід у соціальній та політичній теорії» (рос. *«Интерсекционный подход в социальной и политической теории»*) дослідниця використовує термін «політичне» як синонім до політичної сфери загалом. Натомість одночасно зі загальноприйнятими підходами до політики (політика як управління, політика як авторитетний розподіл ресурсів та політика як публічна діяльність) вона вказує на необхідність кардинально відмінного підходу до останньої, як до складного поля взаємовідносин людей, «внутрішні та зовнішні межі котрого постійно перевизначаються». Політика у такий спосіб – «це конфігурація специфічного простору, розчленування особливої сфери досвіду, об'єктів, що розглядають як загальні та підзвітні спільному рішення, суб'єктів, котрі визнаються здатними позначати ці об'єкти та наводити щодо них докази» [96, с. 59]. По суті, тут йдеться не про різні трактування політики, а про концептуальне розрізнення між політикою та політичним.

У такому контексті виокремимо: дослідження методологічних засад політичної науки, які вказують на необхідність розширення методології вітчизняної політичної науки (Ю. Шайгородський, О. Новічкова, М. Лендєл), вивчення проблеми межевості (О. Ржевський), антропологічних (А. Гарбадин, В. Денисенко, О. Бардяк, І. Коломієць) і темпоральних та просторових вимірів (О. Сорба, С. Коврига, О. Якубін).

Отже, поняття політичного виникає як своєрідна відповідь на надмірний позитивізм дослідження політики, з одного боку, та як спроба переосмислення політики в нових умовах – з іншого. Причому підходи до політичного різняться залежно від культурно–мовних просторів, а у вітчизняній науці поняття політичного постає таким, що має ще бути концептуалізованим.

1.2. Витоки наукового знання про політичне

Хоча поняття політичного виникає лише в ХХ ст., горизонт його дослідження можна окреслити: на рівні концептуалізації поняття; присутності в межах вивчення предмета політичної думки ретроспективно; опосередкованого застосування поняття політичного. Як уже згадувалося, поняття «політичне» постає теоретичною та методологічною відповіддю на необхідність переосмислення підходів до розгляду політичної сфери буття. Ідею політичного можна віднайти також на рівні присутності в межах дослідження предмета політичної думки ретроспективно. Саме у вивченні політичного в контексті історії політичної думки йдеться про розмежування на історію політики та, власне, історію політичного. Попри те, що ця конструкція постає лише науковою моделлю, вона має великий евристичний потенціал для діагностики сучасного стану політичної сфери та аналізу динаміки змін.

Як зазначає Ф. Анкерсміт у праці «Політична репрезентація» (англ. *«Political Representation»*): «більшість історичних творів є (або в крайньому випадку до останнього часу були) історією політичного життя минулого» [7, с.9]. Учений виокремлює два пункти схожості між історією та політикою: 1) історія та політика виконують функції синтезу та уніфікації, адже пов'язані із «переведенням хаотичної множинності» до певної концептуалізованої форми (дії або вчинку), причому й історія, й політика під час такого переведення здійснюють також функцію виключення; 2) під час виконання функцій синтезу та уніфікації політика та історія послуговуються, з одного боку, принципами адекватного оцінювання власного контексту, а з іншого – використовують таку уніфікацію та синтез як інструменти забезпечення власних цілей та інтересів – «реалізацію певних політичних або етичних ідеалів» [там само, с. 9–10]. Тут опосередковано простежується така лінія розмежування політичної теорії: з її одного боку – дії та факти, котрі звершились, а з іншого – умови (що містять у собі також потенційні альтернативи), за яких ці дії стали можливими.

Аналізуючи історію політичного, О. Мархарт зауважує: історія політичної думки «є також історією забуття політичного, сконструйована як стратегічна гра із контингентністю, або Фортуною в концепції Н. Макіавеллі» [182, с. 51]. Йдеться про те, що політика постає конкретною формою організації суспільного співжиття, концептуалізуючись поряд з альтернативними формами, а політичне – рисою співжиття, що іманентно містить ці альтернативи. У зв'язку з цим складність ретроспективного опису політичного полягає ще й у тому, що історія політичної думки має бути класифікована на історію стосовно політики й історію стосовно політичного відповідно, де в першому випадку політику розглядають як форму організації, а в другому випадку йдеться про політичне як окреслення тих речей, що вказують на альтернативи до узвичаєної й легітимізованої форми організації суспільного співжиття, а також схоплюються в процесах самовідтворення останнього. Лише в такому тлумаченні стає зрозумілим контекст історіографічного опису політики та політичного – пов'язаність історії політичних учень із правовими та пов'язаність історії політичного із філософією, культурою, матеріальними формами такої культури. Ці зауваги окреслюють необхідність дослідження історії політичної думки з акцентуванням на понятті політичного, відмінної від історії політичної думки із концентрацією на категорії політики: якщо історія політики є концентрованою думкою про найважливіші (з огляду на конструювання політичної системи) події, котрі відбулися, то історією політичного постає те, що виходить за межі їх осмислення. Отже, виникає потреба перепрочитання всіх джерел, котрі можуть бути окресленні як такі, де міститься вказування на політичне, що можливо, проте, тільки після концептуалізації самого поняття політичного та його меж. Тому спробуємо лише коротко розглянути тенденційні історичні зміни й концепції відомих мислителів щодо історії політичної думки, відшуковуючи в них політичне.

З методологічного погляду, аналіз політичного можливий за врахування такої зауваги: ретроспективний аналіз політичного відбувається за умов, коли

події минулого, де це поняття ще не назване, вивчають крізь призму сучасного концепту. До речі, цей принцип поширюється й на аналіз виявів політичного. Так, Ш. Муфф та Е. Лакло, аналізуючи практичні вияви політичного, стверджують: «політико–гегемонійні артикуляції ретроактивно формують інтереси, які вони висувають до представлення» [67]. Цей аспект намагаються взяти до уваги представники Кембріджської школи історії політичної філософії, концептуалізація підходу котрих пов'язана з лінгвістичним та історичним поворотами у 60–х роках ХХ ст. У центрі аналізу Кембріджської школи історії політичної філософії – поняття контексту. Під контекстом вони розуміють передусім полемічну мовну ситуацію, причому «йдеться не про природні мови, а про мови політичні, про сукупність ідіоматичних матриць, прийнятих у політичній філософії та таких, які формують фон, щодо котрого виявляє себе автор» [див. 9]. У цьому сенсі актуальними для розуміння ретроспективного окреслення політичного є праці: «Фізіологія символічного. Книга 1. Відродження Левіафана: Політична теологія, репрезентація влади й кінець старого режиму» (рос. «*Физиология символического. Книга 1. Возвращение Левиафана*») М. Ямпольського [137]; «Основи сучасної політичної думки» (англ. «*The Foundations of the Modern Political Thought*») К. Скіннера; [200], «Макиавеллівський момент» (англ. «*The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*») Дж. Покока [187]; «Словник основних історичних понять» (нім. «*Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*») Р. Козеллека [175].

Важливий і такий аспект. За Ф. Анкерсмітом, у межах політичної теорії можемо простежити єдність у тому, що стосується списку видатних політичних філософів до 1800 р. Йдеться про Платона, Арістотеля, інколи – Полібія, Н. Макиавеллі, Ж. Бодена, Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінозу, Дж. Локка, Д. Юма, Ш. Монтеск'є, Дж. Бентама, І. Канта. Однак універсальний канон після 1800 р. відсутній і залежить як від осіб дослідників, так і від наукових шкіл. Окрім того, у Г. Гегеля, К. Маркса, О. Конта, Г. Спенсера,

А. Токвіля, М. Вебера, на думку Ф. Анкерсмита, історія не лише перестає бути контекстом, а й перетворюється на саму суть політичної думки. Учений називає дві причини цього явища: перша – з початку ХІХ ст. історія дедалі більше впливає на політику; друга – дезорієнтація політичної думки, пов'язана із напруженими відносинами між філософським апріоризмом, з одного боку, та повагою до непоборної складності фактів – з іншого. За Анкерсмітом, «найзріліша політична думка попередньої епохи також була інспірована рішенням конкретних історичних проблем ("Левіафан" Гоббса – реакція на пуританську революцію, теорія Локка – реакція на автократію Якова ІІ), але ці конкретні і швидкоплинні проблеми були відразу переведені в позаісторичні ідіоми філософії природного права» [7, с. 23–25].

Загалом ми виокремлюємо також три пункти логіки окреслення ретроспективного аналізу становлення поняття політичного. Йдеться про такі: для Ф. Джеймсона – це традиціоналізм, модернізм та постмодернізм [174]; для В. Денисенка і В. Терещенка – премодерн, модерн і постмодерн [46]. На протиположності дуальній градації, В. Денисенко та В. Терещенко пропонують періодизацію «премодерн – модерн – постмодерн», констатуючи: «Бінарні опозиції» Ф. Ніцше відійшли в історію, і для багатьох сучасних дослідників привабливішою виявляється тричленна формула "премодерн – модерн – постмодерн", які є фундаментально важливими фазами європейської культурної свідомості, трьома духовними, найзагальнішими ситуативними особливостями розвитку історії Європи» [там само]. Дослідник Ю. Шейко окреслює модерн у трьох вимірах: 1) ранній (започаткував Н. Макіавеллі та здійснювався Т. Гоббсом); 2) індустріальний (пов'язаний з індустріальним суспільством); 3) рефлексивний (із 60–х років ХХ ст.) [133]. Причому вчений, цитуючи У. Бека, називає міфом думку про сучасне індустріальне суспільство як вершину модерну – «процес модернізації не завершується, тому формулювання за допомогою широковживаного префіксу "пост" є незадовільним, оскільки означає лише заперечення та відмежування від минулого» [133, с. 47–48]. Виносячи питання виокремлення постмодерну, чи,

як його влучно сформулював Аніл К. Джейн «Постмодерн – кінець чи закінчення модерну?» [173], за рамки нашого дослідження, ми використовуємо суто схематично тричленну градацію зокрема і для того, аби провести межу між класичним модерном і тим, що можна окреслити як період «меланхолії за втраченою трансцендентністю». Побіжно зазначимо: актуальним стосовно поняття постмодерну, а точніше – формулювання того, що воно позначає, постає застосування тої самої логіки, котру пропонує для поняття «постколоніалізм» А. Койсон. «Постколоніалізм слід розглядати, – вважає він, – як процес постколоніалізації. Для розуміння цього процесу необхідно звільнити поняття "постколоніальності" від імпліцитного виміру хронологічного утиску» [цит. за: 126, с. 99]. Адже, як влучно зауважує В. Чернецький, існує, як мінімум, два постмодернізми, або ж два способи потрактовування постмодернізму – крізь призму витягнення на поверхню раніше табуйованих тем, з одного боку, та крізь призму акцентування на маргінальному, тому, що раніше знаходилось поза межами аналізу – з другого. Перший науковець окреслює як «постмодернізм письменників», другий – як постмодернізм, «який інтегрує мікросоціальні турботи нових соціальних рухів з інституційним і культурним аналізом на службі в політичній візії, що веде до змін» [див. 126, с. 97].

Отже, загалом у межах тричленної градації «премодерн – модерн – постмодерн» головні зміни потрактовування політичної сфери можна окреслити через вирізнення двох вузлових пунктів: поняття політики переміщується з онтологічної в епістемологічну площину, перетворюються у такий спосіб зі самодостатньої об'єктивно наявної сфери буття на певний інструментальний засіб освоєння життєвого простору окремим індивідом, а відтак питання політики як окремої сфери буття взагалі знімається. У цьому контексті трансформується розуміння всіх базових категорій політики з праксеологічного огляду та, що значно важливіше, політичного як неупорядкованості – йдеться про зміну смислів або взагалі виявлення так званих нульових значень чи симулякрів понять еліти, боротьби еліт, влади й

боротьби за неї, ідентичності на класичних основах типу нації, етносу, класу, врешті–решт, і под. Власне, якщо не розглядати ці концепти як продукти свого часу, тоді насправді твердження, що політичні інститути більше нікого нікуди не ведуть і нічого «великого» не будують, а лише вирішують наявні проблеми та планомірно працюють над збільшенням «кількості» суспільного ладу та добробуту, – актуальне.

Як наголошує Ш. Волін, «більшість великих заяв політичної філософії були висунені в періоди кризи; тобто, коли політичні явища менш ефективно інтегровані в інституційні форми» (переклад наш. – Ю.М.) [206, с. 9]. З інституційними прогалинами, за вченим, пов'язане, по–перше, руйнування усталених значень як елементів старої картини світу, по–друге, вияв випадкових якостей політичної поведінки. Ш. Волін стверджує: «Відтоді, як грецька думка вперше зацікавилася нестабільністю, що турбувала політичне життя, західні політичні філософи були стурбовані пусткою, яка постає, коли павутина політичних відносин розчиняється» (переклад наш. – Ю.М.) [там само]. Власне такий підхід можемо вважати першоосновою, що згодом виллється в розмежування політики та політичного. Окреслюючи його витoki, Ж. Рансьєр зазначає, розкриваючи місце індивіда як такого в теоріях Платона й Арістотеля: демос, з погляду Платона, (як нетерпиму фактичність грубого тваринного, котре займає сцену політичного, ніколи не будучи водночас суб'єктом) доцільніше визначати як «охлос» – безкінечну «турбулентність груп індивідів, котрі завжди відрізняються від самих себе» [101, с. 31]. Щодо Арістотеля, Ж. Рансьєр розглядає опосередковану наявність у концепції філософа ідеї про два начала політичного – добре та погане. Під добрим мається на увазі відмінність між тваринним голосом та людським логосом, коли останній має здатність доносити загальне визначення справедливого та несправедливого. Під поганим началом розуміється іманентна для кожного суспільства наявність двох неposedнуваних складників (багатих та бідних), котрі «завжди репрезентовані собі через імена, якими вони себе називають, і

через принципи, у яких вони пізнають один одного: свобода для бідних і, відповідно, добродієність для багатих» [101, с. 33].

Загалом характерною рисою домодерну можна визначити тотожність політичного та релігійного чи ширше потрактування соціальних і політичних явищ крізь призму детермінації з позадосвідним. О. Русакова вказує: у середньовічній схоластиці моністичний світогляд набуває характеру політичної теології, де «телеологізм виражається через концепт божественної причетності» [107, с. 52]. Тут простежується синкретизм асоціативного та дисоціативного підходів до політичної сфери за умов, коли розрізнення постає вертикальним розрізненням як онтичне (дисоціативне) й онтологічне (асоціативне) начала. Йдеться про дві влади, що перебувають у певній рівновазі: жодна не має переважального впливу й кожна виконує власну місію. Тут знову ж таки політичне детерміноване Абсолютом, певним архе; його простір збігається із простором тої чи іншої форми організації співжиття, а політичність індивіда детермінується середньовічною ієрархією. Людина тут – «суб'єкт діалогу з Богом» [48].

Проблему автономії політичного започатковує «Макіавеллівський момент», чи «Макіавеллівський поворот». Якщо з Античності та Середньовіччя можемо вивести питання асоціації та дисоціації, то від Н. Макіавеллі започатковане, по–перше, питання автономії та гетерономії політичного за умов, коли політика досягає самотності, по–друге – вказування на поліваріантність форм організації суспільного співжиття в контексті політичного. Дж. Покок, який вводить поняття «макіавеллівського моменту», акцентує в такий спосіб на момент політичного [187] – йдеться про те, що доробок Н. Макіавеллі робить можливим твердження: «Політика є політика». За О. Марчартом, такі погляди Н. Макіавеллі розвиваються лише в ХІХ ст., перетворюючись на теоретичну й концептуальну основу німецької думки в першій чверті ХХ ст., повосенної французької думки, і – «призвели до поширення ідеї політичної різниці» [182, с. 51].

У Т. Гоббса політика є питанням усього або нічого: – те, що сьогодні становить предмет дискусії: «все є політичним» чи «кінець політики». За О. Мархартом, панполітизм Т. Гоббса припускає «абсолютну незалежність та самодостатність політики», «чисту» політику, яка всюдисуща та всепричиняюча (англ. *all-pervasing and all-causing*): «якщо державець Макіавеллі правив відповідно до правил політики, то Левіафан Гоббса править, створюючи ці правила і встановлюючи, що є політика» [182, с. 50]. По суті, тут з'являються підвалини того, що в ХХ ст. виявиться в потрактовуванні політики як абсолютної автономії.

Епоха, що передувала Просвітництву, за О. Русаковою, характеризувалася монізмом, логоцентризмом та телеологізмом як принципами трактування дійсності, у тому числі й соціальної. В Просвітництві ж, за науковцем, домінуючими постають принципи «Розуму» та прогресу – власне розум потрактовують природним та апіорним у конструюванні співбуття, а також кожного індивідуального існування, а його розгортання постає як розгортання через прогрес [107, с. 55–56]. За Ю. Габермасом, структура «духу часу» епохи модерну пов'язана із превалюванням питань політичного мислення та політичних конфліктів й має в своїй основі принципи самоусвідомлення й саморозгортання: «змушена черпати нормативність із самої себе», й така зміна виявляється «через необхідність віднайдення власних принципів, котрі нормативним способом містять сучасний досвід та сучасні життєві форми [122, с. 87–88]. Тобто поле політики⁹ охоплює тепер дещо й суспільство, не збігаючись, проте, повністю з ним. Культ розуму як об'єктивної даності постає, з одного боку, детермінантою функціонування політики, а з іншого – забезпечується останньою; центр політичного зосереджується в інституті держави, проте остання вже не володіє абсолютною монополією.

---

⁹ Поняття «поле політики» та «сфера політики», а також «політичне поле» й «політична сфера» використовуємо у межах дослідження як синонімічні.

Учений Р. Козеллек окреслює 1750 – 1850 рр. великим горизонтом очікування і змін значень соціальних концепцій, коли слова набули нового звучання, називаючи цей період «переломним часом» (нім. «*Sattelzeit*»), власне початком сучасності [65]. Дослідник виокремлює чотири взаємопов'язані критерії, що іманентно присутні в реконцептуалізації того часу:

- 1) демократизація концепцій як збільшення простору застосування політичної мови й зростання доступності для широких верств населення (у середині XVIII ст. політична термінологія залишалася привілеєм аристократії);
- 2) (темпоралізація статичних понять чи темпоралізація категорій як констатація процесуальності та досвіду, на противагу ідеї вічної стабільності чи циклічності);
- 3) збільшення важливості ідеологізованості концептів за умов, коли вони постають своєрідними колективними сингулярностями (суспільна стабільна основа вже не може гарантувати ідентичної репродукції соціальних структур, концепти набувають абстрактнішого значення);
- 4) зростаюча важливість полемічних та взаємовиключних понять і, відповідно, мобілізація великих верств населення (конфлікти й антагонізми) як наслідок політизації [див: 182, с. 53–54].

XIX ст. – час виникнення соціології, що в межах розгляду політичної сфери спричинило потрактовування останньої як результату розвитку соціального. За О. Мархартом, цей період можна окреслити як пансоціологізм О. Конта, що постає оберненою стороною до панполітизму Т. Гоббса: «У такий спосіб ми пройшли повне коло: панполітизм Т. Гоббса перевертається догори дном, перетворений на пансоціологізм або соціократію О. Конта» (переклад наш. – Ю.М.) [див. 182, с. 52].

Включення соціального до політичного, чи радше, їхня кореляція постає предметом аналізу в марксистській теорії. Щодо марксизму, відразу треба зазначити: невірне трактування останнього як теоретичного конструкту поза межами аналізу гегемонійного антропологічного, історичного, лінгвістичного

вимірів того часу, тобто поза межами врахування відповідного контексту й відповідного хронотопу. Адже доволі часто постає ситуація, коли марксистську теорію інтерпретують у тих категоріях та вміщують у ту структурну й логічну форму, котрі остання власне заперечувала. Марксистська теорія натомість має у своїй основі зосередження на тих, хто не включений до гегемонійного способу організації суспільного співжиття. Логічно, що у відмінних просторово–часових умовах і культурних контекстах ці «не включені» матимуть різні імена, проте актуальність їхнього дослідження як принципу буття політичної сфери залишиться. Отже, у межах класичного марксизму політика поставала виявом економічного потенціалу, а форма її протікання була формою боротьби класів, що пов'язана з антагоністичними суперечностями між ними. Політичне в такому контексті суттєво втрачає онтологічний вимір, його простором стає простір боротьби антагоністичних інтересів, тобто центр політичного дещо переноситься із держави до міжгрупових відносин, а індивід через посередництво того чи іншого класу визнається творцем політики. Зауважимо, що доволі часто зустрічаємо і протилежний погляд. Так, стосовно марксизму А. Жуковський констатує: «Історична зумовленість, на котрій, власне, і будувався останній, фактично позбавляла індивіда будь–якої можливості впливати на суспільство, проявляти свою волю й захищати свої інтереси, що трактувалося як прояв індивідуалізму і волюнтаризму» [57].

Запропонований у дослідженні виклад ретроспективного аналізу політичного постає дещо розкиданим, оскільки перепрочитання історії політичної думки крізь призму поняття політичного може бути самостійним об'єктом наукової розвідки. Ми ж лише побіжно окреслили ті тенденції, напрями та доробки, котрі постають важливими для дослідження політичного і з точки огляду самої політики, і з огляду на визначення контексту суспільної думки та підходів до наукового знання, що роблять це осмислення взагалі можливим.

Отже, ми коротко розглянули дослідження політичного на рівні концептуалізації поняття та на рівні присутності в межах дослідження предмета політичної думки ретроспективно. Важливим видається також аналіз вивчення політичного на рівні ширшого, суспільного контексту, зокрема в теоріях другої половини ХХ ст. Потрактювання політичного відображається в сучасних теоріях, що оперують поняттями «подія» (А. Бадью), «розрив» (С. Жижек), «надзвичайний стан» (Дж. Агамбен).

Поняття події – одне з найрозробленіших у філософській концепції А. Бадью. Для нього подія – це те, що «за режиму Одиничі кваліфікація залишає в залишку, отже, – порушення функціонування цього режиму» [11, с. 61]. У такому контексті йдеться про дихотомію події та факту, де, з одного боку, вказано на неможливість схоплення події в числовому вимірі, з іншого – на «тиранію числа». Причому «різниця між числом як формою буття й числом як *запобіжником* слабкості реального» є однією з центральних [13, с. 50]. «Подія не належить до порядку реальності. Думка тут орієнтується на відмінність події від її поточної імітації, яку можна назвати фактом» [11, с. 53]. Звідси визначення сутності політики, за вченим, можливе лише через подію, що, проте, постає результатом діяльності суб'єкта. С. Жижек так інтерпретує «подію» А. Бадью: «"істина–подія" революції робить видимим те, що несправедливості – не маргінальні проблеми у функціонуванні, а наслідки самої структури системи, яка насправді "зіпсута"»; «такий наслідок, що його система (помилково) сприймає як локальну "анормальність", згущує глобальну "анормальність" системи як такої, в усій її цілості» [55]. Це означення схоже на те, що С. Жижек називає симптомом.

С. Жижек пропонує симптоматичний підхід до вивчення буття. Висхідний пункт у вченого – повернення до суб'єкта (те, що Ж. Рансьєр позначає як «людину мислячу» [102]). Філософ, услід за А. Бадью, зауважує наявність певної нестачі в просторі актуального буття в умовах, коли індивід як такий вписаний у визначені гегемонійними режимами траєкторії. У найзагальнішому значенні розрив у С. Жижека постає як нетотожність «між

реальним та модусами його символізації» [53, с. 103]. За вченим, «"в суб'єкті є щось, крім самого суб'єкта", об'єкт у суб'єкті, що протиставляється інтерпеляції, – відкриває підпорядкованість суб'єкта, його включеність у символічну структуру» [там само, с. 119]. Звідси розрив непереборний – «тобто жодний емпіричний об'єкт, жодна репрезентація, уявлення [нім. *Vorstellung*] не можуть адекватно зобразити [нім. *darstellen*] річ» [там само, с. 205]. Як і А. Бадью, С. Жижек вказує на загрози, що пов'язані із неврахуванням наявності розриву буття. Такими загрозами, що корелюють зі суб'єктністю загалом та політичною суб'єктністю зокрема головню у домінуючих ліберально-демократичних концепціях є: 1) загроза потрактовування суб'єкта лише як певного вимірюваного набору рис та якостей; 2) нівелювання символічного виміру суб'єктності; 3) «біологізація» суб'єктності як можливість маніпулювання «генетичною базою»; 4) відсутність простору існування як наслідок екологічної політики. За науковцем, такий стан справ редукованими до суб'єктивності до «суб'єктивності без субстанції» й зумовлює перспективу тотальної виключеності: «Фігура "частини без участі" дивиться нам в обличчя з істиною нашої власної позиції; й етично–політичний виклик – розпізнати себе в цій фігурі. У певному сенсі ми всі виключені, від природи й від своєї символічної субстанції. Потенційно ми всі сьогодні *homo sacer*, і єдиний спосіб не стати такими насправді – діяти превентивно» [54].

Ще один підхід пропонує Дж. Агамбен. Головними поняттями в концепції вченого є: «надзвичайний стан», «голе життя», «біополітика», «*homo sacer*». На противагу дихотомії «друг – ворог», він пропонує дихотомію «"політичне існування" – "голе життя"», коли останнє постає «життям–в–собі», тим, що безпосередньо пов'язане зі смертю, не схоплюється в політичних відносинах, а є, швидше, виключенням із них. «*Homo sacer*» – це «символ самого життя, захваченого суверенним відторгненням, що зберігає пам'ять про первинне виключення, яким конститується сфера політичного» [1, с. 107]. Становище сучасного суспільства, за Дж. Агамбеном, визначається тим, що «голе життя», вивільняючись всередині держави, «стає одночасно

суб'єктом і об'єктом політичного ладу і його конфліктів, загальним простором як для формування державної влади, так і для емансипації від неї» [там само, с. 20]. Таку ситуацію вчений окреслює виключенням, що, проте, постає фундаментальною локалізацією (нім. *Ortung*). Остання, зі свого боку, аструктурна й алінійна, така, де нівелюється розрізнення «нормальне – хаос», «внутрішнє – зовнішнє» і под. Якщо розрізнення всередині цих пар можна окреслити як кордон, то розрізнення, коли всі елементи пар взаємодіють на безкінечній кількості рівнів – власне як надзвичайний стан. Він є «не стільки просторово–темпоральним призупиненням, скільки складною топологічною фігурою, у якій правило та виняток, природний стан і право, зовнішнє та внутрішнє переходять одне в інше» [там само, с. 53]. У процесі дослідження Дж. Агамбен доходить трьох висновків: 1) спершу в основу політичних відносин покладено відкидання або виключення (надзвичайний стан як простір нерозрізнення між зовнішнім і внутрішнім, виключенням і включенням); 2) фундаментальна дія суверенної влади – це породження «голого життя» як первинного політичного елемента й межі між природою та культурою; 3) саме табір, а не місто сьогодні становить біополітичну парадигму Заходу [1, с. 230].

Концепція Дж. Агамбена побудована як ілюстрація розвитку надзвичайного правління, наслідком котрого стало перетворення виключення на правило. З погляду Д. Шевчука, надзвичайний стан – «це феномен політичного світу, який, з одного боку, не піддається чіткому схопленню, оскільки передбачає вихід за межі наявних політичного та юридичного порядків, а з іншого – з необхідністю вбудовується в політичну онтологію як механізм, спрямований на її збереження» [130, с. 86]. По суті, стверджує Д. Шевчук, надзвичайний стан постає своєрідною «нічиєю землею» між публічним правом і політичним фактом, котра не піддається жодній класифікації [там само, с. 88] й тому надзвичайний стан пов'язаний із виявами межевості легітимаційних чинників у суспільствах та їхньої принципової незавершеності.

Отже, крізь призму концептуалізації політичного його вияви простежуємо й у межах перегляду історії політичної думки, і в сучасних концептах. І якщо форми його вияву в домодерні пов'язані з онтичним та онтологічним розрізненнями, у модерні – з абсолютизацією розуму в політичному бутті як умови та як інструменту, то в постмодерні політичне існує через констатацію наявності принципової незавершеності, непорахованості суспільного, політичного зокрема, буття. Від давньогрецьких філософів постає ідея про контингентність політики, від Середньовіччя – про асоціацію й дисоціацію, від Н. Макіавеллі – про автономію та поліваріантність, від Т. Гоббса – про політику як дихотомію всього або нічого, що в кінцевому результаті постають у витоках виокремлення поняття політичного.

Висновки до розділу 1

У розділі систематизовано стан дослідження проблеми політичного на трьох рівнях: концептуалізації поняття, ретроспективного аналізу як віднаходження політичного в історії політичної думки; вияву в сучасних загальних філософських концепціях. На першому рівні виокремлено дослідження в англійському, французькому, німецькомовному, російськомовному просторах; на другому акцентовано на контекстуальному підході Кембриджської школи історії політичної філософії, школі історії понять Р. Козеллека, тричленній періодизації, що концептуалізує базові відмінності в трактуванні політичної сфери буття; на третьому рівні наголошено на понятті події А. Бадью, розриву С. Жижека та надзвичайного стану Дж. Агамбена.

Виникнення поняття політичного, відмінного від політики, знаменує вичерпність традиційних підходів до осмислення політики, зокрема надмірної акцентуації на інституційних вимірах, що репрезентують себе як об'єктивні, перебуваючи, проте, у контексті політичного гегемонійними. Проблема

політичного висуває перед вітчизняною наукою низку викликів: по–перше, йдеться про осмислення питань фундаменталізму наукових політичних теорій, автономії та гетерономії політики; по–друге – про вибір вектора потрактовування сучасного стану суспільства крізь призму обирання між постмодернізмом, посткомунізмом і постколоніалізмом. Очевидно, такий стан справ визначає певний вектор вітчизняних досліджень політики та пояснює наукову зацікавленість в одних методологічних і концептуальних підходах та меншій увазі до інших. Причому підходи, котрі в західній науці постають уже елементом історії політичної думки й політичної науки, у вітчизняній ще актуалізуються й інтеріоризуються.

Виокремлення політичного відбувається в межах критичних теорій суспільства, пов'язаних з антропологічним, лінгвістичним, історичним поворотами. У контексті культурно–мовних просторів процес радикалізації класичного поняття політики в ХХ ст. можна окреслити в такий спосіб: від німецьких дебатів у перші десятиріччя ХХ ст. – до повоєнної Франції, а відтак – до предмета англо–американських дебатів.

Поняття «політичне» з'являється в німецькомовному просторі в статті К. Шмітта «Поняття політичного». На дослідження політичного, хоча й опосередковано, значно вплинув теоретичний доробок М. Гайдеггера, який переосмислювали Г. Арндт і Г. Маркузе. У німецькомовному просторі на осмисленні категорії політичного позначилися критичні теорії, зокрема неомарксизм у межах Франкфуртської школи та структурного марксизму Л. Альтюссера. Окрім того, виокремимо доробки Е. Вольраса та Ю. Габермаса. Незважаючи на те, що поняття «політичне» вперше ввів К. Шмітт, його розвиток припадає на повоєнну Францію, зокрема після публікації есе П. Рікера «Політичний парадокс». У межах франкомовного простору вирізняємо також концепції Ж.–Л. Ненсі, Ф. Лаку–Лабарта, К. Лефора, А. Бадью, Ж. Рансьєра, в англо–саксонському – діяльність Есекської школи дискурс–аналізу, розвідки в межах культуральних студій. На відміну від континентальної й англо–американської традицій, російська

наукова традиція трактує політичне радше етатистськи (причому ретроспективно в радянській парадигмі політичне розгорталось як універсальне домагання держави).

Поняття «політичне» постає таким, що достатньо не концептуалізоване у вітчизняній політичній науці та потребує комплексного, системного й інтеріоризованого на вітчизняний ґрунт підходу. Спроби розрізнення політики та політичного в українськомовному просторі простежуємо у «Європейському словнику філософій». Серед українських науковців, котрі досліджують політичне, вирізняється, передусім, Ю. Шейко та Д. Шевчук. Опосередковано розрізнення між політикою та політичним торкаються Н. Амельченко, О. Гайко, М. Тур, О. Лізунова, У. Родіна. Також виокремлено науковців та підходи, що порушують проблему необхідності переосмислення способів розуміння політичної сфери буття: дослідження методологічних засад політичної науки, які вказують на необхідність розширення методології вітчизняної політичної науки (Ю. Шайгородський, О. Новічкова, М. Лендєл), вивчення проблеми межевості (О. Ржевський), антропологічних (А. Гарбадин, В. Денисенко, О. Бардяк, І. Коломієць) і темпоральних та просторових вимірів (О. Сорба, С. Коврига, О. Якубін).

Категорія політичного має великий евристичний потенціал. Введення в українську науку категорії «політичного», що відмінна від категорії «політики», дає змогу переосмислити відповідно до вимог часу політичну сферу, її просторові, часові й антропологічні виміри, а, отже, ті межі, у яких політика має потенціал до свого виявлення.

Положення розділу дисертації викладені в статтях:

1. Martynyak Y. Political crisis: conflict between the types of dimensions of the political / Y. Martynyak // European scientific journal. – 2016. – Ed. 12, No. 14. – P. 91–104.
2. Мартиняк Ю. Типи кореляції вимірів політичного / Ю. Мартиняк // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 106 (3). – С. 340–345.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО

2.1. Міждисциплінарність як базова методологічна засада дослідження політичного

У найзагальнішому значенні поняття політичного та політики постають виразниками двох підходів у політичній науці – емпірико–аналітичного (неопозитивістський підхід та неопозитивістська методологія до наукових досліджень) і теоретико–філософського. Чи, докладніше, виокремлення категорії політичного, відмінної від політики, за О. Мархартом, знову актуалізувало теоретико–філософський підхід: «як різниця політична різниця була вилучена з емпіричного пізнання і стала предметом політичної теорії, що набула власного самоусвідомленого філософського відправного пункту спостереження» (переклад наш. – Ю.М.) [182, с. 18]. Звідси можемо говорити про необхідність дуальності предмету політичної науки, що досліджується на відмінних рівнях.

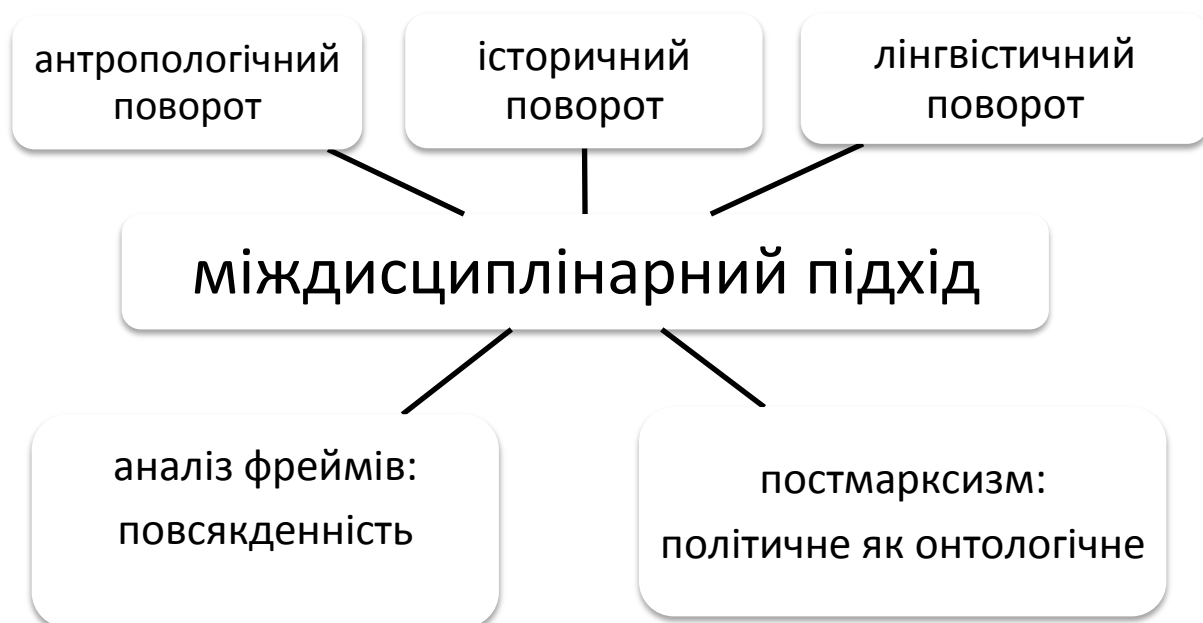
Виокремлення поняття політичного постає в такий спосіб не лише ще однією категорією політичної науки, а й потребує змін підходу до внутрішньої класифікації останньої. Так, у німецькомовному просторі існує традиція поділу політичної теорії на класичну та модерну, де в межах класичної вирізняють політичну філософію й історію ідей політичної науки, а в межах модерної – позитивну політичну філософію з предметом «політика» й теорію науки політології з предметом «політичне». У Франції дослідження політичного як окремого напрямку було інституційно закріплене, коли П. Розанвалон очолив у «Коледж де Франс» кафедру «Новітня й сучасна історія політичного». Особливого ж розвитку дослідження політичного набуває у 1980–і роки, коли Ф. Лаку–Лабарт та Ж.–Л. Ненсі відкрили в

Парижі «Центр філософського дослідження політичного» (франц. «*Centre de recherches philosophiques sur le politique*»).

Політика постає вже укоріненою, гегемонійною практикою, що певним способом «вимірювана»; політичне ж уособлює множинність потенційних варіантів організації співжиття. Звідси обґрунтованим видається застосування міждисциплінарного підходу до його вивчення. Така міждисциплінарність, наприклад, відображена в інтегрованому курсі «Дослідження політичного на межі політичної філософії, соціальної філософії та філософії мови», який читають у Віденському університеті. Для вітчизняної політичної науки та практики цей підхід актуальний із двох причин: по–перше – крізь призму необхідності переосмислення в межах вітчизняних політичних дискурсів історичного, лінгвістичного, антропологічного поворотів у західній науці; по–друге, через постколоніальний статус України – як стверджує А. Койсон, постколоніалізм має справу й із відповідями на дискурси імперської Європи: дискурси історії, антропології, лінгвістики та філософії [див: 126, с. 82].

Екстраполюючи такі твердження на дослідження політичної сфери, методологічні принципи до вивчення політичного в сукупності можемо зобразити схематично:

Рис. 1

Антропологічний та історичний підходи в дослідженні політичного й політики постають іманентно присутніми. Історичний, що актуалізував виокремлення політичного, пов'язаний здебільшого з історичним поворотом, а в межах політичної науки й дослідження та усвідомлення явищ політичної сфери буття – із контекстуальним підходом Кембриджської школи політичної філософії, школою історії понять Р. Козеллека та загалом із вивченням темпоральності політичних процесів і явищ. Антропологічний підхід пов'язаний з антропологічним поворотом і в межах дослідження політичного виявляє себе не як конкретна методологія, а радше як іманентний складник чи контекст дослідження політичного.

Становлення антропології простежуємо у 40-х роках ХХ ст. Воно поєднане із розглядом різноманітних традиційних суспільств. Сучасні антропологічні дослідження мають значно ширший спектр: на зміну уявленням про предмет політичної антропології – систему «владно-управлінських відносин у "традиційних суспільствах" і ранні форми політичних інститутів» приходить дослідження проміжних, додаткових і паралельних структур та «їхнього ставлення до формальної влади» [115, с. 68, 72]. Звідси, за В. Тишковим, на зміну потрактовуванню політичної антропології як сфери вивчення етнічних параметрів політичних процесів приходить погляд на останню як таку, що займається вивченням політичного поля «в просторово-часовому континуумі, тобто в історичному часі» [там само, с. 72]. Під політичним полем М. Сворц розуміє поле напруги, «заповнене витонченими й такими, що визначилися, антагоністами, одиничними або корпоративними, які керуються амбіцією, альтруїзмом, власним інтересом і бажанням загального блага та які в ланцюзі різних ситуацій пов'язані один з одним власним інтересом чи ідеалізмом або розділені і протистоять один одному з тих самих мотивів» [цит. за: 115, с. 72].

Отже, питання сучасної політичної антропології, за В. Тишковим, – це питання соціальної історії повсякденності, політичної економії, «символічного капіталу», масових інформаційних впливів, неформальних спільнот як

найважливіших елементів політичного поля та системи влади, власне самого існування культурно–складних співтовариств і под. [115]. Особливо актуальний політико–антропологічний підхід саме в такому широкому контексті для політичної науки на пострадянському просторі. Адже якщо політична антропологія на Заході виникла, як уже згадувалося, у 40–х рр. ХХ ст., то в суспільствознавстві СРСР термін «політична антропологія» був табуйованим, оскільки не відповідав офіційному трактуванню політичної сфери як виключно класово–державної: наука, що вивчала недержавні політичні відносини в архаїчних та інших традиційних суспільствах, мала назву «потестарно–політична етнографія».

Політико–антропологічний підхід, вважаючи основним питанням дослідження людини (не людини універсальної, а людини в сукупності всіх її умов буття), дає змогу стверджувати, що в центр суспільних відносин, власне конструювання тих чи інших суспільних форм буття, покладено не виключно прагнення до влади. З погляду антропології, у контексті дослідження традиційних суспільств актуальні приклади наводить К. Касторіадіс: « ... погляд, який би надавав змісту життя накопичення і збереження багатств, видався б індійцям племені ква–кіютлі божевіллям. Вони накопичують багатства, аби мати змогу їх знищувати. Прагнення до влади та першості здалося би божевіллям індійцям племені зуні. Аби змусити кого–небудь стати главою племені, вони б'ють його, поки він не погодиться» [63]. Йдеться радше про культурні підвалини, що постають і відтворюють тенденції суспільства, коли культура укорінюється й перетворюється на загальний шаблон поведінки в межах того чи іншого простору співжиття. Щодо цього актуальне твердження А. Рєпи у вступі до праці Ж. Рансьєра «Учитель–незнайко. П'ять уроків із розкріпачення розуму»: «політика невіддільна від культури, адже одна та інша працюють над визначенням меж мислимого, видимого, висловлюваного» [102, с. 10]. У такому контексті саме через антропологічний підхід актуалізується дослідження кореляції політики та культури, зокрема й у межах підходу культуральних студій.

Розгляд політичного пов'язаний із вивченням буття людини у світі. Соціальні науки мають власну специфіку, яку коротко окреслимо через підхід К. Мейясу. Праця вченого «Після конечності. Есе про необхідність контингентності» (франц. «*Après la finitude. Essai sur la necessite de la contingence*») стала основою для поширення спекулятивного реалізму, на протипагу кореляціонізму, що автор використовує для означення широкого спектра підходів, засадами котрих є базове припущення про кореляцію буття та мислення. Автор вирізняє такі засновки–рішення сучасних філософів: кореляційне коло й кореляційна двоходівка¹⁰; підміна точної відповідності (адекватності) інтерсуб'єкністю під час перевизначення наукової об'єктивності; збереження кореляції, що переходить у критику репрезентації; трактування зовнішнього як зовнішнього «ув'язнення». Використовуючи приклади дослідження доісторичного, вчений намагається піддати ці твердження ревізії [80, с. 10–34]. Вочевидь плин його думки актуальний для природничих наук, але коли розглядаємо політичну сферу, виникає риторичне запитання: чи існує вона поза межами кореляціонізму? Безсумнівно, що ні. Адже останній постає її суттю, буттєвим матеріалом. Звідси варто вказати й на передумови, які взагалі уможливлюють теоретичне дослідження політичного. Їх неврахування скочує дослідження політичного до його ідеологізації.

Передусім варто зупинитися на хибих об'єктивації науки. Саме поняття методології як сталого інструментарію побудови цілісних конструктів трактування, бачення та прогнозування політичного за умов проголошення принципів алінійності, складної кореляції цілого й окремого, де кожне постає самостійним, видається проблематичним. Що маємо під цим на увазі? По–перше, «реальним об'єктом політичної науки є те, на що спрямоване пізнання, а також усе, що є суб'єктом пізнання» [37]. Тобто в межах дослідження

---

¹⁰ Кореляційне коло означає, що «неможливо помислити "в собі", не впадаючи "у порочне коло протиріччя самому собі" » ; кореляційна двоходівка – що неможливо помислити суб'єкт та об'єкт як дві різні сутності [81, с.12].

науковець уже завжди постає залученим у ті чи інші гегемонійні практики, послуговуючись гегемонійним категоріальним апаратом, а також у ті чи інші просторово–часові умови буття. Це стосується як рівня позитивної політичної філософії, так і рівня теорії науки політології. К. Касторіадіс стверджує: «Не існує місця або точки, звідки ми могли б поглянути на суспільство чи історію ззовні, так само як і логічно передуючої точки спостереження, котра дала би нам можливість вивести теорію, точки, звідки ми могли би оглядати, споглядати суспільство й історію, стверджувати зумовлену необхідність їх так–буття, "конструювати" їх, осмислювати і відображати їх у всій цілісності» [63]. Таким чином, за вченим, думка як така завжди постає способом та дією у певному просторово-часовому континуумі, а думка щодо суспільства та історії – завжди продуктом того чи іншого суспільства й тієї або іншої історії [там само]. Звідси можна дійти висновку, що намагання виключно кількісного осмислення політичної сфери буття поза контекстом особи дослідника, з одного боку, та умов буття – з іншого, постає нічим іншим, аніж хибою об'єктивації науки. По–друге, інструмент методології – це теорії. В. Вахштайн зазначає: теорія не має практичного значення, бо є мовою опису світу як системою розрізень, коли «межі моєї теоретичної "мови" є межами мого "емпіричного світу" » [30]. Застосування в політичній науці емпірико–статистичних підходів необхідне, однак не виняткове, адже дає нам змогу зрозуміти – «Як?», проте не відповідає на питання – «Що?». А відповідь на питання – «Як?» без загальноокресленого розуміння – «Що?» призводить до низки логічних помилок. І, безперечно, у такому контексті неопозитивістська методологія повинна бути поставленою на теоретичне підґрунтя.

Ще одна проблема – соціоцентризму. М. Фуко окреслює її також як «спокусу перед ретроспективною ілюзією» [120]. К. Касторіадіс потрактовує феномен соціоцентризму в такий спосіб: «кожне суспільство поміщає той чи інший факт у центр світу й дивиться на всі інші факти зі свого погляду» [63]. Таке визначення різниться від загальноприйнятого в соціальних науках трактування соціоцентризму як методологічного підходу, що констатує

превалювання соціуму та культури над індивідом. Однак ми, зважаючи на предмет і методологію дисертації, використаємо термін «соціоцентризм» у значенні, запропонованому К. Касторіадісом. Яскравим прикладом соціоцентризму наведемо такий: С. Жижек, посилаючись на тріаду «традиціоналізм – модернізм – постмодернізм» Ф. Джемісона як логічну матрицю, що може бути застосована до особливого історичного змісту, ілюструє три варіанти прочитання Ф. Ніцше: традиційне – «Ніцше повернення до сучасних аристократичних військових цінностей проти юдео-християнської сучасності, що вироджується»; сучасне – Ніцше «герменевтики підозри та перевірки себе»; постсучасне – «Ніцше гри видимостей та відмінностей» [56, с. 233]. Актуальна тут і така думка С. Жижека: для науковця істина витворюється самим аналізом. За вченим, можемо вивести таку логічну послідовність: аналіз – задавання меж значення – ретроактивне конструювання симптому – визначення змісту симптому – визначення місця симптому у символічному – конструювання певної історичної традиції. Звідси С. Жижек стверджує, що перманентна зміна минулого безпосередньо корелює із трансформацією системи означаючих: «Будь-який історичний перелом, будь-яке виявлення панівного означаючого ретроактивно змінює смисл усієї традиції, уможлиблює її іншу, нову інтерпретацію» [53, с. 61–62].

У такому трактуванні кожне емпірико-аналітичне дослідження іманентно містить хибу соціоцентризму, але її усвідомлення та виокремлення як передумови того чи іншого дослідження суспільних і політичних явищ можливе на теоретико-філософському рівні й постає не методологічною проблемою, а методологічною передумовою дослідження.

Наступна проблема, пов'язана із хибами науки – питання кореляції технічного й технологічного та наукового пізнання, що триває ще від Марксового твердження про необхідність не пояснювати світ, а змінити його. Спрямування науки звідси – не вивчення наявного, а створення, продукування нового. Саме таке визначення покладено в основу того, що можна позначити як превалювання в ХХ ст. емпірико-аналітичного підходу, який перенесли із

точних наук до наук суспільних. Якщо в прикладних науках цей підхід виправданий (хоча вже зараз постають, скажімо, проблеми біоетики), у межах дослідження політичної сфери такі експерименти у формі тоталітарних режимів ХХ ст. виявилися чи не найкривавішими злочинами проти людства. Для прикладу, на двох протилежних полюсах розташовуються: ідея, що соціальні медіа роблять історію на взірці твіттер–революцій [194], та ідея, що Google веде нас до Середньовіччя, коли тексти не читають від початку до кінця, не розуміють наративної або дискурсивної ідеї, а проводять аналогію зі середньовічними компендіумами [42]. Наведемо ще висновки В. Рафаеля, ґруновані на аналізі Другої народної революції у Філіппінах, що твердження про здатність телефонів формувати політичну єдність є загалом фантазією середнього класу й засвідчують сьогodнішню фетишизацію комунікацій та аргументуються на хибній тезі про стирання наявних класових розрізень [190, с. 138–139]. Натомість йдеться про синкретичність, відповідно технологічне та соціальне взаємодерміновані. І констатація чистого емпіризму, і покликання на чистий ідеалізм постають науковими фікціями. Підхід, де робляться спроби їхнього поєднання, простежуємо ще в А. Грамші. Для нього «форма, структура, а іноді і зміст теоретичного знання обумовлені та задані характером завдань, які історія, перебіг подій висувають перед мислителем–суспільствознавцем, а також рівнем політичної зрілості сил, що виступають за перетворення дійсності» [див. 94, с. 8–9]. Йдеться про те, що політичне у такий спосіб не є концептом досвіду, але також не є формою, що розміщується без прив'язки до певного хронотопу.

Отже, для суспільних наук теорія (і методологія) завжди постає не об'єктивною, а залежною від низки обставин і містить низку хиб, які варто потрактувати як включені передумови – хибу об'єктивації науки, проблему соціоцентризму й кореляцію між технічним і технологічним та науковим. Проте це в жодному випадку не констатує марності наукового пізнання соціального та політичного, а підтверджує необхідність рефлексії щодо самої

теорії та методології дослідження крізь призму врахування мови опису й контексту опису, власне теорії та суб'єктів опису.

Розглянемо ще один загальний методологічний аспект дослідження політичного – лінгвістичний поворот. Він, подібно до історичного й антропологічного поворотів у контексті вивчення політичного, не лише пропонує нові методи дослідження, а постає як елемент адекватності контексту дослідження останнього. Якщо лінгвістичний поворот спровокував широке коло досліджень політики в дискурсивному та семантичному вимірах, питання такого дослідження політичного потребує уточнення. Аналізуючи комплексний огляд цього аспекту за межами нашого дослідження, зупинимось, однак, на тих принципах, котрі покладено в основу вивчення феномену політичного.

Характеризуючи семантичну парадоксальність політичного дискурсу, С.–В. Кривенко зауважує: «Намагаючись ізолювати себе від будь–яких відносин дискурсивності, недемократичний дискурс опиняється в семантичному парадоксі: не живлячи сенси дискурсивних символів, політичний дискурс із часом гине, поступаючись іншим політичним дискурсам унаслідок відносин гегемонії; проте лише відмежувавши спільноту від інших дискурсів, у спільноті може виникнути тоталітарний дискурс політики, що прагне бути всеосяжним» [66, с. 166–167]. А ось ще одне твердження: «Будь–який вихід за дискурсивні межі схильний сприйматися як вихід політичний або, принаймні, має якийсь стосунок до політики» [2]. Такі погляди ілюструють кореляцію мовної та дискурсивної практики із гегемонійною формою організації співжиття індивіда.

Крізь призму аналізу лексики, що використовуємо для опису й оцінювання соціального світу (коли «соціальний словник – ключ до кращого розуміння соціального світу»), К. Скіннер виводить такі риси лексики в кореляції до соціального світу: здатність проникнення в суть мінливих соціальних переконань і теорій; зміна соціальних уявлень і поінформованості; зміна соціальних цінностей і поглядів. Учений наголошує: по–перше, коли

слово змінює своє значення, воно також змінює відносини з усією лексикою, по-друге, створює необхідність перегляду обставин і виведення критеріїв за умов, коли цей термін зазвичай використовують, що натомість зумовлює необхідність зосередження не на внутрішніх структурах слова, а на його значенні для підтримання певної соціальної філософії. «У зв'язку з цим така зміна значення завжди має соціальний, а не лише лінгвістичний характер» (переклад наш. – Ю.М.) [199, с. 20].

Вдалим прикладом одночасно антропологічних і лінгвістичних розвідок постає теорія лінгвістичної відносності, чи предметніше, приклади, що подані Б. Уорфом і аналіз яких дає змогу дійти висновку про кореляцію між організацією суспільного життя та мовним апаратом, що застосовуються в межах такого співжиття. Йдеться про дослідження мови індіанців норі, де вчений показав відсутність слова для позначення поняття часу (англ. *time*). Очевидно, висновки, зроблені Б. Уорфом: «якщо в мові немає слова для абстрактного поняття часу, то це означає, що люди не мислять і не можуть осмислити час як те, що на Заході ми власне так називаємо» [див. 147] – постають надто радикальними, з одного боку, та спрощеними – з іншого. На увагу, однак, заслуговує вказування на кореляцію мовного та суспільного й гегемонійних практик його використання для осмислення картини світу, розподілюваної іншими. Такими прикладами є: використання в мові лугбара для позначення поняття часу понад понад 200 ідіом, які виражають час; потрактовування плину часу в напрямі, протилежному тому, що є звичайним у контексті англійської та інших індо–європейських мов – йдеться, зокрема про те, що минуле міститься попереду, а майбутнє – позаду [там само] та ін.

Тут стверджується також теза: аби існувати (у контексті спільно розподілюваних способів бачення суспільного життя), річ або явище мають бути названі. У контексті дослідження війни Е. Балібар вказує на кореляцію між власне процесом оголошення війни, з одного боку, та наданням війні значення через присвоєння відповідного іменування, й, звідси, її ретроактивну кваліфікацію: «Йдеться про проблему іменування події взагалі, а війна в

якомусь сенсі є архетипною "подією" в історії, принаймні, у національних історіях, і ми знаємо, що назвати подію – означає водночас вирішити, що подія існує; це – дія, у якій суб'єкти самі є частиною об'єкта, який вони розглядають [15, с. 21]. Застосування підходу до аналізу політичної сфери відбувається на таких засадах: якщо організація людського співжиття апріорі передбачає комунікацію, то варіативність змісту такої комунікації зумовлена зокрема й загальноприйнятою в межах цієї співорганізації лінгвістичною системою. Проблеми, котрі висуває філософія мови, у контексті дослідження політичної сфери буття спостерігаємо в доробках науковців, які, власне, займаються дослідженням політичного, відмінного від політики, – А. Бадью, Ж. Рансьєра, Ю. Габермаса, К. Касторіадіса та ін.

А. Бадью, аналізуючи процес розвитку робітничих рухів та загалом марксизму, вказує: можливість їхнього становлення як загальних пов'язана головно із дисциплінованим розділенням спільної ідеї та поширенням використання спільної мови [14]. Причому під останньою вчений розуміє не мову у лінгвістичному значенні, а мову у значенні символічному й ідеологічному: «треба було, щоби мова марксизму стала практично гегемонійною загалом у масштабі робітничого руху, а також, урешті–решт, у широких сільських масах» [там само]. За словами С. Жижека, будь–яка політика робиться в режимі того, що вона стверджує і пропонує, а «боротьба за ідеологічно–політичну гегемонію, отже, завжди є боротьбою за привласнення термінів, які "стихійно" сприймаються як "аполітичні", що виходять за рамки політичного» [56, с. 242 – 243].

У центрі конструкції Ж. Рансьєра – людина, яка «не мислить, бо говорить», а «мислить, бо існує»: мислення в такому контексті «не висловлює себе в істині, а виявляється в істинності» [102, с. 80], коли «істина є завжди більшою, ніж можливість людини її вимовити, не говорячи про суспільний лад як конвенційну фікцію, що не здатна промовляти» [102, 80]. Для Ж. Рансьєра місце істини – завжди топос, місце суб'єктивації в процедурі аргументації, а мова істини завжди ідіоматична [101, с. 102]. Звідси політична

універсальність, за вченим, міститься не в людині чи громадянину, а в дискурсивному та практичному застосуванні питання «Що із цього постає?» [там само, с. 103]. Учений використовує поняття «мовної тварини», характеризуючи у такий спосіб місце людини у світі – соціальне конструювання буттєвого світу в межах метакомунікативного визначення ситуації, ґрунованого на керівних подіями принципах організації й залученості в події, апріорі містить трактування індивіда, а звідси – й усіх сфер, у котрі він включений, як «мовної тварини». У згадуваній праці «Учитель–незнайко. П'ять уроків із розкріпачення розуму» дослідник зазначає: «"Суб'єкт політичного є, передусім, суб'єкт комунікативний", людина є розумною твариною, і в цьому твердженні міститься факт, що остання володіє артикульованою мовою або людина – це воля, якій слугує розум» [102].

Вчений вводить поняття «пере–переклад». Він стверджує: «Всі слова, висловлені або написані, – це переклад, що набуває сенсу лише в пере–перекладі, у віднаходженні можливих причин почутого звуку або написано сліду: це застосовувана до будь–яких ознак воля до розгадування заради пізнання того, що має їй сказати розумна тварина, котра розглядає її як душу іншої розумної тварини» [102, с. 82]. Власне «пере–переклад» може вирішити сучасний кризовий стан суспільств та держав – «потрібно лишень активізувати радикально зовнішній характер мовного ладу проти зовнішнього характеру розуму» [там само, с. 101]. А. Репа в передмові до праці «Учитель–незнайко. П'ять уроків з розкріпачення розуму» зазначає: «Слова й образи творять свій часопростір, породжують місце й час у розриві з категоріями соціального ладу. Такий "ексцес" слів над речами, на переконання філософа [Ж. Рансьєра], якраз і уможлиблює політику, а не просто упідлеглює все і вся "поліційній" і "соціальної" логіці керування населенням; зрештою, "є історія, а не тільки соціологія"» [102, с. 16].

Для Ю. Габермаса мова завжди вже входить до складу інтерсуб'єктивно поділених традицій і життєвих форм. Вирізняючи цілеспрямовану та

комунікативну дію, науковець через перехід від першого типу до другого описує реконструкцію раціональності, за якої інтерсуб'єктивний комунікативний розум діє не на суб'єкта через взаємодію зі системою, а на життєвий світ, структурований символічно внаслідок інтерпретаційних успіхів його учасників [34]. Місце мови в конструюванні суспільного співжиття також визначає К. Касторіадіс: « ... ніколи особистість не говорить від імені особистості, якщо тільки вона спеціально на це не уповноважена. Найбільше – слухачі можуть впізнати себе в мові, але це ще нічого "не доводить", оскільки висловлювання може спричиняти "впізнавання", яке могло би й не виникнути, якби не було цієї мови» [63].

Аналізуючи вплив «лінгвістичного повороту» в соціогуманітарних знаннях на політичну сферу, зокрема у вітчизняному просторі, Я. Потапенко стверджує: лінгвістичний поворот постає одним із ключових аспектів постмодерної парадигми, внесок лінгвістичного повороту до постмодерної парадигми полягає в розвінчанні «"влади мови" над суспільною свідомістю (політико–ідеологічних кліше, міфологем, символів, симулякрів)» [98, с. 117]. За Я. Потапенко, таке розвінчання, і його наслідок – від радикального сумніву в існуванні об'єктивних істин і до віри в неможливість їхнього існування, створило дві протилежні ситуації: з одного боку, зростає потенціал громадянської свободи й відповідальності, з іншого – «зростає електоральний вплив і потенціал маргінально–радикальних політиків та течій, які демонструють непохитну впевненість у істинності власних гасел і дають дезорієнтованій "людині натовпу" ілюзію впевненості й можливості простих відповідей на складні запитання» [там само, с. 117–118]. Такий підхід у вітчизняній політичній науці постає доволі симптоматичним (йдеться не лише про оцінювання впливу лінгвістичного повороту): політична реальність переосмислюється не з погляду актуальних до визначення її стану концептів, натомість нові концепти оцінюють крізь призму «старого» наповнення категорій та понять. Виносячи оцінкові судження за межі нашого аналізу, зауважимо, проте, що всі ці підходи констатують зв'язок політики із

гегемонійним дискурсом суб'єктів політики (мовним чи символічним); політичне ж, на відміну від політики, є, з-поміж іншого, і процесом переведення політичного дискурсу в гегемонійний. У найзагальнішому значенні йдеться про стан між відсутністю на рівні поняття та називанням. Кожна спільнота може бути інтерпретована з погляду лінгвістичного підходу, а предметніше – суспільна організація та її члени як «мовні тварини» апріорі містять комунікативний елемент, що може бути потрактований і в контексті віднаходження консенсусу (Ю. Габермас), і як детермінанта відмінності і звідси необхідності пере-перекладання (Ж. Рансьєр).

Отже, базовими методологічними передумовами виокремлення політичного й одночасно його дослідження постають історичний, антропологічний, лінгвістичний повороти, що, з одного боку, зумовлюють зміщення акцентів у дослідженні політичної сфери буття, а з іншого – розширюють поле такого дослідження.

2.2. Аналіз фреймів та критичні теорії: евристичний потенціал до дослідження політичного

Політичне як предмет політичної науки поряд із політикою може бути осмисленим на міждисциплінарному ґрунті. Належачи до соціальної дійсності, політичне (тобто форми його виявів), актуалізується в різноманітних фреймах і може бути схоплене на рівні повсякденності. Звідси тенденційне поняття біополітики, запропоноване Дж. Агамбенем.

Вище ми окреслювали поняття «надзвичайного стану» та «голого життя» Дж. Агамбена. Тут коротко зупинимось на понятті «біополітика». «Політика існує, бо людина – це жива істота, буття котрої в мові розділяє і протиставляє себе власному "голому життю" і водночас зберігає себе у ставленні до її "голого життя" життя в інклюзивному виключенні» [див. 197, с. 20]. Загалом біополітика постає як кореляція між «голим життям» та політикою. Предметніше, за Дж. Агамбенем, біополітику можемо визначити в контексті

взаємозв'язку суверенної влади та «голоного життя», коли політичне розсіюється тому, що проникає у все. Близьким до цього є поняття мікрофізики влади М. Фуко – йдеться про локалізацію, індоктринацію, ізоляцію, вилучення, дисципліну, пряме й непряме нормування повсякденності як технологій впливу влади на повсякденність [див. 91, с. 156].

Н. Плотічкіна розмежовує повсякденність політики (ключовим її елементом є повсякденність влади, коли індивід, постаючи у сфері дії того чи іншого інституту, взаємодіє передусім із людьми як із його представниками), повсякденність влади (практики, які виходять від конкретних представників тієї чи іншої влади) та політику повсякденності (реакцію індивідів на дії носіїв державного суверенітету / владних повноважень, коли політика постає як стратегія самопрезентації повсякденності) [91, с. 154].

Тезу на підтримку дослідження повсякденності в контексті політичної сфери простежуємо у Б. Рубла, який вважає: «Те, що чиниться в громадському автобусі або крамниці, може бути не менш важливим, а то й важливішим, аніж події в міській ратуші» [106, с. 14]. Н. Плотічкіна пояснює це так: «Розуміння політики повсякденності, з одного боку, пов'язане з політизацією повсякденності як результатом впливу на політику неполітичних сфер, соціальних рухів (як індивіди впливають на владу, обстоючи свої повсякденні інтереси, самоорганізуючись у співтовариства, організації). З іншого боку, політизація повсякденності означає колонізацію життєвого світу (Ю. Габермас)», а приватність і публічність у такому контексті – ціннісні центри, що «структурують повсякденність за умов, коли публічний простір є простором взаємодії політики повсякденності та повсякденності політики» [90, с. 155–156].

Дослідженню повсякденності в соціальних науках особливу увагу приділено в теорії фреймів. Що може дати теорія фреймів, яка прийшла в гуманітарні науки, зокрема в соціологію повсякденності, з кібернетичних досліджень та які її евристичні можливості для осмислення політичного і його

атрибутивних ознак? Теорія фреймів¹¹ пов'язана зі соціальним конструктивізмом. Фрейм – це і смислова рамка, що людина використовує для розуміння чого–небудь та дій у межах цього розуміння, і стійка когнітивна структура (знання й очікування), схема репрезентації та метакомунікативне визначення ситуації, і структурний контекст повсякденної взаємодії, і сконструйована агентами цілісність, насамперед практик, а zarazом – смислів, котрі люди в типових, повторюваних соціальних ситуаціях, у соціальному контексті, надають своїм діям та діям інших (вербальним і не вербальним). У найзагальнішому значенні фреймування означає те, що людина в межах біологічних, культурних, соціальних, політичних впливів вибудовує серію ментальних фільтрів, на основі яких потім формує картину життєвого світу. М. Райн і Д. Шен вказують на перманентні механізми фреймування у контексті сфери політичного. За науковцями, способи фреймування виконують функції пояснювальних схем, нормативного керівництва та спільної основи у процесі діяльності. Виникнення ж новим фреймів постає можливим внаслідок виникнення двох умов: або наявні фрейми вже не можуть забезпечити пояснення подій, що відбулися, або ж самі події не можуть бути описані «мовою» цих фреймів. Такі передумови М. Райн і Д. Шен окреслюють як зміну стандартів пояснення [див.: 138, с. 87].

Д. Яноу вказує, що динамічне розуміння фреймування ґрунтується на простому припущенні: «Актори діють щодо речей відповідно до тих значень, які їм приписують» [138, с. 94]. Звідси фреймування – процес, у котрому актори одночасно створюють значення подій і ситуацій та регулюють свою поведінку в цих подіях і ситуаціях відповідно до присвоєних їм значень: «У сфері прийняття політичних рішень створення та використання значень є радше публічною, ніж приватною дією. Тут фреймування передбачає (ре)конструювання проблем через добір, категоризацію, іменування та оповіді ... Водночас фреймування закладає когнітивні основи, умови можливості

---

¹¹ Використовують також назву «фрейм–аналіз», проте у межах нашого дослідження йменування «теорією фреймів» доцільніше.

майбутніх дій» [138, с. 93]. Знову ж таки тут актуальний погляд П. Бурдьє. Для нього « ... соціальний світ не постає як повністю структурований і здатний нав'язати кожному суб'єктові, що може сприймати, прототипи власної конструкції. Соціальний світ може бути названий і побудований різним способом, відповідно до різних принципів бачення й поділу», а політична сфера в такому контексті пов'язана із боротьбою за можливість впровадити легітимне бачення світу [28, с. 60–61].

Якщо загальноприйнятим у дослідженні соціального, тобто дій людини і спільноти людей є особисті характеристики індивіда й ситуація, теорія фреймів вводить ще і смислову ознаку в розумінні рамки соціальних уявлень. Одне з головних питань теорії фреймів – як та чи інша подія може переходити з однієї в іншу систему фреймів? Це може здійснюватися двома способами: перемиканням / транспонуванням або фабрикацією [30], розрізнення між якими за суттю асиметричне, коли транспонування первинне, а фабрикація вторинна. В. Вахштайн вказує: під час транспонування подія «перекладається» (у контексті дослідження політики та політичного Ж. Рансьєр розлого описує концепцію «пере–перекладання» [102]), а не цілеспрямовано імітується, як це відбувається у разі фабрикації. «Фабрикація – це обман, імітація, – зазначає науковець. – Але такі форми обману й імітації можливі тільки тому, що саме соціальне життя складається з аналогічних "ненавмисних" імітацій (транспонування)» [30]. Зауважимо: ця тема – лейтмотив доробок Ж. Бодрійєра в його концепції симуляції та симулякрів.

У такому ж контексті В. Вахштайн вказує на події, які мають перформативну силу, й абсолютні події, що руйнують порядки їхнього опису, « ... не вкладаються в наявні рамки, ламаючи механіку розпізнавання і фреймування світу. Чи створюють вони водночас нові системи фреймів – окреме питання» [30]. Йдеться про те, що, з одного боку, існують кінцеві події, які руйнують усталений соціальний порядок, а з іншого – початкові, котрі породжують новий соціальний порядок, й охопити котрі в мові цього порядку надто важко. Звідси вчений виводить парадокс: «В основу

суверенних соціальних порядків, що володіють власними мовами описів, покладено унікальні події (унікальні як мінімум для цих порядків). Інакше кажучи, унікальні події роблять можливими всі наступні операції спостереження й самоспостереження, здійснювані в межах цього порядку. Однак самі ці події недоступні опису мовою тих порядків, які вони засновують. Тому необхідність "вписати" в новий порядок установчу подію, "перевівши" її на ним же створену мову, – сформувані відтворені референцію» [31, с. 80–81]. Політичне, власне в такому контексті, постає сферою розриву соціального, будучи межевим не в розумінні крайності, маргінальності, а саме сферою межевості буття соціуму. По суті, з погляду теорії фреймів, політичне актуалізується в межах переходу від одного фрейму розуміння співжиття до іншого, виявляючись у тому, що А. Бадью позначає як подію, С. Жижек – як розрив, Дж. Агамбен – як надзвичайний стан.

Причому мають місце й такі зауваги В. Вахштайна, який вказує на наслідки тотального «повороту до практики»: «Відкривши для соціології світ рутини і спонтанності – світ "тут–і–тепер", теорії практик "закрили" для неї все, пов'язане з трансцендентним виміром соціального» [30]. Звідси «сама ідея повсякденності має сенс лише доти, доки залишається щось не–повсякденне, доки ми враховуємо здатність піднятися над "тут–і–тепер", зупинити потік практик, усунутися від "безпосередньо відбувається", вийти в іншу "кінцеву ділянку сенсу" » [див. 30]. Таку прогалину може заповнити теорія політичного як доповнення дослідження онтичних практик онтологічним виміром. Дослідження ж повсякденності, у свою чергу, постає емпіричною базою для аналізу зміни смислового наповнення вимірів політичного.

Отже, теорія фреймів імпліцитно містить вказування на динамічність соціальних і політичних конструктів та фреймів, а звідси – відсилання до часово–просторового виміру буття події, коли йдеться про просторову організацію, темпоральну організацію, тривалість і змінюваність дій, розташування тих, хто взаємодіє. Окрім того, фрейм пов'язаний із констатацією омислення процесу спілкування (чи пере–перекладання, за

Ж. Рансьером) у такому форматі, коли висловлювання, допустимі в одному фреймі взаємодії, табуйовані в іншому. Кризь призму теорії фреймів можемо розуміти політичне, що постає тим, яке виявляє себе, з одного боку, на межі встановлення гегемонійного дискурсу (не виключно мовного, а й символічного), з іншого – на межі абсолютної події в теорії фреймів (або ж події, розриву, надзвичайного стану).

Акцентування в аналізі фреймів на переходах і концепті абсолютної події, з екстраполяванням на дослідження політичної сфери, актуалізується в межах сучасних критичних теорій, що здебільшого отримали йменування кризь призму застосування до них префікса «пост–». Досліджуючи сучасні парадигми пізнання політики, Ю. Шайгородський виокремлює такі: етикоцентристську, інституційну, марксистську парадигму революційної деполітизації, парадигму лівої реполітизації [127, с. 24]. Власне дві останні можемо вписати в межі критичних теорій, зокрема й того, що в західній науці окреслюють як постмарксизм. Однак зауважимо: якщо у вітчизняній політичній науці широко досліджений, наприклад, постструктуралізм, то постмарксизм не став загальноприйнятим напрямом досліджень, хоча в його межах власне набуває завершального оформлення розрізнення між політикою та політичним.

Безпосередній зв'язок постмарксизму з історією постмодернізму констатує С. Сім (*S. Sim*), розглядаючи спільність ідеалів для постмарксизму та постмодернізму (зокрема постструктуралізму). За вченим, ці напрями нівелюють інтелектуальну традицію відчуття обмеження й авторитаризму, спонукають до політики плюралізму як констатації різниці та різноманітності на противагу системній маргіналізації [195]. Проте, як стверджує він, «ми повинні запитати себе, чи сам постмодернізм усе ще означає все це, особливо зараз, коли його головна мета, сучасність, здається, у такій біді в економічному сенсі» [195].

Існує також дещо відмінний підхід – у межах культуральних студій. Скажімо, К.–С. Чен (*K.–H. Chen*) аналізує постмарксизм з погляду зіставлення

культуральних студій, з одного боку, і постмодернізму – з іншого. Йдеться про розрізнення постмодернізму на домінуючий, у розумінні моральної, естетичної, культурної критики, і критичний, на ґрунті праць «пост–1968» року (М. Фуко, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Бодрійяр), як окреслення динаміки в межах тріади «історія – теорія – культурна політика» [166, с. 307–323]. За вченим, у межах протиставлення, порівняння та накладання двох форм постмодернізму й культуральних студій витворюється критичний простір тотально іншого порядку – постмарксистські культуральні студії [166, с. 320]. До них можна зарахувати також Т. Іглтона та П. Андерсона.

Від 80–х років ХХ ст. термін «постмарксизм» не використовують як точне означення й не опис окремої школи – радше як тенденцію [181]. На думку О. Оришевої, «... постмарксизм – не цілком звичне культурне утворення, яке можна вважати течією або напрямом (у політичному й інтелектуальному значеннях цього слова) лише з певною часткою умовності. Саме застосування терміна в літературі досить розпливчате, і його нерідко використовують для позначення досліджень, котрі заперечують або ігнорують можливості й концептуальний апарат марксистської парадигми. У цьому разі ми будемо вкладати в таке слово абсолютно конкретний зміст і позначати ним низку сучасних соціально–історичних концепцій, для яких характерні, по–перше, парадоксальне ставлення до марксистської традиції, що постає одночасно як вихідна точка теоретизування і як об’єкт жорсткої критики, по–друге – орієнтація на створення нових політичних проектів громадської емансипації» [87, с. 15].

Методологічний опис постмарксизму простежуємо в працях «Ключові мислителі від критичної теорії до постмарксизму» (англ. «*Key Thinkers from Critical Theory to Post–Marxism*») С. Тормея (S. Tormey) і Ж. Тауншенда (J. Townshend) [202], «Автономія та гетерономія політики. Політичні мислителі між постмарксизмом та постструктуралізмом» (англ. «*Autonomie und Heteronomie der Politik: Politisches Denken zwischen Post–Marxismus und Poststrukturalismus*») Франкфуртської робочої групи політичної теорії та

філософії [140], «Постмарксизм: інтелектуальна історія» (англ. «*Post-Marxism: an intellectual history*») С. Сіма [196], «Критичний супутник сучасного постмарксизму» (англ. «*Critical Companion to Contemporary Marxism*») за редакцією Ж. Бідета (J. Bidet) та С. Ковелакіса (S. Kouvelakis) [145]. До постмарксистів відносять також С. Жижека. У США постмарксизм вивчають переважно в межах культуральних студій. На пострадянському просторі постмарксизм не лише фактично науково не осмислювали й не аналізували, а й сам термін використовували вкрай рідко. Унаслідок цього, з огляду на історичний досвід, постало ототожнення марксизму із марксистсько-ленінізмом як практикою та теорією СРСР, що, проте, не відповідає дійсності. В Україні постмарксизм вивчають М. Жеребкін і А. Пипич. Перший у статті «Постмарксистська теорія дискурсу Ернесто Лаклау й Шанталь Муфф: новий погляд на політичні процеси в країнах колишнього СРСР?» аналізує доробки Е. Лакло та Ш. Муфф, побіжно згадуючи послідовників Есекської школи дискурс-аналізу, заснованої ними [52]. Другий пропонує теорію «соціального опосереднення» як альтернативу соціальній теорії марксизму в добу Постмодерну, акцентуючи на вульгаризації марксизму та необхідності його «перепрочитання» [90].

У найзагальнішому значенні префікс «пост-» позначає рефлексивну критику. У цьому контексті постмарксизм постає як критика суспільства за Марксом та проти Маркса водночас. Отже, має місце розрізнення між *пост-марксизмом* і *пост-марксистською* теорією. Коли в першому випадку йдеться про початок теорій так званої радикальної демократії як шляху лівих, то в другому – про антимарксистську позицію або критику, заперечення марксизму [195]. До постмарксистських зараховують концепції фемінізму, антирасистську, антиколоніальну, антиімперіалістичну соціальну критику.

Не менш різноманітними є й самі підходи до окреслення постмарксизму. Загалом, за П. Андерсоном, «Марксизм – це теорія історії, що одночасно претендує на те, щоби бути історією теорії. Марксизм марксизму був закладений у його "статуті" із самого початку» [5, с. 156]. Звідси, за вченим,

західний марксизм, який він аналізує (об'єднуючи цим терміном усю множину критичних теорій континентальної Європи), завжди постає критичною теорією. Звідси логічно, що для С. Тормея і Ж. Тауншенда, для прикладу, постмарксизм – це критичне осмислення критичної думки [202]. Ф. Голдштейн (*Ph. Goldstein*) загалом заперечує розгляд постмарксизму як наукового напрямку чи школи, трактуючи його як теоретичний підхід [164]. Постмарксизм пов'язують насамперед з Е. Лакло і Ш. Муфф, котрі висловили сумнів стосовно доречності й законності марксизму як ідеологічної та теоретичної практики. Для С. Тормея і Ж. Тауншенда точкою відліку постмарксизму як повноцінного напрямку, поряд із постструктуралізмом, постмодернізмом, постіндустріалізмом, постфемінізмом, постгуманізмом, постфілософією, є Празька весна 1968 р., а для С. Сіма – праця «Гегемонія та соціалістична стратегія» (англ. «*Hegemony and Socialist Strategy*») 1984 р.

Ще неоднозначніше питання належності тих чи інших учених і відповідних наукових концепцій до постмарксизму. Адже, з позиції О. Оришевої, можна виокремити два підходи до вживання поняття «постмарксизм»: 1) як самоназва, котрою послуговуються лише Ш. Муфф та Е. Лакло; 2) як зовнішнє маркування підходів дослідників, що «відтворюють одне з базових умонастроїв класичного марксизму» – ґрунтуються на критиці сучасних суспільних умов буття та співбуття [87]. У 80-х роках ХХ ст. до постмарксистів зараховували чималу кількість науковців: від Г. Арендт і Т. Адорно через Ю. Габермаса до Р. Курца. Критерієм була соціальна критика, що розвинулася на основі французької філософії постструктуралізму та деконструкції (Ж. Дельоз, А. Негрі, Ж. Дерріда, Дж. Агамбен, А. Бадью, Е. Балібар, Ж.–Л. Ненсі, Ж. Рансьєр, Ф. Гваттарі, Е. Лакло, Ш. Муфф та ін.) [155]. С. Тормей і Дж. Тауншенд, аналізуючи постмарксистські концепції, згадують праці К. Касторіадіса, Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, Ж. Ліотара, Е. Лакло та Ш. Муфф, А. Геллнер, Ю. Габермаса, Ж. Дерріди, а також постмарксистський фемінізм [202]. Дж. Бідет і С. Ковелакіс представниками постмарксизму вважають Т. Адорно, А. Альтьюссера, А. Бадью, В. Беняміна,

Р. Баскара, П. Бурдьє, Ж. Дельоза, Ж. Дерріду, М. Фуко, А. Грамші, Ю. Габермаса, Ф. Джемісона, А. Лефевра, К. Уно, Р. Вільямса. Вони також вказують на дотичні до марксистського підходу кластери – аналітичний марксизм, Франкфуртську школу, Будапештську школу, екологічний марксизм, теорії капіталістичної світо–системи, ринковий соціалізм, американський радикалізм, політичний марксизм, напрям «від масового робітника до імперії», постколоніальні студії, британську марксистську теорію, марксистський класовий аналіз, нову діалектику й ін. [174]. Дж. Саймонс, вивчаючи західні критичні теорії, вказує на Ж. Лакана, Л. Альтюссера, Р. Барта, Ю. Крістєву, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі, М. Фуко, П. Бурдьє, Ж. Бодрійяра, Ю. Габермаса, А. Бадью, Ф. Джемісона, Е. Саїда [198], а також серед мислителів на рубежі ХХ–ХХІ ст. – на Дж. Агамбена, А. Бадью, З. Баумана, Дж. Батлер, К. Касторіадіса, Е. Лакло і Ш. Муфф, Б. Латура, А. Негрі, Г. Бгабгу, Ж. Рансьєра, Г. Співак, П. Вірільо, С. Жижека [197].

В Оксфордському словнику визначено постмарксизм так: «1. Це розвиток радикальних підходів до переосмислення марксизму з кінця 70–х років як відповідь на класичний марксистський матеріалізм, економізм, історичний детермінізм, антигуманізм та класовий редукціонізм під впливом постструктуралізму й постмодернізму, зокрема щодо відмови від метанаративів (зокрема й самого класичного марксизму). З 80–х років пов’язується також із фемінізмом та постколоніалізмом. Це антиесенціалістський підхід, за якого клас, суспільство й історія трактуються не унітарними, а попередньо дискурсивними категоріями; плюральні суб’єктні позиції динамічно трактуються дискурсивними у зв’язку із класом, гендером, расою, національністю, що заперечують можливість єдиної класової свідомості. Постмарксизм пов’язаний із поняттям гегемонії А. Грамші; ідеологія та культура розглядаються як порівняно автономні від економічного базису. 2. Покликання на відмову від марксизму багатьма колишніми марксистами, зокрема після краху комунізму радянського зразка в Східній

Європі 1989–1991 рр., коли марксизм зазнав дезавування» (переклад наш. – Ю.М.) [152].

З постмарксизмом, щонайперше, асоціюють доробки Е. Лакло (трапляється також переклад прізвища Е. Лаклоу) та Ш. Муфф. Можливо, саме тому, що у вступі до праці «Гегемонія та соціалістична стратегія» вчені власне погодилися на таку характеристику своєї концепції. Е. Лакло та Ш. Муфф зазначають, що їхня мета – деконструкція центральних категорій марксизму у світлі нових проблем, процес «реапропріації» інтелектуальної традиції марксизму, вихід за його межі. Науковці заперечують потрактовування постмарксизму як внутрішньої історії марксизму, натомість говорять про новий старт соціального аналізу крізь призму актуальних проблем. Е. Лакло та Ш. Муфф вказують, що перехід від марксизму до постмарксизму постає не лише онтичною, а й онтологічною зміною, ставлячи в центр свого аналізу поняття гегемонії [176, с. 8–12]. Лейтмотивом їхніх доробків є те, що С. Жеребкін виокремлює як невичерпність соціального, структурну невіршеність та радикальну випадковість [52, с. 201].

С. Жижек потрактовує відмінність між марксизмом та постмарксизмом таким чином: як у першому йдеться про можливість остаточного вирішення соціального антагонізму, то другий не розділяє такої логіки. Натомість кожен конфлікт, котрий марксизм потрактовує як вторинний, у постмарксизмі може потрактовуватись як головний [53, с. 11–12].

За таких умов «пост–» можна трактувати як перехід від критики економіки в прямому значенні («робоча сила», «капітал», «фінанси» і под.) до «економіки структури, бажання, насолоди, мови, тексту, символу, дискурсу, тобто переходом від капіталістичного способу виробництва до виробництва сенсів і структури суб'єктності», коли розуміння влади як володіння ресурсами поступається владі як репродукуванню структур, впливів, продукуванню значень та комунікацій [155].

За Ф. Енгстером, до головних тем постмарксизму належить проблема суб'єктності й суб'єктивності. Вчений стверджує: у співвідношенні

об'єктивного та суб'єктивного постмарксизм вводить не просто революційного суб'єкта, а суб'єкта як такого. Звідси один із визначальних постулатів постмарксизму такий: децентрація та деконструкція суб'єкта, що протиставляє себе як неосяжне та недоступне не лише об'єктові, а й самому собі [155]. Власне тут заперечено актуальність щодо дихотомічної пари «економіка – політика», котру замінює розрізнення «політика – політичне». Таке розрізнення пов'язане насамперед із критикою репрезентації (те, що репрезентоване, і те, що не піддається репрезентації як універсальне, відкрите, ціле) [там само].

Постмарксизм тісно пов'язаний із поняттям гегемонії. Для прикладу, крізь призму поняття гегемонії питання кінця історії постає лише констатацією гегемонії певного типу організації політичної системи. Риторична тут проблема, яку формулює С. Жижек: «Хоч і легко глузувати з Фукуяминового поняття Кінця Історії, більшість сьогодні – фукуямісти. Ліберально-демократичний капіталізм визнано нарешті винайденою формулою найкращого можливого суспільства; усе, що можна робити далі – збільшувати справедливість, толерантність тощо» [54]. Однак виникає доречне питання: у разі, коли ліберально-демократичний капіталізм – не найкраща, але найменш погана форма суспільства, зазначає С. Жижек, то чому б не сприйняти його? За вченим, вже сьогодні в основі капіталістичної системи лежать антагонізми, що мають потенціал до зміни гегемонійних форм організації співжиття й, таким чином, можуть підважити домінуючий статус глобального капіталізму: йдеться про 1) загрозу екологічної катастрофи, що постає особливо актуальною; 2) відсутність кореляції між двома типами власності – приватною та інтелектуальною; 3) відсутність кореляції між технологічними досягненнями, з одного боку, та етичними вимірами таких досягнень – з іншого; 4) нові форми соціального апартеїду [54].

Питання гегемонії становить предмет аналізу в А. Грамші, Е. Лакло та Ш. Муфф.

А Грамші, цілком у марксистській традиції, будує свою концепцію крізь призму симбіозу теорії та практики: для вченого філософія практики та етико-політична історія взаємопов'язані. У межах буття держави центральним постає поняття гегемонії, що включає в себе не лише політичний та економічний, а й культурний аспекти. Окрім того, гегемонійні практики містять у собі також освітній і просвітницький аспекти на різних рівнях – від державного до міжнародного. А. Грамші виокремлює громадянське суспільство з приватними й партикулярними інтересами різноманітних груп, з одного боку, та державу як політичне утворення, що виконує, власне, функцію гегемонії – з іншого. Звідси гегемонія – це організаційна і сполучна функція «панівної групи в суспільстві загалом та функція "прямого панування" або командування, виражена в діяльності держави та "юридичного" уряду» [43, с. 68]. Причому ця функція – функція гегемонії – не може бути побудованою виключно на інтересах панівної групи: вона «враховує інтереси та тенденції груп, над якими гегемонія здійснюється, щоби досягнути компромісної рівноваги» [там само, с. 108], отже, тією чи іншою мірою поступаючись власними інтересами. До знарядь правління та гегемонії належить також чинник «співіснування різних цивілізацій і культур, скріплених державним примусом і організованих із допомогою культури в "моральній свідомості", суперечливе й водночас "синкретичне" » [94, с. 20]. Криза ж гегемонії, за А. Грамші – це криза влади й держави загалом.

Гегемонія, по суті, забезпечує перехід від однієї соціальної структури до іншої. Зауважуючи те, що гегемонія пов'язана із державною владою, політика, у такий спосіб, поряд з економікою, може поставати рушієм розвитку. І. Пантін щодо цього зазначає: якщо природничо-науковий аналіз має справу із, у певному значенні, незмінними об'єктами, то аналіз соціального та політичного навпаки – пов'язаний із перманентним конструюванням й переконструюванням й «саме ці мінливі "норми" політичної діяльності, їхній взаємозв'язок і залежність від стану політичного суб'єкта фіксуються в концепції гегемонії Грамші» [94, с. 22].

Зауважимо: А. Грамші вирізняє три фази перетворення тієї чи іншої ідеології на домінуючу, що постає легімізованим, загальним зразком для всіх та мисленнєвої діяльності: економіко–корпоративна / теоретична (виникнення теоретичних основ нової ідеології); фаза боротьби за гегемонію в громадянському суспільстві (соціалізація нових ідей та як наслідок – їхнє спрощення); державна (криза старої державної влади). Функція ідеології, за А. Грамші, полягає в осмисленні інтересів «своєї» групи як загальних, таких, що виходять за межі корпоративних рамок. У цей період ідеології, які постали раніше, перетворюються на «партію», стикаються одні з одними, вступають у боротьбу, що продовжується доти, доки якась з ідеологій (або, принаймні, одна з їхніх комбінацій) не починає превалювати, прагнучи стати панівною [див. 94].

Концепцію А. Грамші переосмислює Ш. Муфф. Гегемонія, за Ш. Муфф – це стикання об’єктивності та влади, чи, докладніше, соціальна об’єктивність є наслідком дій влади. Звідси будь–яка об’єктивність має політичну природу, коли влада постає не зовнішнім, зв’язком «між» попередньо сконструйованими ідентичностями, а сама їх конструює: «оскільки всякий політичний лад є виразником гегемонії, визначеної моделі владних відносин, політичну практику варто розглядати не як просте представництво інтересів попередньо встановлених ідентичностей, а як встановлення самих цих ідентичностей у крихкій і завжди вразливій сфері» [68, с. 193]. Звідси, за Ш. Муфф, створення єдності можливе виключно як елемент дуальності «єдність – конфлікт» і заперечувати це – означає заперечувати саму природу політичного, що завжди лежить в основі соціального.

Ш. Муфф протиставляє так званій демократії обговорення агоністичну модель демократії. Перша не здатна визнати іманентну присутність антагонізму в соціальних відносинах, що пов’язаний із плюралізмом цінностей, замість визнання власної сутності політичного (як антагонізму і влади), зводячи політику або до економіки, або до моралі. Звідси демократична політика повинна займатися не подоланням дихотомії «ми –

вони» – «головна проблема полягає у встановленні розрізнення ми / вони у такий спосіб, аби воно було сумісним із плюралістичною демократією» [68, с. 194]. Ш. Муфф у концепції агоністичної моделі демократії пропонує таке вирішення іманентно присутнього кожному суспільному й політичному ладу антагонізму: сприймати «іншого» не як ворога, а як суперника, легітимізуючи конфлікти, а не придушуючи їх через нав'язування авторитарного ладу.

Для Е. Лакло гегемонія полягає в наступному: «це специфічний тип політичної практики, що включає в себе конструкцію й деконструкцію гегемоністських проектів, котрі або оскаржують домінуючі умови політичного дискурсу, або прагнуть розширити наявний порядок речей через негацію чи включення вимог і скарг, які озвучені опозиційними проектами й суб'єктивністю» (переклад наш. – Ю.М.) [див. 171, с. 10–11].

Отже, у найзагальнішому значенні постмарксизм можна окреслити як своєрідне намагання реонтологізації критики суспільства. Ключовими означимо такі його особливості: 1) відмова від метанаративів, заперечення історичного детермінізму; 2) критика надмірного раціоналізму та позитивізму, наслідком чого є хибне трактування ідентичності й суб'єктивності, рефлексивне критичне осмислення суспільства; 3) перехід до економіки структури, бажання, насолоди, мови, тексту, символу, дискурсу, коли розуміння влади як володіння ресурсами поступається владі як репродукуванню структур, впливів, продукуванню значень і комунікацій; 4) дослідження суспільства в межах діалектичного зв'язку між відтворенням системи, з одного боку, та її відхиленням від норми – з іншого; 5) децентрація та деконструкція суб'єкта, котрий протиставляє себе як неосяжне та недоступне не лише об'єктові, а й самому собі; 7) актуальність щодо дихотомічної пари «економіка – політика» поступається розрізненням «політика – політичне»; 8) трактування відносин як гегемонійних¹².

---

¹² Такі принципи у найзагальнішому значенні можна вивести із концептуалізації постмарксизму, яку пропонує Ф. Енгстер [див. 155].

Загалом виокремлення категорії політичного, відмінної від категорії політики, а також поняття гегемонії в контексті дослідження політичного концептуалізуються в середині ХХ ст. у межах підходів, мета котрих – реонтологізація критики суспільства, а також критики виключно емпірико–аналітичного підходу як єдино можливого, що загалом можна окреслити як постмарксизм. Проблема переходу від одного гегемонійного типу організації співжиття до іншого становить магістральне питання в межах аналізу фреймів, що тісно пов'язано зі дослідженням повсякденності.

2.3. Концептуалізація розмежування політики від політичного

Твердження про кінець політики та редукція останньої лише до демократичних форм організації у вигляді сучасної е–демократії або ж до системи управління виключає саморефлексію, а звідси – погляд з боку. В умовах, коли під впливом поширення віртуальних мереж, новітніх теорій урбаністики влада й політика, котрі «виникли з насильницьки відкритого суспільства під тиском глобалізаційних процесів», «гірше, ніж будь–коли, дрейфують у протилежних напрямках» [18, с. 42], саме з'являється поняття «політичне». Його постання безпосередньо корелює зі зміною умов буття індивіда як суспільної істоти (зокрема і просторово–часових вимірів такого буття). За К. Скіннером, термін «політичне», з одного боку, може застосовуватися там, «де ліберал ніколи б не подумав про можливість його застосування, з іншого – цей термін кидає виклик, вказуючи на необхідність визнати, що політичне постає не лише продуктом суперечності між термінами, а підтверджує "зашорошеність перед лицем політичної чуттєвості"» (переклад наш. – Ю.М.) [199, с. 20].

Найлогічнішою видається концептуалізація політичного в його зіставленні з політикою, де в першому випадку йдеться про комплексний підхід крізь призму здобутків лінгвістичного, антропологічного, історичного поворотів, дослідження повсякденності (зокрема крізь призму аналізу

фреймів) і гегемонії (узагалі постмарксизму та сучасних критичних теорій), а в другому – про практики процесуальності політичних систем.

Проблема необхідності аналізу політичного й перегляд підходів до аналізу політичної сфери особливо гостро постає на межі ХХ–ХХІ ст. Дослідження, критика, осмислення синкретичного конструкту «політика – політичне» в ліберальній науковій традиції пов'язане зі «смутним відчуттям меланхолії за втраченою трансцендентністю». Саме в такому ракурсі Ж. Бодрійяр пропонує підхід, згідно з яким політичне вивчається як динамічна субстанція, природа котрої трактується через історичність, тобто відповідно до історичної епохи. Учений зазначає, що політика як така виникає в часи Відродження, коли вона постає «зі сфери релігійного та церковного, аби заявити про себе голосом Макіавеллі» [20]: форма політичного в цей період є не системою уявлень чи ідеологією, а лише формою гри, семіургією та стратегією. Ж. Бодрійяр наголошує: ситуація змінюється після Великої французької революції, коли політичне бере на себе функцію вираження соціального, а останнє стає його змістом. «Політичне тепер – це представлення, над грою володарюють механізми репрезентації» [там само]. Фундаментальним означенням для політичної сфери в такому контексті постає народ, що вимагає адекватної репрезентації. Така адекватність, за вченим, може бути забезпечена через перехід від знаків до смислів як перехід від гри і стратегії до об'єктивного віддзеркалення реальності, коли ідеалом постає ідеал правильної репрезентації [20]. З приходом марксизму, як стверджує дослідник, настає кінець політики, коли вона перетворюється лише на відображення соціального в галузі законодавства, інституціоналізації та виконавчої влади [там само]. Такий підхід констатує й необхідність перевизначення політики, і динамічність змістовного наповнення політичного, з одного боку, та кореляцію «розгортання» політичного з історичним контекстом – з іншого.

Отже, політика та політичне німецькою звучить як «*die Politik*» і «*das Politische*», французькою – «*la politique*» і «*le politique*», англійською –

«*politics*» та «*the political*» відповідно. У німецькомовній літературі існує поняття «політична різниця» (нім. *Politische Differenz*). Його використовують для позначення розрізнення між політикою та власне політичним, коли перше поняття дає відповідь на питання, як політика може бути організована, а друге – (у широкому значенні) про природу політичного в контексті соціального¹³. Політика завжди пов'язана із гегемонійним дискурсом суб'єктів політики (мовним, символічним), коли сама суб'єктність постає предметом ревізії. Політичне ж, на відміну від політики, є, з-поміж іншого, і процесом переведення того чи іншого політичного дискурсу в гегемонійний: у найзагальнішому значенні йдеться про стан між відсутністю на рівні поняття та називанням у лінгвістичному й у символічному сенсах. Прикметне семантичне значення розгляду конструкту «політика – політичне», коли використання прикметника як означення, характеристики певного типу буття (чи, ширше, те, що К. Мейясу узагальнює як кореляціонізм) приходиться на зміну іменника як «речі–у–собі». У зв'язку з цим актуальним постає не дефініціювання, а окреслення вимірів політичного – тих атрибутивних ознак, котрі можна визначити в сукупності як форму політичного, у межах котрої політичне себе проявляє, і в такий спосіб відбувається політика. І якщо політика постає наявним, політичне пов'язане із переведенням потенційного в наявне.

О. Мархарт виокремлює два напрями дослідження, або дві традиційні лінії трактування «політичної різниці»:

1. Асоціативний – від Г. Арндт – політичне як вільний комунікативний простір співпраці.

---

¹³ До речі, Дж. Вілсон фактично ставить знак тотожності між політичною різницею та постополітикою, пов'язуючи виникнення концепту останньої із використанням постфундаменталістської онтології [205, с. 11]. Хоча, на нашу думку, таке ототожнення постає унаслідок концептуального нерорізнення між політикою та політичним.

2. Дисоціативний – від К. Шмітта – політичне як простір влади та конфліктів [183, с. 35–44].

У такому ж ключі вказують на політику як зв'язок між «полем бою та трибуною», між «конфліктом і консенсусом» і под. З. Бауман описує політику в контексті «нового світового безладу, що в ньому відома формула Клаузевіца, – мовляв, політика стає продовженням війни, але іншими засобами, – обернулася навпаки» [18, с. 17]. По суті, така стратифікація підходів до політичного має давню основу, постаючи як діалектика та боротьба двох метанаративів, та виявляє себе в протиставленні ще Гоббсівської війни «усіх проти всіх» і Локківської «доброї» за природою людини.

Яскравий приклад першого підходу – концепція Ш. Воліна. Головною рисою політичності для нього постає спільність: «зі всіх авторитетних інститутів суспільства єдино політичний устрій був стурбований тим, що є спільним для всього співтовариства» (переклад наш. – Ю.М.) [206, с. 4]. Для Г. Арндт ж політика ґрунтується на факті плюралітету людей, у її основу покладено спільність і буття–один–з–одним (нім. *Miteinandersein*) різних (нім. *der Verschiedenen*) [139, с. 9–10].

Другий підхід ілюструють погляди Ш. Муфф: «Агоністична концепція демократії визнає контингентний характер гегемонійних політико–економічних артикуляцій, що детермінують специфічну конфігурацію суспільства в цей момент. Це – прекарні і прагматичні конструкції, які можуть бути дисартикульовані та трансформовані як результат агоністичної боротьби між противниками» (переклад наш. – Ю.М.) [183, с. 33]. До речі, білоруські дослідники В. Полікарпов та С. Полікарпова окреслюють етику дискурсу Ю. Габермаса й постмарксизм Е. Лакло та Ш. Муфф як «позитивні альтернативи ліберальним соціальним концепціям» [92].

Очевидно, що виняткової асоціативності чи виняткової дисоціативності як факту не існує. В. Чернецький із приводу культурних вимірів сучасного світу (що можна екстраполювати й на виміри політичні) висловлює думку, з

котрою ми погоджуємося: «як зауважили чимало критиків, культури з трьома префіксами "пост" [постмодернізм, постколоніалізм, посткомунізм] постійно балансують між "співучастю" й опором» [126, с. 386].

Особлива традиція потрактовування політичного існує в російській політичній думці. Якщо асоціативна та дисоціативна градація політичного пов'язана опосередковано із певними ціннісними вимірами, то ціннісно нейтральну (проте інституційно детерміновану), державоцентричну традицію простежуємо в російській науковій традиції. Так, російський науковець А. Магун акцентує на дихотомічній парі «самотність – єдність», коли відчуження і відчуженість є умовами життя в державі як формі єдності (а не рисою індивідів) [73]. Політика ж для нього в такому розумінні постає зовнішнім, тим, що розмикає звичну замкненість, надаючи їй водночас абстрактного, певного трансцендентного змісту [там само].

У чому ж загалом полягає необхідність розмежування між політикою та політичним? О. Мархарт висуває питання в такий спосіб: «Чому політика як єдина концепція виявляється недостатньою в певній точці й, отже, має бути доповнена ще одним терміном?» [183, с. 5]. Вчений дає таку відповідь: політична різниця або ж розрізнення між традиційною концепцією політики та новим концептом політичного постає індикатором кризи фундаменталістської парадигми (нагадаємо, що в межах нашого дослідження розрізнення між фундаменталістськими й постфундаменталістськими теоріями було окреслено через підхід Ф. Анкерсмита). «Як різниця, ця різниця не становить нічого іншого, – зауважує О. Мархарт, – аніж парадигмальний розкол у традиційній ідеї політики, де новий термін (політичне) має бути введений для того, аби вказати на "онтологічний" вимір суспільства, вимір інституції суспільства в той час, коли політика збереглася як термін для "онтичних" практик звичайної політики» (переклад наш. – Ю.М.) [182, с. 7].

Коротко окреслимо ключові підходи до розмежування між політикою та політичним.

Політичне, за К. Шміттом, завжди постає на межі «друг – ворог», будучи таким, що передує правовому; для нього все потенційно політичне, причому колективність є політичним тілом лише тоді, коли наявна ворожість (визнання певної спільноти, групи як екзистенційно «іншої», «чужої»). За К. Шміттом, «світ без війни – світ без політики, світ без політики – світ без ворожості; світ без ворожості – світ без людських істот» [див. 94, с. 27]. Схожу думку висловлює К. Калхоун: «Не відомі безіменні народи, а також мови та культури, у яких якоюсь мірою не відображалася би різниця між своїми та чужими, "ними" й "нами"» [цит. за: 25, с. 84].

З погляду Ю. Габермаса, існує необхідність диференціювання політичного від політики і в сенсі боротьби за право мати і здійснювати владу, і в сенсі цілей та стратегій, переслідуваних і реалізованих політичними акторами на найрізноманітніших політичних просторах. У такому контексті політичне – це актуалізація через спонтанне використання комунікативних свобод, рушієм розгортання котрих постає перманентний приплив неформальних потоків публічної комунікації, політика ж – простір легітимного використання насилля. Звідси політичне, як стверджує Ю. Габермас, тотально перевершує простір силової політики. За цих обставин вчений доводить, що концепція «політичного» продовжує залишатися сумнівною спадщиною доти, доки політична теологія намагається зберігати метасоціальні конотації для будь-якого різновиду державної влади, вказуючи: «есхатологічний імпульс політичної теології, переосмислений у світлі демократичних трансформацій "політичного", може також постати як нагадування для нормативної політичної теорії про темпоральність того виміру, у якому ми виносимо наші нормативні судження» [123].

Е. Вольрас, німецький політичний філософ, послідовник Г. Арндт, досліджуючи теоретичну концепцію останньої, намагався виокремити чисте поняття політичного. Зокрема, досліджував взаємозв'язок між категоріями політичного та самим поняттям політичного, акцентуючи в такому контексті на категоріях держави та влади [203].

Ж.–Л. Ненсі та Ф. Лаку–Лабарт ставили за мету дослідити власне сутність політичного. Вчені вказували на необхідність дослідження політичного в межах політичної теорії, а не політичної науки чи політології. Насамперед, за науковцями, сама сутність політичного заперечує його редукцію до виключно соціально–технічного. Йдеться про:

1. Необхідність відмежувати політичне від метафізичного чи трансцендентного підґрунтя.
2. Істинне місце детермінованості політичного – питання відносин.
3. Питання відносин постає центральним, набуваючи виявів у проблемі виключення та дисоціації.
4. Питання ідентичності як питання віднаходження суб’єкта в політичному постає первинним¹⁴.
5. Специфіка політичного виявляється не через емпіричні факти, а є фактом філософським, тим, що ще Арістотель визначав як «*zoon politicon*», або «спів–буття людини» (англ. *the being–together of man*) [178, 130–134].

Для К. Лефора розвиток суспільств постає не історичним: аби його зрозуміти, необхідно дослідити одномоментно, на чому суспільство ґрунтується й до чого воно відкрите [див. 186]. Політичне, за К. Лефором – форма суспільства, загальний соціальний стиль цього режиму, тоді як політика – партикулярні типи дій та відносини, визначені тією чи іншою формою суспільства [див. 186]. К. Лефор також вказує: політика постає конкретним способом буття суспільства в той чи інший період, а її власне політичне значення полягає в спільному, політичне ж «не в тому, що називають політичною діяльністю, а в подвійному русі з’являння та приховування способу установа суспільства» [71, с. 18].

---

¹⁴ До речі, аналізуючи доробок М. Гайдеггера на предмет виявлення політичного, Ф. Лаку–Лабарт завершує це дослідження риторичним питанням: чому «не вважати проблему ідентифікації загальною проблемою політичного?» [70].

У праці «Мета/політика: чи можна помислити політику?» А. Бадью наголошує: бінарні позиції тоталітаризм / демократія, а не лише тоталітаризм, становлять дві епохальні версії завершення політичного «у подвійній категорії зв'язку та представництва», політика ж [радше – політичне] пов'язана «з упорядкуванням навколо не представлених випадків не-зв'язаності» [11, с. 15]. У розвідці «Сучасне безсилля» вчений продовжує свою думку: «політика – це завжди зустріч дисципліни ідей та несподіванка обставин. Вона – безпосередня сила, але також і становлення тривалості» [14]. Для А. Бадью, «політична новизна, яка є суб'єктивною, не схоплюється зсередини, коли вона саме утворюється» [там само]. За вченим, політика формується не в межах того, що вона відкидає й заперечує, а в режимі того, що стверджує і пропонує: «політика – це активне й організоване переконання, "думка в дії", що вказує на нові можливості» [14].

За Ж. Рансьєром, політичне не впливає зі соціального, а навпаки, є виключенням із нього. Для науковця політичне в найзагальнішому вигляді – «зустріч двох гетерогенних процесів», коли перший процес несправедливий до другого [101, с. 99] – це процеси управління та рівності. Перший процес Ж. Рансьєр називає поліцією (розуміючи організацію зібрання людей у суспільство консенсусу, ґруноване на ієрархічному розподілі місць та функцій), другий окреслює як емансипацію або ж власне політику (взаємодія практик, спрямованих припущенням рівності будь-кого із будь-ким та турботою про верифікацію цієї рівності) [там само, с. 98 – 102]. Політичне в такому контексті є «сценою, на котрій верифікація рівності повинна прийняти форму розбору несправедливості», «сферою зустрічі між політикою та поліцією під час розбору несправедливості» [там само, с. 100]. Звідси Ж. Рансьєр доходить висновку: політика не є актуалізацією принципу, закону або характерної риси суспільства, як і у політики немає архе – вона анархічна в строгому значенні цього слова. Підсумовуючи, зазначимо: для Ж. Рансьєра політика протилежна політичному, що є розміреною думкою про соціальне і його представництво. На переконання вченого, треба чинити опір редукції

політичного до соціального, соціологічному витлумаченню політики, редукції, що втрачає можливість охопити сутність політичного: якщо у межах індивідуального способу життя та індивідуальної діяльності визначальною постає розумна воля, то у межах суспільного співжиття та способів його конструювання (і на рівні фрейму й на рівні дискурсу) визначальним чинником постає домовленість [102].

На думку вченого, завдання політики – вираховування політичного, що може бути проінтерпретоване у двох контекстах крізь призму кореляції соціального та політичного. По–перше – це зведення політичного до «його умиротворювальної функції відносин між індивідами та колективністю, що разряджає від навантаження та символів соціального поділу»; по–друге – необхідність «скасовувати символи політичного розділення на користь експансії, чистого динамізму суспільства» [101, с. 30]. Ж. Рансьєр акцентує на операції самовирахування й у такому контексті зазначає: «Можливо, "кінець політики" є всього–на–всього його звершенням, завжди молодим звершенням, що здійснюється внаслідок її архаїчності» [там само].

Ш. Муфф розрізняє «політичні утворення» та «політичне»: якщо перші позначають множинність практик, дискурсів та інститутів, скерованих на встановлення визначеного порядку й організацію спільного існування людей, займаючись утихомиренням потенційних антагонізмів, то політичне, власне, пов'язане з антагонізмом як невід'ємною частиною людського співіснування [68].

У межах культуральних студій вказують, що дослідження політичного в сучасних умовах швидше корелює зі лінгвістичним та культурним, аніж економічним.

Опосередковане вказування на розрізнення між політикою та політичним віднаходимо у Ф. Анкерсмита. Він зазначає, що в суспільному бутті існує невизначений лімб між тим, що вже є, і тим, що ще не стало реальністю. Такий лімб Ф. Анкерсміт окреслює як політичний «внутрішній голос» [7, с. 196]. Вчений виокремлює два рівні політичної реальності: з одного

боку, йдеться про громадян, політичні інститути, партії і под. та простір їхньої діяльності як такий, у котрому вже сформовано уявлення один про одного та визначено спільний фрейм для комунікації та діяльності у межах цього політичного простору, з іншого – власне простір політичного «внутрішнього голосу», в основі котрого лежать процеси конструювання репрезантації крізь призму проникнення нового у політичну сферу. Власне цей другий рівень і забезпечує можливість існування першого рівня як політичної реальності. Причому, за вченим, ««політична реальність виникає лише після того, коли репрезентація так або інакше конституційно оформлена в нації або державі» [7, с. 236]. Звідси політику у такому трактуванні можемо окреслити як діяльність політичних акторів у межах спільно розділюваного простору для інтеракцій. Причому політика не пов'язана із перманентним процесом становлення репрезентацій. Натомість політичне пов'язане із політичним «внутрішнім голосом» як простором конструювання репрезентацій. Тут, власне, йдеться про те, що політичній реальності (політиці) передують розмежування «я – інший», детерміноване тим чи іншим способом бачення організації співжиття (політичне).

Ф. Далмаєр вказує на незначне термінологічне розмежування, що, проте, має серйозне теоретичне підґрунтя: «відмінність між "*polity*" (*le politique*) і "*policy-making*" (*la politique*) становить відмінність між обширно вкоріненим політичним обрамленням чи публічним простором і прагненням до впровадження партикулярних стратегій та програм» (переклад наш. – Ю.М.) [цит. за: 182, с. 36]. Як випливає з останнього визначення, політичне не тотожне політиці, а має абстрактніший характер як певна якість чи якісна характеристика співжиття чи життєвого простору. Політичне – онтологічна за змістом категорія, а категорія «політика» стосується радше політичної праксеології. Окрім того, політичне в найзагальнішому значенні так чи інакше пов'язане із введенням індивіда, людини як активного начала. Подібну концепцію подає Ш. Муфф, вказуючи на дихотомію «онтичне – онтологічне»

в дослідженні політичної сфери: політика визначається на онтичному рівні, а політичне – на онтологічному [184, с. 8–9].

У передмові до праці М. Бедорфа «Політичне та політика» (нім. «*Das Politische und die Politik*») висловлюється думка, що сучасні для того часу дебати (1957 р.) стосовно поняття політичного мають витoki в такому діагнозі: те, що в нинішній інституційній та медійній практиці позначено як «політика», не може бути «усім політичним». Скажімо, у французькому мовному просторі різниця між політичним і політикою стала відправним пунктом відновлення політичної теорії, що підносить політичне над «простою політикою». «Що саме позначає ця різниця, залежить від того, чи політичне сформульоване як норма політики, гегемонійна інтервенція, подія розриву, або основа політики» (переклад наш. – Ю.М.) [144].

У межах нашого дослідження підхід до політичного як норми й основи політики можемо згрупувати, і, відповідно, згрупувати підходи до політичного в термінах розриву, події, гегемонії. Звідси окреслюємо два великі пласти підходів до розмежування політики та політичного: політика як діяльність та політичне як теорії такої діяльності; політика як гегемонійний спосіб організації співжиття й інституціоналізована діяльність у його межах і політичне як розрив і альтернатива. Перший підхід гарантує, по суті, взаємозв'язаність між теорією та практикою політики, але не забезпечує методологічним інструментарієм для дослідження зміни сутності політики. Другий підхід акцентує не на моделі розрізнення між теорією та практикою, а на загальноприйнятому, наявному й тому, що пов'язане із переведенням потенційного в наявне. Саме цей другий підхід покладено в основу нашого дослідження.

Отже, політичне в такому контексті: 1) постає рисою співжиття індивідів; 2) не зводиться до соціального, а є його розривом; 2) констатує перманентну взаємодію «друг – ворог»; 3) пов'язане із гегемонійною формою організації суспільного співжиття.

Основні риси політичного – контингентність, акцентування на спільному, на відміну від дихотомії «публічне – приватне», і межевість. Рисами політики, на протигагу політичному, у такому значенні будуть: система, поле діяльності політичних акторів, дихотомія «приватне – публічне».

Питання контингентності не лише політичного, а й буття як такого належить до найактуальніших у сучасній західній філософській думці. У контексті філософії науки ми вже згадували К. Мейясу. На контингентність у дослідженні політичного вказує Ю. Шейко. Для нього контингентність постає як цілковито невизначена ситуація, що ніколи не трапляється в соціальній реальності, означаючи сферу того, що «може бути по-іншому»; «передумовою політики як контингентності є те, що зараз усе повинно вирішуватися і все може вирішуватися» [132, с. 38]. У контексті системного підходу чи підходу політики контингентність можна проілюструвати такими рисами: відкритість і політичної системи, і кожного з елементів останньої; ситуативність взаємодій між елементами; потенція елементів впливати на стан усієї системи.

За А. Негрі, спільне фундаментально різниться від «приватного» й «публічного»: якщо приватне корелює з індивідом й у найзагальнішому значенні може бути зведеним до ідентичності, а публічне пов'язане з гетерономією, тобто детермінацією чимось зовнішнім, з одного боку, та статичністю як відсутністю динаміки в реальності – з іншого, то спільне пов'язане із множинністю [85]. Така множинність, проте дуальна, адже, з одного боку, в основі спільного постає множинність, а з іншого – те, що дає множинності змогу ставати множинністю, або «утворювати множинність», – це спільне, яке власне спільно розділюване. А. Негрі стверджує: «Спільне для множинності – водночас умова й результат. Як умова спільне є лінгвістичною або комунікативною умовою, спільнотою смислу. Але це також і результат людської діяльності. Отже, це не щось інертне, наперед задане, навпаки, воно безпосередньо конститується» [85]. Спільне для дослідника – визначальний чинник, унаслідок чого виникає політичне й політика, а проблемним постає

те, як трансформувати публічне в спільне. Разом зі злиттям спільного та публічного торкаємося поняття біополітики [85]. Як зазначає М. Беакдорф, політична теорія, на відміну від загального терміна «політика», має унікальну змогу вивчати, з одного боку, та пояснювати «людський стан» через його розуміння крізь призму розриву між публічним та приватним. З іншого боку, політичне розуміння природи «людського стану» допомагає розширити межі людства, створити спільний світ і полегшити побудову реальності «нашою появою в публічній сфері, де наші індивідуальні ідеї можуть бути побачені й почути через мову та переконання» (переклад наш. – Ю.М.) [143, с. 15]. До речі, поняття спільного в А. Негрі та М. Беакдорфа перегукується із концептом агори З. Баумана [142].

Межевість політичного в критичних теоріях окреслена як розрив (С. Жижек), подія (А. Бадью), надзвичайний стан (Дж. Агамбен), у теорії фреймів – як перехід від одного фрейму до іншого, у межах мовної детермінації – як кореляція між лакуною та називанням. З погляду політико-антропологічного підходу, маємо справу із множинністю форм організації людського співжиття. Відтак окреслення потребують ті межі, на котрих, власне, формуються найзагальніші принципи, що уможлиблюють таке співжиття. Розглянемо докладніше концепцію К. Касторіадіса: «Аби погодитися полемізувати про питання розумної й нерозумної політики, потрібно погодитися з тим, що ця розумність або її відсутність впливають на реальну еволюцію. Чи це можливо, якщо така еволюція зумовлена чинниками зовсім іншого порядку – "об'єктивними"? Не кажучи вже про те, що ця політика, – за словами вченого, – не падає з неба і здійснюється в конкретній ситуації та не може подолати певних меж, визначених історичним контекстом. Вона може знайти резонанс у реальності лише за наявності багатьох інших умов. Усе це абсолютно очевидно. Марксист буде вести мову так, нібито ця розумність політики нічого не означає (крім стилю мови – величного в Мірабо й нікчемного в Ланьеля) і буде намагатися показати, що "геній" Наполеона, як і "дурість" Керенського, були необхідним способом викликані до життя,

породжені історичною ситуацією» [61]. Власне, уже у К. Маркса простежуємо посилення на те, що політика в класичному розумінні як сфера, котрою володіє державна влада, втрачає свій зміст. Якщо ми будемо дотримуватися принципів укоріненого сьогодні неолібералізму, то як би парадоксально не звучало, теорія К. Маркса таки має значення: коли він аналізує економічні відносини й історичний розвиток, то йдеться про те, що у разі, якщо політика не може вийти за свої межі, тобто має чіткий юридично зафіксований перелік обов'язків і зводиться до державного управління, – економічні відносини постають визначальними. Політичне ж тут постає як «можливість буття по-іншому», розрив соціального, унаслідок чого виникає розуміння наявної політики не як інваріанта, а як варіанта гегемонії постійної дихотомії протиставлення себе й іншого. Тому визначення політичного можливе в контексті його межовості, котру можна зрозуміти лише через атрибутивні ознаки. З приводу межовості (у контексті політики, але дуже наближено до політичного за умов, коли таке розрізнення ще не було інтеріоризоване на вітчизняний ґрунт) О. Сорба зазначає: «Відмова від презумпції константно-гештальтної організації політичного виміру буття людини конституюється в межах робочого концепту в категорії "межевої структурності", яка, на противагу "структурі" в класичній науковій традиції, фіксує принципово аструктурний та нелінійний спосіб організації цілісності, залишаючи за собою можливість для іманентної рухомості та, відповідно, реалізації креативного потенціалу самоконфігурування» [110].

Отже, дотримуючись думки К. Лефора про те, що, будь-яке визначення політичного, що постає спробою зафіксувати його сутність, хибне, бо межі політичного попередньо не визначені [71, с. 5], вкажемо на доцільність окреслення політичного через ті чи інші риси та атрибути. Ми потрактуємо політичне як таке, що потенційно притаманне кожному індивіду як людині, котра живе в співтоваристві зі собі подібними. Політичне звідси постає як характеристика співжиття індивідів, в основу котрої покладено спільне як умову і як результат, простір котрого є простором розриву соціального, але не

виводиться з нього, простором «між» (межевості), що постійно заново витворюється через наявність «я» та «іншого», «чужого». Таке визначення політичного де-факто є визначенням через його просторові («простір якого є простором розриву соціального, але не виводиться з нього, простором "між"»), часові («постійно заново витворюється») й антропологічні (співжиття індивідів, в основу котрого покладено спільне, наявність «я» та «іншого», «чужого») атрибути¹⁵.

Коли йдеться про явища суспільного буття, то просторовість і темпоральність обумовлені тісною кореляцією з антропологічним виміром. Тобто йдеться загалом про те, що просторовість і темпоральність у найширшому трактуванні можуть бути інтерпретовані як суб'єктивні переживання, накладені на фізичну основу. Звідси антропологічні й часово-просторові виміри створюють своєрідну рамку, або ж форму для осмислення змістовного наповнення того чи іншого явища суспільного буття. Риси політичного, являючись загальними, можуть бути схоплені, проте, лише крізь призму аналізу його вимірів – тих координат, у котрих політичне виявляє себе. У зв'язку з цим аналіз антропологічних, просторових та часових вимірів політичного у їхній взаємообумовленості постає ключовим принципом осмислення самого політичного (за умов, коли, для прикладу, аналіз політики в такому контексті можна окреслити як аналіз політичної системи). Схематично це можемо зобразити так:

Рис. 2

<i>Риси політичного</i>	<i>Виміри політичного</i>	<i>Риси політики</i>	<i>Виміри політики</i>
Межевість	Просторовий вимір політичного	Поле діяльності політичних акторів	Політичний простір

¹⁵ Під атрибутом розуміємо необхідну, невід'ємну властивість об'єкта; те, без чого останній не може бути тим, чим він є.

Контингент- ність	Темпоральний вимір політичного	Системність	Процесуальність політики
Спільне	Антропологічний вимір політичного	«Приватне – публічне»	Суб'єкти й актори політики

Спробуємо розглянути політичне за класичною логікою, з формальної та змістовної сторони – йдеться про форму і зміст. Під формою розуміємо атрибути політичного – ознаки, без котрих воно як таке існувати не може (простір, час, людина). За цією логікою варто було би визначити змістовний складник типу політичних інститутів і под. Однак тут така логіка дає збій: людина політична, скажімо, постає не лише формальною умовою, а і змістом політичного. Це стосується й часу та простору: поверхова формальність у разі детальнішого розгляду також постає як суб'єкт–об'єктна роль одночасно, відповідно і як змістовно–формальний складник. Тому часово–просторові виміри політичного в контексті межевості як характерної його риси, поряд із власною самостійністю, мають і культурні виміри як підставові. Актуальне тут твердження, що суспільство щоразу створює себе як особливу форму створює себе як форму, «ейдос»: «Створюючи себе, суспільство розгортає себе через безліч конкретних організацій та організаційних форм. Воно розгортає себе як створення власного простору і свого часу (або власної просторовості й темпоральності), населене численними об'єктами та суб'єктами "природного", "надприродного", "людського" характеру; усі вони класифіковані та вписані у відносини й позиціонуються щоразу в цьому суспільстві» (переклад наш. – Ю.М.) [цит. за: 147, с. 147].

На рівні атрибутивних вимірів політичного також присутні риси політичного – контингентність, межевість, акцентування на спільному, а для адекватного потрактування останніх проілюстровано асоціативний і

дисоціативний підходи на прикладі концепцій Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра (за умов, коли характерною рисою вимірів політичного, як і самого політичного, є синкретичність асоціативності й дисоціативності). Такий вибір не є довільним, як може виявитися на перший погляд. В українській та російській науковій літературі теоретичному осмисленню піддавався аналіз, більшою мірою – порівняльний аналіз, концепцій Ю. Габермаса та М. Фуко, з одного боку, та Ж. Бодрійяра, Ж. Ліотара та М. Дерріди – з іншого. Річ у тому, що метою нашого дослідження постає не аналіз у контексті зіставлення концепцій однієї горизонтальної площини, тобто концепцій вузько визначеного теоретичного напрямку, що було би виправданим для осмислення політики. Через докладний розгляд комунікативної філософії Ю. Габермаса й теорії симулякрів Ж. Бодрійяра ми простежуємо розгортання, трансформацію усвідомлення та самоусвідомлення політичного у відмінних площинах. Тобто в такому значенні теорії Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра стали не безпосереднім об'єктом аналізу: саме через аналіз останніх ми вловлювали буття політичного. Логічність зіставлення концепцій Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра спостерігаємо у М. Постера, котрий досліджує основи інформаційних і мультимедійних технологій від дискусій неомарксизму, та Франкфуртської школи через Ю. Габермаса до теоретиків постмодернізму, зокрема Ж. Бодрійяра [188]. Варто уточнити, що під інформаційними й мультимедійними технологіями М. Постер розуміє також соціальні й політичні умови буття в широкому значенні¹⁶.

Отже, у цьому контексті через зіставлення окреслених підходів можна простежити еволюцію чи, радше, варіативність і альтернативність у межах одного й того самого часово–просторового континууму щодо розуміння розгортання політичного. Еволюційність тут можна розглядати в сенсі схеми «модерн – постмодерн», коли Ю. Габермаса розглядають як «останнього філософа модерну» та Ж. Бодрійяра як радикального постмодерніста,

---

¹⁶ Цій темі М. Постер присвячує статтю «Критична теорія та технокультура: Габермас і Бодрійяр» [див. 187].

варіативність і альтернативність – у сенсі фактично паралельного виникнення концепцій, основу котрих покладено аналіз тих самих соціальних та політичних умов, але з діаметрально протилежними висновками щодо них.

Отже, політичне, постаючи характеристикою співжиття, відмінне від політики, а його сутність можна виявити на рівні розгляду вимірів чи атрибутів останнього – антропологічного, часового, просторового.

Висновки до розділу 2

У розділі запропоновано методологічну схему аналізу політичного, загальний методологічний контекст його дослідження, а також теоретичні підходи, специфічні для вивчення політичного, класифіковано ключові підходи до розмежування політики й політичного, риси і виміри політичного.

Обґрунтовано, що вирізнення політичного пов'язане з оновленим аргументуванням необхідності теоретико–філософського підходу водночас з емпірико–аналітичним підходом до вивчення політичної сфери та потребує зміни підходу до внутрішньої класифікації політичної науки. Визначено, що дослідження політичного ґрунтується на міждисциплінарному підході, а його виокремлення можливе переважно внаслідок лінгвістичного, історичного й антропологічного поворотів у науці. Це, з одного боку, зумовлює зміщення акцентів у розгляді політичної сфери буття, а з іншого – розширює поле такого дослідження. Доведено, що теорії дослідження політичної сфери містять низку хиб, котрі варто потрактовувати як передумови такого дослідження: йдеться про хибу об'єктивації науки, проблему соціоцентризму та кореляцію між технічним і технологічним та науковим, неврахування котрих спричиняє ідеологізацію політичного.

Політичне в межах власне політичної специфіки осмислюється на засадах теорії фреймів (корелює із поняттям гегемонійного дискурсу, соціальним конструктивізмом і загалом акцентує на дослідженні

повсякденності) та критичних теорій (здебільшого постмарксистський підхід з акцентуванням на понятті гегемонії та проблемі політичної суб'єктності).

Загалом підходи до політичної різниці можна згрупувати в такий спосіб: політика як практика й політичне як теорія; політика як гегемонія й політичне як множинність, переведення в гегемонію. У межах дослідження обґрунтовано актуальність другого підходу. Потрактовування політики згруповано за розподілом на асоціативний та дисоціативний підхід. Рисами політичного визначено контингентність, межевість, акцентування на спільному, атрибутами – антропологічний, просторий і темпоральний виміри. Політичне в цьому контексті: 1) постає рисою співжиття індивідів; 2) не зводиться до соціального, а є його розривом; 2) констатує перманентну взаємодію «друг – ворог»; 3) виявляється як симбіоз асоціативного та дисоціативного підходів («між війною і трибуною»); 4) пов'язане із гегемонійною формою організації суспільного життя.

Політичне постає тим, що виходить за межі укорієних, традиційних, нормативно закрієплених практик співжиття, будучи в такому розумінні своєрідною протилежністю чи виключенням із політики. З методологічного погляду, таке виключення можна проілюструвати в постмарксизмі як розрієнення між політикою та політичним, у теорії фреймів – як перехід від одного фрейму до іншого, у межах мовної детермінації – як кореляцію між лакуною й називанням.

Політичне окреслено як характеристику співжиття індивідів, основу котрої становить спільне як умова і як результат, простір котрого є простором розриву соціального, але не виводиться з нього. Політичне – це простір «між» (межевості), що постійно заново витворюється через наявність «я» та «іншого», «чужого». Таке визначення політичного де-факто є визначенням через його просторові (простір межевості й розриву соціального), часові («постійно заново витворюється») й антропологічні (співжиття індивідів як «мовних тварин» через наявність «я» та «іншого», «чужого») атрибути.

Положення розділу дисертації викладені в статті автора:

1. Мартиняк Ю. Постмарксизм у контексті дослідження політичного: підходи до трактування / Ю. Мартиняк // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 5. – С. 279–287. – (Сер. «Філософсько–політологічні студії».)

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО

3.1. Антропологічний вимір політичного

Політичне постає властивістю, яка робить сукупність індивідів співтовариством. Очевидно, що категорії для окреслення політики і для окреслення політичного нетотожні, як, відповідно, їхні просторові, часові й антропологічні виміри. Основу політичного становить асоціація та дисоціація індивідів як взаємопов'язані процеси, основу політики – практичні механізми організації й управління цими асоціативними та дисоціативними явищами. По суті, політичне реалізує себе через поняття «відносини», що імпліцитно містить і передбачає як антропологічний вимір, так і принципи невизначеності, недермінованості, алінійності. Використовуючи політико–антропологічний підхід, В. Денисенко зазначає, що в його основі лежать інтереси індивідів, неспівпадіння котрих зумовлює конфлікти, кризи, а також революції та війни. Причому ці інтереси можуть бути індивідуальними, колективними, національними, культурними, демографічними, релігійними, регіональними, і звідси «політичний підхід до розкриття природи й сутності людини зазвичай фіксується в мові, літературі, картинах та інших символах і знаках, життєвих сентенціях, масовій психології, менталітеті народу» [45, с. 36]. У такий спосіб, стверджує вчений, «політичний підхід до розкриття природи та сутності людини дає нам "людину політичну"» й завжди є виразом цілком певного типу культури [45, с. 36]. Отже, в основу політичного покладено антропологічний вимір, що постає одночасно і як контекст дослідження, і як його предмет.

Дослідник Ж. Бодрійяр зазначає: «Європа посилала вояка, торговця й місіонера підкорювати та експлуатувати далекі землі, а водночас винайшла антропологію, що певною мірою є способом бачити себе очима чужинця, думати про іншого в собі і про себе в іншому, – одне слово, відокремитися від

близького, щоби наблизитися до відокремленого» [цит. за: 25, с. 30]. Таке твердження, з одного боку, надто песимістичне, але, з іншого, відкриває ширину погляду на можливості людської співорганізації, підтверджуючи, що західний зразок такої співорганізації постає радше гегемонійним, аніж об'єктивним.

Ще Арістотель стверджував: « ... людина (за своєю природою) є істота політична. А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той у розумовому відношенні надлюдина, або нелюд» [8]. З огляду на те, що в контексті Античності поняття соціуму, поліса, політики, управління є радше синкретичними, можемо припустити: Арістотель має тут на увазі людину як істоту суспільну в тому числі. Отже, розглядаючи людину як істоту суспільну, ми апріорі визнаємо, що вона може існувати в контексті буття з іншими, і власне цей контекст буття, умов співжиття та гегемонійної форми цього співжиття забезпечує політика. Інакше кажучи, в основу кожного соціального покладено політичне, адже соціум не є раз і назавжди заданий і не може бути сконструйованим відповідно раз і назавжди. Будь–який соціум конструюється імплзивно й експлозивно, виявляючи потенціал до зміни також у двох контекстах – йдеться про таку рису політичного, як спільне, коли воно постає і як умова, і як результат.

Антропологічний вимір у контексті дослідження політичної сфери потрактуємо, зважаючи на три засновки. По–перше, антропологічний вимір у політичній сфері – визначальний. Твердження про, скажімо, домінантність історії, території чи под. постає продуктом установлення гегемонійної форми організації співжиття тією чи іншою групою. По–друге, діяльна та мовна практика творять співжиття. По–третє, виключення становить необхідну умову гегемонійних політичних практик. Антропологічний вимір охоплює в себе людину та людське співжиття. Щодо цього В. Тишков зазначає, що у витоках соціально–культурної антропології постали питання політичної організації, природи владних відносин, проблем гегемонії, статусу, рівності–нерівності [115, с. 68], котрі, по суті, є проблемами політичного характеру.

Розглядаючи політику в антропологічній перспективі, автор, посилаючись на А. Сварца, наголошує: «Слово "політичне" можна застосувати до всього, що має публічний характер, містить цілепокладання і включає питання про владні повноваження та контроль серед окремих індивідів певного суспільства або групи, а політикою є процеси, які супроводжують визначення та досягнення публічних цілей із використанням влади членами групи, котрі прагнуть досягнути ці цілі» [цит. за: 115, с. 71–72]. Отже, йдеться, за посередництва поняття «політичне», про перехід соціальної антропології (у межах якої виокремлено політичну антропологію) від вивчення «політичних інститутів своєрідних циклічних чи статичних суспільств у структурно–функціональних термінах» до перенесення уваги зі «"суспільства" на політичне "поле" в просторово–часовому континуумі», що заповнене антагоністами [там само, с. 72]. Не погоджуючись із вченим щодо трактування політичного як публічного, вкажемо, проте, на актуальність дослідження останнього як поля кризь просторово–часовий континуум та антагоністичні виміри.

Якщо політика має справу з інституалізацією й конкретно визначеними процесами, то політичне виявляє себе в межевості чи не всіх сфер людського буття. Тобто антропологічний вимір у політичній сфері можна визначити в найзагальнішому значенні як її людиновимірність¹⁷. Однак із погляду концепту політичної різниці («політика – політичне»), ця людиновимірність, а точніше – аспекти її вивчення різняться в дослідженні політики та в дослідженні політичного. У першому випадку йдеться про способи організації співжиття, відносини між різними групами, рівнями, рангами в межах тих чи інших гегемонійних форм. Такі відносини визначально пов'язані з бажанням установлення правил гри, отримання влади для досягнення власних партикулярних цілей, але вони не виходять за межі гегемонійної організації. У цьому контексті особистість залучена до сфери політики в низці вимірів: це і виборче право, і делегування власної волі та повноважень через інститут

---

¹⁷ Зауважимо також: антропологічний вимір політики та політичного не тотожний ідеї антропоцентризму.

виборів, й участь індивідів у прийнятті політичних рішень, і побудова політичних інститутів та відносин між ними – формальних, і неформальних. У другому випадку йдеться про групи, котрі ще не названі, не залучені до гегемонійного проекту організації суспільного співжиття, але існують (й / або окреслені через негацію), уособлюючи собою альтернативність, на протигагу об'єктивності щодо конкретної форми організації співжиття, до котрої не включені.

Основу антропологічного виміру політики становлять ті, хто має потенціал впливати всередині гегемонійної форми організації співжиття: суб'єкти або ж актори політики – названі, сконструйовані, означені, включені в структури гегемонійних форм організації співжиття. Антропологічний вимір політичного пов'язаний із тими, хто перебуває поза гегемонійною практикою, але має потенціал до вписування в неї чи її зміни. Вчений А. Гарбадин радикалізує таку ідею: «Політична наука за таких умов має зберігати спрямованість не рефлексивно осмислення свого часу і простору, не на пошук ідентичностей, а на пошук у просторі й часі чужинця, невідповідність динаміки існування якого в політичному просторі актуалізує можливі моделі функціонування як загалом у майбутньому, так і розкриваючи альтернативність таких моделей уже таким, що існують на цей момент» [37, с. 18]. Власне, якщо в першому випадку (ідентичність) йдеться про політичну суб'єктність, то в другому (чужинець) – про політичну суб'єктивацію.

Так, аналізуючи розвідки Арістотеля, Ж. Рансьєр акцентує на опосередкованій наявності в його концепції ідеї про добре та погане начало політичного – іманентну для кожного суспільства наявність двох непок'єднаних складових: багатих і бідних. Власне імена, котрими ці групи себе називають, за Ж. Рансьєром, – вияв політичної суб'єктності, що постає усталеним поняттям, називанням зсередини і ззовні груп [101, с. 32–40]. Суб'єктивність виражає те, що Ю. Габермас позначає як суб'єкт–об'єктну роль одночасно [34], або ж, як стверджує В. Денисенко, йдеться про нероздільність розв'язання конкретних політологічних проблем від вивчення

самого суб'єкта пізнання, умов його життя та діяльності, коли політична антропологія постає «як гносеологія політології та епістемологія застосування політологічних знань» [45, с. 35]. Суб'єктивація ж пов'язана зі становленням тих, хто за межами гегемонійної практики, з групами, котрі, хоч і можуть бути в окремих випадках окреслені ззовні, але поки що не окреслені зсередини та мають потенціал до творення альтернатив стосовно гегемонійної форми організації суспільного співжиття. До речі, традиційний у вітчизняній науці підхід до феномену політики впливає із визначення політичної суб'єктності як здатності «творити політику», тобто брати участь у політичному житті держави, реалізовувати власні політичні інтереси, зумовлювати зміни в політичних відносинах [99], а політичної суб'єктивації – як до процесу «набуття якостей суб'єкта політики (політична свідомість, наявність політичних інтересів, внутрішня організація для досягнення політичних цілей, політична активність, спрямована на участь у прийнятті політичних рішень і контроль за їхнім виконанням)» [там само]. І перший, і другий підхід, однак, радше підпадають під поняття політичної суб'єктності, аніж політичної суб'єктивації.

Дослідження проблеми суб'єктивації започатковане в західному марксизмі та критичних теоріях, а згодом – і в постмарксизмі, де акцентовано на антропологічному розрізненні в значенні наявності проміжків або розривів соціального. Тракткування суб'єктивації з погляду розрізнення «я – інший» простежуємо у М. Фуко, для котрого «мета роботи полягала не в аналізі феноменів влади, а в написанні історії різних режимів суб'єктивації людини в західноєвропейській культурі, які перетворюють людей на суб'єкти» [цит. за: 39, с. 54]. За М. Фуко, не існувало суб'єкта як універсальної форми за умов, коли останній постає наслідком і результатом практик визволення та підпорядкування, а не субстанцією чи формою існування індивіда як людини розумної, що задана апріорі [див. 39]. Для вченого суб'єктивація становить «процес, за допомогою якого ми отримуємо складання суб'єкта, інакше кажучи – суб'єктивності, яка, вочевидь, слугує лише одній зі заданих

можливостей організації якоїсь самосвідомості» (переклад наш. – Ю.М.) [159]. М. Фуко виокремлює зовнішню та внутрішню суб'єктивацію крізь призму її становлення в тісному зв'язку із процесом об'єктивації, коли ключова роль належить «іншому», якого науковець окреслює як елемент, що слугує кордоном, межею.

Питання політичної суб'єктивації розглядає Ж. Рансьєр. «Що є процес суб'єктивації? Це формування одного, що не є собою, але є стосунком себе до іншого» (переклад наш. – Ю.М.) [189, с. 60]. Учений стверджує: у суспільствах існують групи, котрі названі, але не мають імені, а процес суб'єктивації в такий спосіб постає і процесом деідентифікації чи декласифікації. Звідси «суб'єкт – якість *in-between*, дещо проміжне» [101, с. 104]. У такий спосіб, за Ж. Рансьєром, «логіка політичної суб'єктивації є гетерологією, логікою "іншого"», що є водночас і ствердженням, і запереченням ідентичності [там само, с. 106].

Звідси властивістю суб'єктивації постає нерівність. А. Дністровий констатує актуальне до сучасності визначення нерівності: «Нерівність не організована й не мобілізована, а розмита, розпорошена, детериторизована: вона національна й не національна водночас, вона соціальна й несоціальна водночас, вона політична й не політична водночас, вона статична й дискретна водночас» [47, с. 10]. Причому для нього нерівність залежить не від фізичних виявів, а від медійних повідомлень: «Те, що відбувається за горизонтом нашого бачення, – сторони приречених – це модус невідомого, якого не існує, якщо воно не проявиться» [там само, с. 11].

Ж. Рансьєр називає такі властивості політичної суб'єктивації: по–перше, вона ніколи не є простим утвердженням будь–якої ідентичності, будучи завжди одночасно запереченням ідентичності, яку нав'язує іншій і фіксує поліційна логіка; по–друге, політика є демонстрацією (доказом), що завжди передбачає іншого, до якого звернена; по–третє, логіка суб'єктивації завжди передбачає неможливість ідентифікації. Причому «Поліція фактично бажає "точних" імен, які позначають прикомандирування людей до їхнього місця й

роботи. А ось політика пов'язана із "невласними" іменами, що позначають прогалину й засвідчують про несправедливість» [101, с. 106].

Отже, ми трактуємо політичну суб'єктивацію в найширшому значенні як перехід тих, хто не має власного імені, до нормативних та інституційних форм ствердження власного буття в межах організації суспільного співжиття та вимагання констатації власного з'являння. А. Гарбадин окреслює те, що ми називаємо політичною суб'єктивацією, крізь призму чужинця: « ... ототожнення чужинця із деяким особливим об'єктом зробить із нього особливий суб'єкт, тоді як суб'єктне його розуміння призведе до аналізу через співвідношення з іншими суб'єктами, тобто до проблеми іншого. Пріоритетом ... є вияв позиції чужинця, взятий у епістемологічному плані, тобто до рівня реалізації конкретним суб'єктом, а з такої позиції чужинець – це "ніхто, ні суб'єкт, ні об'єкт"» [37, с. 19]. Йдеться, по суті, про суб'єкта, певним способом перевизначеного ззовні. Отже, концептуалізація чужинця передбачає, за вченим, вміщення своєрідної амбівалентності: « ... з одного боку, це симптом, який характеризує специфіку дискурсу, політологічного зокрема, його пріоритети за лініями контролю та обмеження, з іншого, це означення можливого світу в сенсі окреслення його евристичними можливостями дискурсу. З одного боку, він ставить під сумнів доцільність і завершеність простору політичного буття, а з іншого – пропонує варіації його модифікації» [там само, с. 18].

Підсумовуючи, доходимо висновку: політична суб'єктивація – не традиційний процес набуття статусу суб'єкта політики в межах того чи іншого способу організації суспільного співжиття, а процес «присвоєння імен» для тих, хто постає не лише в опозиції до суб'єктів політики, а взагалі перебуває за межами гегемонійних практик і в контексті зміни суспільної організації має потенціал до встановлення нових чи коригування наявних гегемонійних відносин. У такому контексті політичне потрактовано в межах базового розрізнення «я – інший». Звідси зауважуємо два типи буття політики й політичного – асоціацію та дисоціацію, що завжди іманентно передбачають

одна одну, адже об'єднання вже завжди містить виокремлення «іншого», так само, як і дисоціація завжди передбачає об'єднання навколо певної ідеї, що дає змогу здійснювати маркування «ми – інші». Іншими словами, таку дихотомію можемо також окреслити як кореляцію між спільним та відмінним. Коротко зупинимось на асоціативному та дисоціативному підходах, застосовуючи концепції Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра.

Так, для Ю. Габермаса звільнення індивіда іманентно присутнє в модусі суспільної комунікації, котра сама через дискурс та консенсус повсякчас творить об'єктивність. Учений щодо цього констатує: «Як спільне надбання тієї чи іншої життєвої форми інтерсуб'єктивно поділене вживане знання має "об'єктивність" завдяки своїй соціальній поширеності й загальноприйнятості. Тому практичне міркування, що критично засвоює це інтуїтивне знання, потребує для себе соціальної перспективи» [34, с. 41]. За Ю. Габермасом, інтерсуб'єктивний комунікативний розум діє на життєвий світ, який структурований символічно внаслідок інтерпретаційних успіхів його учасників, а не просто на суб'єкта через взаємодію зі системою. Отже, за вченим, йдеться в найзагальнішому значенні про протиставлення монологічного тесту на узагальнюваність раціональному дискурсові порозуміння [34, с. 51]. Розглядаючи учасників комунікації, Ю. Габермас характеризує останніх як таких, що одномоментно займають і позицію спостерігача, і позицію суб'єкта. Саме в такому контексті він доходить висновку: поняття комунікативної дії потребує, аби дійових осіб розглядали як суб'єктів, котрі «говорять і слухають» одномоментно. «Соціальний світ у вигляді сукупності легітимно регульованих інтерперсональних стосунків, – за вченим, – доступний лише в перспективі учасника подій в історичному, а звідси – також у онтологічному зрізах, має інше внутрішнє облаштування, ніж об'єктивний світ, описуваний у перспективі спостерігача» [34, с. 58]. Тобто тут йдеться, за вченим, про диференціацію між пізнанням та етичним вниканням, коли підстави комунікації, котрі співвідносяться із певним актором, враховуються не як мотиви й ціннісні орієнтації окремих осіб, а як

їхній епістемний внесок до дискурсу. Щодо безпосередньо комунікативної дії в концепції Ю. Габермаса, зауважимо: остання розгортається в просторі, який не можна трансцендентувати. Б. Марков стверджує, що, за Ю. Габермасом, «якщо комунікація спрямована на тотожність, на інтерсуб'єктність, то вона потребує вдосконалення на основі діалектики цілого й окремого, індивідуального та позаіндивідуального» [78].

Ю. Габермас доводить, що перспектива першої особи не передбачає егоцентричного обмеження власними перевагами останньої, забезпечуючи натомість віднесеність до певної життєвої історії, «яка завжди вже входить до складу інтерсуб'єктивно розподілених традицій і життєвих форм» [див. 34, с. 41]. Щодо вникання, уточнюємо: тут мається на увазі не просто вникання, а вникання, пов'язане із поняттям етичності, тобто експлікації того знання, яким комунікативно усупільнені індивіди вже володіють завдяки їхній укоріненості у своїй культурі. Вчений заперечує недетермінованість дій учасників комунікації, вказуючи на обумовленість дій і культурою, і безпосередньо самою мовою. Проте цю детермінованість у жодному випадку не варто розуміти в сенсі будь-якої трансцендентності, адже вона постійно заново витворюється учасниками комунікації. Йдеться про культурну раціоналізацію як детермінанту обезцінення традиційної субстанції через своєрідне збідніння життєвого світу [165, с. 45].

Що ж до Ж. Бодрійяра, то концепцію суспільного буття він виводить з аналізу знакової системи, у її межах протиставляючи «репрезентацію з принципом еквівалентності знаку й реального та симуляції, в основу якої покладено утопічність принципу еквівалентності», чи, докладніше, із «негації знаку як цінності, знаку як реверсії та омертвіння всякого референта» [24]. Тобто, коли репрезентація трактує симуляцію як хибну репрезентацію та прагне абсорбувати останню, то симуляція охоплює всю структуру репрезентації, подаючи її саму симулякрим. Розрив Ж. Бодрійяр трактує як перехід від знаків, котрі відсилають до істини й таємниці як частини ідеології, до ери симулякрів, коли «вже не існує ні Бога, аби розпізнати своїх, ні

Страшного суду, аби відділити хибне від істинного, реальне від його штучного воскресіння, тому все вже померло та воскресене передчасно» [24]. Щодо доробку Ж. Бодрійяра науковець І. Вегеш зазначає: «аналіз суб'єкт-об'єктних відносин у постмодерністській концепції Ж. Бодрійяра відштовхується від доволі радикальної ідеї про те, що реальний світ на сучасному етапі перестав існувати» [32].

Сфера політичного, як і сфера соціального, а також ідеологічного, у такому сенсі розчиняються в знаковому споживанні, чи, радше, самозамінюються знаковою сферою. Скажімо, у Ю. Габермаса утопія виявляє себе через історичну свідомість, а Е. Самарська вказує на Бодрійярівську ідею «розрушення суспільних зв'язків унаслідок байдужості мас до будь-якого раціонального проекту й будь-якої ідеології» [23, с. 258]. Акцентуючи на тезі М. Гайдеггера про те, що падіння індивіда відбувалося двічі – першого разу – у гріх, другого – у банальність, Ж. Бодрійяр пристосовує цю тезу й до буття сучасного суспільного: «Наша система досягнула стадії граничного насичення й тепер починає вульгаризуватись – у нашому трактуванні це фаза вторинного спрощення: відбувається нівелювання цінностей» [82]. Детермінантою цього постає обмін, рівноцінність і еквівалентність усього та будь-чого. Щодо сфери політичного, у такому контексті можна загалом стверджувати: розвиток, трансформація та самоусвідомлення останньої полягає у дедалі більшому віддаленні від свого об'єкта, аж до повного розриву з останнім, досягаючи чистої форми. Тобто політика не лише десубстанціалізується та десуб'єктизується, – вона втрачає усякий зв'язок з індивідом як «*zoon politicon*», і таке відділення, заперечення зовсім не є діалектичним, але сутнісним. За Ж. Бодрійяром, причина деструкції соціального та політичного – не певна якісна зміна, наприклад, у формі вибуху. Натомість соціальне й політичне розчиняється в певній ланцюговій реакції інертності, коли «кожен мікросвіт досягає стану насичення; він саморегулюючий, інформатизований, ізольований у своєму автоматичному управлінні» [24]. Саме в такому розумінні Ж. Бодрійяр заперечує синергетичний принцип аутопоезису як

постмодерний механізм буття соціального та політичного, а розглядає інверсію й імплзю, котрі, по суті, замінили експлозію та експансію. І Ю. Габермас, і Ж. Бодрійяр констатують зміну буття суб'єкта в співвідношенні з об'єктом чи об'єктивним, опосередковано пропонуючи альтернативний класичному підхід до суб'єктності, зокрема політичної.

Отже, аналізуючи політичну суб'єктивацію з погляду асоціативного та дисоціативного підходів, можемо визначити такі її цілі: у контексті асоціативного підходу можемо говорити про тих, хто, не маючи імені, бажають бути названими; їхнє існування, права, повинні бути нормативно закріплені та ввійти до спільно розділюваних, загальноприйнятих фреймів трактування повсякденності (тут актуальним постає агоністичний тип Ш. Муффа [84]). Коли ж розглядаємо другий, дисоціативний підхід до політичного, то йдеться про те, що, власне, групи, які не названі, мають на меті не лише бути нормативно включені до організації співжиття – вони намагаються змінити усталену практику, підтверджуючи тим факт, що суспільно–політичні відносини, котрі склались у тому чи іншому суспільстві, постають не об'єктивними, а гегемонійними, і прагнуть змінити цю гегемонію. Окрім того, коли ми окреслюємо асоціативний та дисоціативний підходи, варто також виокремити сучасне відчуття меланхолії, краху, відповідно до котрого «великого Іншого більше не існує» (С. Жижек). Схожу концепцію висловлює А. Бадью. Це постає ще одним способом розуміння політичної суб'єктивації, коли вона набуває надзвичайно розмитого змісту, і політичне тут здатне переходити в мистецькі, індивідуальні, будь–які інші форми, що не піддаються однозначному виявленню з погляду політики.

А. Гарбадин розмежовує поняття «чужинця» та «іншого». Для вченого причиною розрізнення між «чужинцем» та «іншим» постає така: «Останнього [«іншого»], у контексті наукової думки ХХ століття, визначено через призму консенсусу, а не концепту, відповідно його дискурсивна артикуляція в політичній думці зведена до можливості та ймовірності уніфікації смислового простору, тоді ж як конструювання чужинця пов'язане передусім із

відмінністю, розрізненням, без натяку на їх необхідну елімінацію» [37, с. 19]. Така бінарна опозиція доречна для окреслення антропологічних вимірів, але їй бракує аналізу актуального стану сучасності. Отже, доходимо висновку, що політична суб'єктивізація може конструюватися не у двох, а в трьох формах: «я – чужий», «я – інший», «я – не-я»¹⁸.

Проблема політичної суб'єктивізації тісно корелює із поняттям ідентичності. Виносячи дослідження останньої за межі нашого аналізу, вкажемо лише на підхід, що пропонують Р. Брубейкер та Ф. Купер. Для них ідентичність постає надто розмитим поняттям, яке виражає забагато, у такий спосіб не виражаючи нічого. Натомість учені пропонують три кластери термінів як альтернативу ідентичності: 1) ідентифікація та категоризація, 2) саморозуміння та соціальна орієнтація, 3) спільність, зв'язність і групова належність [26, с. 149–158]. У контексті політичної ідентичності актуальною для політики постає ідентифікація, а для політичного – третій кластер і категоризація. Подібну думку простежуємо й у концепції Ш. Муфф, котра описує місце ідентичності в політичному через антропологічне розрізнення (між «я» та «іншим»). Вона зауважує: коли ми приймаємо, що кожна тотожність відносна й умовою існування будь-якої особистості є твердження про відмінність, детермінацію «іншим», що відіграватиме роль «конститутивного зовні», можна зрозуміти, як виникають антагонізми. «У сфері колективних ідентифікацій, – вважає дослідниця, – де питанням постає створення "ми" через делімітацію "вони", завжди існує можливість, що "ми / вони стосунки" перетворяться на тип стосунків друг / ворог; інакше кажучи, це завжди може стати політичним у Шміттовому розумінні. Це може трапитися, коли "інший", хто до того розглядався лише в режимі відмінності, починає сприйматися як негація нашої ідентичності, оскільки ставить під сумнів саме наше існування. З цього моменту, будь-який тип "ми / вони стосунків", чи це релігійні, етнічні, національні, економічні, чи інші, стають

---

¹⁸ Зауважимо, що розрізнення «я» – «інший» використовуємо також як загальне означення політичної суб'єктивізації.

місцем політичного антагонізму» (переклад наш. – Ю.М.) [185, с. 2–3]. Наголосимо: Ш. Муфф у такому потрактовуванні розміщує два дихотомічні конструкти «ми – вони» та «друг – ворог» по різні сторони, зазначаючи, що лише другий є політичним. Ми ж натомість розглядаємо ці конструкти як різні типи виявів антропологічного виміру політичного.

Крізь призму теорії гегемонії А. Грамші, яку використовує й Ш. Муфф, політична суб'єктивація проходить процес становлення від називання як зовнішньої умови означення й до права встановлення гегемонійних стратегій у політичному вимірі. Простір колективної ідентичності в такому контексті перетворюється на простір політичної боротьби. Як стверджує Е. Лакло, ідентичність у сьогоденні завжди конструюється в межах непереборної дихотомії «партикуляризм – універсалізм», що, як не парадоксально, власне й робить таке конструювання можливим. За вченим, суспільство перманентно продукує пусті означення, котрі постають результатом політичної конкуренції. Універсалізм же можливий лише в такий спосіб: «різні групи конкурують, аби надати своїй партикулярній меті функції універсальної репрезентації» [177].

Отже, визначивши контекст можливого дослідження антропологічного виміру політичного, окресливши відмінність між політичним суб'єктом (суб'єктом політики) та політичною суб'єктивацією, розглянемо групи, котрі сьогодні мають потенціал до переведення в площину політики з погляду політичної суб'єктивації. Це, зокрема, біженці, виключені, суб'єктивні фігури кризи, прекаріат, котрі об'єднані можливістю бути названими (зсередини) і вписаними в повсякденні практики, що апріорі спричиняє необхідність зміни усталених гегемонійних політичних форм організації.

З. Бауман акцентує на проблемі біженців, а сучасні суспільні групи¹⁹ градує на «туристів» та «бродяг». Для нього основною категорією для

---

¹⁹ Поняття «групи», «класи» застосовуємо у найзагальнішому значенні як позначення тих, кого об'єднує певний спільний принцип – зовнішньо або внутрішньо.

глобалізованої людини постає мобільність: можливість – це свобода: «біжи, збирай, підбирай, відбирай». За вченим, саме така глобальна псевдокультура миті й естетичного задоволення змінює територіальні, державні культури. Йдеться про нову дихотомію, що визначає сучасну світову систему: не «свій» – «чужий», а фактично «мобільний» – «імобільний» [16]. Власне біженців у такому контексті можна визначити як мобільних, але не з власної волі. Для З. Баумана, вони постають тими, хто позбавлені ідентичності, поза законом як таким, а «у загрожі табору їх перетворюють на знеособлену юрбу, якій відмовлено і в елементарних зручностях, що з них постає ідентичність, й у звичайному матеріалі, що з нього ту ідентичність сплетено» [18, с. 64]. Майбутніх мешканців табору на шляху до нього, за вченим, позбавляють «... геть усіх складників їхньої ідентичності, крім одного: що вони є біженцями – без-державними, пере-міщеними, не-потрібними й без-"паспортними". Стати "біженцем" – це втратити засоби, на котрих ґрунтується спільне існування, тобто низку простих речей і людей, які є носіями значень, – землю, дім, село, місто, батьків, власність, працю й інші орієнтири щоденності» [там само]. Схожу думку висловлює М. Аж'є, для котрого біженці «*hors du nomos* – поза законом; не поза тим чи тим законом тієї чи тієї країни, а поза законом як таким» [цит. за: 18, с. 60]. Причому для З. Баумана рух у напрямку «спільноти подібності» є ознакою відмови не лише від іншості назовні, а й від згоди «на пружну, хоч і бурхливу, стимулювальну, хоч і обтяжливу взаємодію всередині» й «уникання потреби приглядатися до кожного уважніше» [18, с. 132].

Проблема біженців ґрунтовно осмислюється в межах дихотомічного конструкту «глобалізація – альтерглобалізація». О. Постол окреслює кризь призму глобалізаційних вимірів соціально-політичну модель сучасного суспільства. Вона виокремлює, з одного боку, протистояння за схемою «лібералізм – комунізм», а з іншого – протистояння у межах конструкту «глобалізм – альтерглобалізм». Причому, за науковцем, якщо перше пов'язане із протистоянням тотальних ідеологій й сьогодні втрачає актуальність, то

спосіб протистояння другого не постає ні як протистояння тотальних ідеологій, ні як протистояння основних ідеологій: «це, імовірно, полюси протистояння й конкурентної боротьби за суспільну свідомість» [97]. Йдеться про те, що глобалізм, як і альтерглобалізм та антиглобалізм, постають нині не змістом політичної боротьби, а контекстом буття політичного. Власне в межах такого розрізнення А. Бадью вказує на виключення. Під виключеними він розуміє тих, хто постає за межами «істинного світу». «"Виключений", – за його словами, – ось ім'я всіх тих, хто не всередині істинного світу, хто ззовні, за стіною або колючим дротом: і не суть важливо, чи йде мова про селян, що перебувають у тисячолітніх злиднях, або містян, що туляться у фавелах, передмістях, містечках, гуртожитках, самовільно зайнятих будинках» [12, с. 72]. Ідентичність для вченого – абстрактна сукупність властивостей, на котрих ґрунтується певна варіантність, вона може бути виявлена як статична (відмінне від решти) або динамічна (те, що не стає відмінним). У цьому контексті опосередковано йдеться про діалектику «того ж самого» й «іншого». Для А. Бадью така суб'єктивність, «борючись на двох фронтах (проти руйнації символічного в льодових водах капіталістичного розрахунку і проти реактивного фашизму, який прагне реставрації старого ладу), має винайти егалітарну символізацію, що відновлює відмінності, обстоюючи спільні правила, котрі формуються на всеосяжному розподілі ресурсів» [10].

Поняттям «прекаріат» окреслюють людей із нестабільним способом життя та зайнятості, а його властивості в такому контексті зведені до рівня порожньої праці. Перш ніж перейти до аналізу прекаріату, розглянемо коротко підхід Ж. Рансьєра, що ілюструє політичну суб'єктивацію на прикладі пролетаріату. За вченим, «пролетарій» не було ім'ям соціально ідентифікованої групи, а того, хто не врахований і «позначає тих, хто просто живе та відтворює себе, не володіючи ім'ям і не передаючи його, а також не враховуючись як сторона в суб'єктивному формуванні міста (клас, що веде справу до знищення всіх класів, зазначав К. Маркс); ім'ям людей, що жили разом, бо перебували "між": між декількома іменами, статусами,

ідентичностями» [101, с. 104–105]. Властивістю пролетаріату, за Ж. Рансьєром, є неможлива ідентифікація в розумінні неможливості бути втіленою тими, хто її висловлює. Натомість прекаріат (англ. *precarious* та пролетаріат), за Г. Стендінгом, постає класом у процесі становлення [113, с. 20]. За С. Йонсоном, прекаріат – «це людська подоба глобального капіталізму, матеріальним втіленням якого є контейнер» [61]. Під контейнером автор розуміє відсутність специфічної форми, специфічного змісту й загалом можливості будь-якої зовнішньої ідентифікації. Аналогію між контейнером та прекаріатом проведено крізь призму наступного твердження: і контейнер, і прекаріат постають як «ніщо, у якому може вміститися все». Таке становище, за Г. Стендінгом, головно пов'язане з умовами сучасного ринку праці: власне прагнення максимізації прибутків зумовлює те, що людський потенціал зводиться до «рівня порожньої праці» [61].

Зауважуючи соціальну та антропологічну трансформацію під впливом неолібералізму, А. Негрі та М. Хардт вирізняють чотири нові фігури суб'єктивності. Йдеться про: 1) заборгованих (гегемонія фінансів і банків); 2) медіалізованих (контроль над інформацією та мережами комунікації); 3) убезпечених (режими безпеки й загального надзвичайного стану); репрезентованих (деполітизовані фігури) [167].

Отже, якщо категорія «політика» має справу із політичним суб'єктом або суб'єктом політики, то питання політичного – це проблема політичної суб'єктивації. Дослідження проблеми суб'єктивації започатковане в західному марксизмі і критичних теоріях, а згодом – і в постмарксизмі, де акцентовано на антропологічному розрізненні в значенні наявності проміжків або розривів соціального. Розглядаючи політичну суб'єктивацію, виокремлюємо доробок М. Фуко й Ж. Рансьєра. Ми трактуємо політичну суб'єктивацію в найширшому значенні як перехід тих, хто не має власного імені, до нормативних та інституційних форм організації суспільного співжиття та вимагання констатації власного з'явлення, за умов, коли суб'єкт протиставляє

себе як неосяжне та недоступне не лише об'єктові, а й самому собі. Це не традиційний процес набуття статусу суб'єкта політики в межах того чи іншого способу організації суспільного буття (політичного режиму), а процес «присвоєння імен» – для тих, хто постає не просто в опозиції до суб'єктів політики, а взагалі міститься за межами гегемонійних практик і в контексті зміни суспільної організації має потенціал до встановлення нових чи коригування наявних гегемонійних відносин. Політична суб'єктивація, як і політичне загалом, може бути потрактована в асоціативному та дисоціативному вимірах. У контексті асоціативного підходу йдеться про тих, хто не мають імені, бажають бути названими; їхнє існування, права повинні бути нормативно закріплені та ввійти до загальноприйнятих фреймів трактування повсякденності. Коли ж розглядаємо дисоціативний підхід до політичного, то йдеться про те, що групи, які не названі, мають на меті не лише бути нормативно залучені до організації співжиття, а і змінити усталену практику, підтверджуючи тим факт, що суспільно–політичні відносини, котрі склались у тому чи іншому суспільстві, постають не об'єктивними, а гегемонійними.

3.2. Простір політичного

Проблему осмислення простору політичного яскраво ілюструють погляди П. Сорокіна: «Положення президента Гардінга в геометричному просторі різко змінилося, коли він перемістився з Вашингтона на Аляску, а його соціальне становище залишилося тим самим, що й у Вашингтоні. Людовик XVI у Версалі й Микола II у Царському Селі залишалися в тому ж геометричному просторі, хоча їхнє соціальне становище в один момент круто змінилося» [112, с. 297]. Виносячи вимір конкретного емпіричного аналізу простору політики й політичного поза межі нашого дослідження, ми обмежимося аналізом форми умов, за яких можна стверджувати, що маємо справу з політичним – йдеться про означення того, де політичному властивий

потенціал до свого виявлення. Низка вчених розглядає політичний простір як один із феноменів політичної сфери поряд з іншими. Ми ж беремо за основу твердження, що простір, час та людина політична є не просто феноменами, водночас з іншими, а й атрибутивними ознаками політичного.

Простір та час, часто осмислюючись у кореляції, у найзагальнішому значенні потрактовувалися крізь призму двох підходів: субстанційного – існування простору та часу не залежить від матеріальних об'єктів, вони постають самостійними феноменами; релятивістського – існування простору та часу можливе лише у формі відносин між тими й іншими процесами та об'єктами. Окрім того, виокремимо ще підхід, де простір постає об'єктивною характеристикою й пов'язаний із протяжністю, а час – виключно характеристикою людської свідомості.

Недостатність лише фізичної характеристики простору (а також часу) особливо спостерігається в науці ХХ ст. Низка соціологічних теорій ХХ ст. – початку ХХІ ст. намагається звести просторовість і темпоральність до соціального. Однією з причин цього С. Маккуайр називає розвиток технологій: «електрифікація міста разом із впровадженням нових транспортних засобів, наприклад, поїздів і автомобілів, і нових медіа, як-от кіно, телефон і радіо, була, мабуть, найнаочнішим проявом паралельного зміщення соціальних відносин простору й часу» [75, с. 119]. Британська вчена Д. Мессі вказує: у 70-і роки підхід до розгляду простору як соціального конструкту став класичним і акцентує на впливі марксистських теорій на таке становлення – йдеться про те, що простір порактовують як результат соціальних, економічних та, власне, політичних процесів, натомість його розгляд як виключно території відходить на задній план [156]. У 80-і роки, за Д. Мессі, уже не лише простір розглядали як соціальний конструкт, а й сам соціум трактувався як просторово сконструйований. Звідси «головна відмінність між переконаннями 70-х та 80-х (і 90-х) рр. полягає в тому, що в першому випадку простір досі розглядається як пасивна маса, тобто як

результат процесів соціального будівництва, а в другому випадку сам простір бере на себе роль соціального суб'єкта» (переклад наш. – Ю.М.) [див. 180].

Стосовно політичного простору, то він апріорі сприймався як такий, що розташовується в межах географічного. Коротко розглянемо деякі з підходів до вивчення політичного простору. Г. Семигін трактує політичний простір як реальну протяжність території, «на яку поширюється історично обумовлена політична система або здійснюється її політичний вплив» [108]. А. Мельвіль зазначає, вказуючи на «зжаття простору»: останній перестає трактуватися як територія поліції, адже прив'язка простору до конкретної території розмивається [83, с. 120]. С. Внучко вказує: поряд із геополітикою з'являються такі дисципліни, як світознавство (англ. *World Studies*) і глобалістика (англ. *Global Studies*), поширюється теза «географія зникла»; замість «час–простір» (англ. «*Time–Space*») виокремлюють «час–швидкість» (англ. «*Tim –Speed*»), дедалі більше уваги приділяючи категорії часу [33, с. 47].

Звідси простір у найширшому значенні пов'язаний (у кореляції з часом) із протяжністю. У межах емпірико–аналітичного виміру поняття простору перебуває в тісній кореляції із поняттям території: маються на увазі геополітичні дослідження. Однак з погляду філософсько–теоретичного підходу геополітичні дослідження постають лише одним із напрямів – тут йдеться про розрізнення між політичним простором або простором політики та простором політичного.

У найзагальнішому значенні політичний простір визначають через такі властивості: 1) універсальність, здатність впливати на всі сфери життя, елементи суспільства, відносини, події; 2) включеність, тобто можливість безмежного проникнення в усі сфери життя; 3) атрибутивність – здатність поєднуватися з неполітичними суспільними явищами, відносинами та сферами [64, с. 165]. Проте такий підхід, по суті, окреслює політичний простір, визначаючи його через гетерономність і геополітичність як детермінації за допомогою незалежного, зовнішнього закону, з одного боку,

та визначення взаємодії між класичними інститутами в праксеологічній і більшою мірою – технологічній, стратегічно–тактичній взаємодії між політичними акторами – з іншого. Натомість політичний простір та простір політичного корелюють між собою, але не тотожні. По–перше, політичний простір визначають як похідний від дій політичних акторів: «політичний простір може характеризуватися виключно як феномен, похідний від діяльності політичних агентів» [41]; по–друге – політичний простір розглядають ключовим у творенні ідентичностей. Простір політичного натомість не редукується ні до простору здійснення політики певною державою, ні до територіальних вимірів останньої, ні до механізмів взаємодії державних і недержавних акторів, котрі можуть ілюструвати певні вияви політичного, але постають виявами сутності відмінного порядку.

Простір політики – це простір діяльності суб'єктів політики, він визначається межами їхнього впливу. Натомість простір політичного є простором не політичних суб'єктів, а процесів політичної суб'єктивації, постаючи в такий спосіб простором розриву, межевості, тим, де концентрується контингентність; де гегемонійний тип організації співжиття трактується не як інваріант, а як один із можливих. Простір політичного – це простір розриву соціального, простір «ніщо», який актуалізується та призводить до неіснуючого раніше трактування ситуації. У такому контексті політичний простір через подію чи розрив як простір політичного змінює свої межі, постаючи екстраполяцією простору політичного, що передував цьому розриву чи події. Зважаючи на те, що політика завжди прагне до своєрідного самозаперечення, припускаємо: що менший простір політики, то більший простір політичного.

Простір політичного тісно корелює із простором соціального. Наприклад, Т. Пушкарьова стверджує: «Об'єкти фізичного простору ми сприймаємо візуально, соціальні дистанції ми розпізнаємо лише тому, що володіємо запасом знань про базові принципи організації соціальної реальності» [100, с. 167]. Для П. Бурдьє простір, у якому ми живемо, також є

соціально визначеним і сконструйованим: абстракцією, насамперед, за вченим, є фізичний простір, адже це поняття не враховує соціальні виміри свого конструювання та загалом буття. «Фізичний простір, – стверджує П. Бурдьє, – є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, соціальною структурою в об'єктивованому стані (як, наприклад, кабільський будинок²⁰ або план міста), об'єктивацією та натуралізацією минулих і сьогоднішніх соціальних відносин» [28, с. 39–40]. Тобто простір локалізації політичного – це простір меж, де максимально концентровано культурні, цивілізаційні розриви «ми–суспільств». З огляду на лінгвістичну обумовленість, простір політичного може бути окреслений, з одного боку, комунікативними можливостями акторів чи суб'єктів політики або ж комунікативними суперечностями та розривами в контексті політичної суб'єктивації з агоністичного та антагоністичного погляду; з іншого боку – як простір загального фрейму розуміння дійсності та простір того, де цей фрейм розривається. Він безпосередньо корелює із потенціалом певних місць соціального до утворення розривів.

Отже, радикальними підходами до простору назвемо такі, що градують його або як хорос, або як топос. Тобто простір можна розглядати і як сукупність природно заданих (об'єктивно наявних) матеріальних об'єктів, і як сукупність ідей та уявлень про нього, виражених у репрезентаціях, переважно дискурсивних. О. Мархарт крізь призму мистецького виміру (що можна з певними застерегами екстраполювати на виявлення розуміння двох підходів до простору політичного) окреслює це так: «"Мистецтво в публічному просторі" може означати, як мінімум, дві речі – з одного боку, у поєднанні з архітектурою й художнім міським обрамленням (англ. *outfitting*), з іншого боку – йдеться про публічне мистецтво як "мистецтво в громадських інтересах"» (*переклад наш. – Ю.М.*) [180]. Вочевидь, кожен підхід постає обмеженим. Натомість простір політичного є не лише об'єктом, а й самостійним актором, що, за А. Лефевром, змінює і змінюється разом зі

---

²⁰ Кабіли – народ групи берберів на півночі Алжиру.

способом виробництва. Відповідно виникає необхідність дослідження історії простору [70, с. 11]. До речі, на актуальність вивчення історії простору вказує й Р. Козеллек. Він зазначає: простір і час у територіальному осмисленні належать до умов можливості історії, проте простір і сам може бути метаісторичною передумовою історії [65, с. 103]. З погляду еволюції концепцій щодо політичного простору та простору політичного можемо розглядати зміну уявлень від його отождолення із виключно територією в контексті фізико–географічного виміру до заперечення простору як такого в контексті теорій інформаційного суспільства, де «час–простір» змінив «час–швидкість».

Власне тут зупинимось конкретніше на понятті спатіалізації. З–поміж дослідників феномену спатіалізації виокремимо А. Лефевра, М. Фуко (опосередковано), О. Мархарта. Серед українських вчених термін «спатіалізація» вживає Ю. Герман, але в контексті концептуалізації категорії космічного простору в сучасній геополітичній науці [38]. З російських науковців виокремимо О. Тинянову [117]. Зазначимо також, що тема спатіалізаційних властивостей простору політичного ґрунтовно артикулюється в межах постмодерних культуральних студій.

Термін «спатіалізація» ввів Р. Шилдз, переводячи його англійською з французького поняття «*l'espace*», що А. Лефевр використовував у праці «Виробництво простору» (франц. «*La Production de l'espace*») [172, с. 281]. Р. Шилдз характеризує передумови потрактовування простору крізь політичну спатіалізацію, висуваючи риторичне запитання: «які реальні відносини, приховані за просторовою фантазмагорією картезіанського абсолюту, апріорного й невимовного "соціального простору", чи ця суперечлива й парадоксальна структура не є типом "підпису" домінуючої "модерної" технократичної та капіталістичної "соціальної спатіалізації"?» (переклад наш. – Ю.М.) [192]. Таке припущення вчений підтверджує, зауважуючи, що простір у такому контексті постав як гомогенний і однорідний порядок, у центрі котрого міститься питання відстані, а серйозні дискусії щодо спатіалізації

були змаргіналізовані. З позиції Р. Шилдза, погляд на відстань як інваріантну величину, що об'єктивна, безальтернативна, сама–в–собі й незалежна від відмінностей потрактовування в різних культурних просторах, постає технократичним та європоцентричним. Натомість, за науковцем, « ... ми повинні знати, що простір – це не лише про відносини й відстань між елементами, але про соціально продукований порядок, що може бути сам собою гетерогенним. Аби "знати простір", не достатньо тригонометричних формул та інженерних структур, розвитку землі й житла на ній. Нам потрібно знати про "відстань" (англ. *spacing*) і спатіалізації, що здійснюються через повсякденну активність, репрезентації та ритуали» (переклад наш. – Ю.М.) [192]. Соціальна спатіалізація в такий спосіб, за Р. Шилдзом, вказує на об'єкт дослідження, що містить у собі й культурну логіку просторовості, і її вираження та розвиток у мові, і конкретніші дії, конструкції та інституційні механізми [193, с. 31].

Екстраполюючи такий підхід на вивчення простору політики та простору політичного, розглянемо деякі думки. Скажімо, П. Розенвалон потрактовує національну державу як «особливу форму завоювання простору політикою» [105, с. 114] за умов, коли територія перестає бути пасивним носієм політичного суверенітету, геофізичними рамками повноважень, натомість постає «динамічним і активним знаряддям побудови держави як особливого способу політичного взаємозв'язку між простором та суспільством» [там само, с. 115]. Дж. Агамбен стверджує, що просторовий порядок є, щонайперше, захватом зовнішнього, виключенням (нім. *Ausnahme*), і не зводиться лише до захвату землі (нім. *Landnahme*), утвердження правового порядку (нім. *Ordnung*) чи порядку територіального (нім. *Ortung*) [1, с. 27]. Звідси Г. Боскует вказує, що простір є щонайперше політичним: «Складність взаємовідносин між просторами та суспільством змушує нас думати, що те, що поставлено на кону після простору і його політично орієнтованих репрезентацій, – ніщо інше, як те, що філософи називають "візією світу" або, у крайньому випадку, майбутнє суспільств і, отже, питання

про владу. Саме в цьому контексті простір насамперед політичний» (переклад наш. – Ю.М.) [146].

А. Лефевр акцентує на «виробництві простору». Концепцію вченого трактують як концепцію «пост-1968 року», коли А. Лефевр зауважує на необхідності переорієнтації марксистських студій на просторову проблематику [див. 186]. Питання спатіалізації у науковця в найзагальнішому значенні пов'язане із необхідністю теоретичного осмислення відносин між територією, урбанізмом і архітектурою, що корелюють за схемою «імплікація – конфлікт» [70, с. 13]. Простір у такому контексті виникає, формується, а також впливає нерівномірно й повсюдно на різних рівнях, зв'язуючи та координуючи, з одного боку, власність, а з іншого – інститути. Учений вказує на парадоксальну ситуацію: політична влада, управляючи людьми, панує над простором, який вони займають як суб'єкти, але не владна над причинами та мотивами, котрі в ньому перетинаються. Наслідком цього є два взаємовиключні процеси: інтенсивна політизація, що підриває сама себе, з одного боку, та безперервне політичне життя, що суперечить умовам власного існування – з іншого. Це парадоксальне місце в концепції А. Лефевра можемо потрактувати власне як простір політичної суб'єктивації: тут формуються «соціальні групи, які через політику рухаються до революцій або ж через революції до політичного життя» [70, с. 404]. Водночас А. Лефевр зазначає: «... будь-яка група, клас або частина класу складається й отримує визнання як "суб'єкт", тільки породжуючи (виробляючи) певний простір. Будь-які ідеї, репрезентації, цінності, котрим не вдається вписатися в простір, породжуючи (виробляючи) відповідну їм морфологію, висихають, перетворюючись на знаки, зводяться до абстрактних розповідей, перетворюються на фантазми» [70, с. 405–406]. Для вченого, «боротьба політичними засобами проти політики ведеться, коли політика розділяє (дискримінація, дроблення простору) і коли вона змішує (народи, регіони, простори всередині держав)» [70, с. 407]. Звідси, за А. Лефевром, теорія простору повинна відмовитись і від потрактування останнього як апіорі заданого й незмінного, і від його

дослідження у виключно економічних, територіальних і тому подібних контекстах.

А. Лефевр вирізняє такі риси сучасного для нього простору: гомогенність, фрагментація, ієрархічність – намагання гомогенності, що під виглядом інформації приховує реальні відносини та конфлікти, продукує фрагментарність, а остання робить можливою ієрархію [70, с. 12–13]. За вченим, правила логіки простору такі: початкова когерентність і кінцевий редукціонізм, стратегія гомогенізації, фетишизм зв'язності в редукції та за допомогою редукції, пов'язана з насильством «здатність розділяти поєднане й роз'єднувати єдине» [там само, с. 401].

На думку А. Лефевра, в основу соціального простору покладено фізичний вимір, на який накладаються різні шари, але в процесі розвитку жоден із просторів не зникає. Множинність, що виникає, не є ані переліком, ані потоком, а мережею обмінів, чітко заданих. Соціальні відносини для нього завжди мають просторовий характер; зміна ж перших і других взаємодетермінована; відповідно в такому контексті простір постає водночас інструментом, ціллю, засобом, завданням: кожне суспільство, за А. Лефевром, через насилля (війни й революції), політичні й дипломатичні засоби, працю здійснювало «виробництво» простору. У такий спосіб, згідно з А. Лефевром, соціальний простір може бути осмислено лише як особливий різновид «діалектично пов'язаної тріади», що охоплює три моменти: просторову практику (як сприймається простір); репрезентацію простору (що розуміється під простором); простір репрезентації (як проживається простір). Або ж існує три різні поля – фізичне (природа, космос), ментальне (включно з логічними і формальними абстракціями) та соціальне. За такої умови соціальний простір постає як третє, відмінне, але містить у собі два інші [70]. Причому, за науковцем, революція відбувається лише тоді, коли змінює простір, а не ідеологічні надбудови, інститути чи політичні апарати: «Революційне перетворення перевіряється своєю здатністю творити в повсякденному житті, у мові, у просторі» [70, с. 67].

Актуальним у контексті спатіалізації є доробок М. Фуко. Вчений стверджує: «Простір є фундаментальним у будь-якій формі суспільного життя; простір є фундаментальним у будь-якому порядку здійснення влади» (переклад наш. – Ю.М.) [158, с. 361]. Він пропонує поняття «гетеротопія», протиставляючи його утопії. На відміну від утопій, котрі не мають реального місця, але все ж мають місце в просторі уяви, набувають вираження в просторі мови, вписані в дискурс, гетеротопії пов'язані із принциповою неможливістю віднаходження спільного простору. Як акцентує О. Беззубова, «у пізніших роздумах М. Фуко, присвячених проблемі дисциплінарних практик, "технікам себе" й темі "спатіалізації" суб'єктивності, важливого значення набуває з'єднання в межах єдиного проблемного поля питання про мову, мислення та простір, що, зокрема, знайшло вираження в понятті дисциплінарних просторів» [19].

О. Мархарт трактує спатіалізацію як складний взаємодетермінований зв'язок соціальної активності, матеріальної культури та простору, своєрідного змістовного наповнення місць, коли спатіалізація постає політичною категорією [180]. Він вказує на особливу близькість культуральних студій до політичної теорії в англо-американському світі, на відміну від німецькомовного простору. З позиції вченого, за допомогою категорій «центру – периферії – кордону (англ. *margin*)» і «"політки локації / розташування" радикальні географи та урбаністи зробили категорію просторовості сильною та продуктивнішою як політичну категорію» (переклад наш. – Ю.М.) [180]. Услід за Е. Лакло, диференціюючи соціальні науки та політичну філософію, О. Мархарт виокремлює три групи категорій (поза тим, що вони можуть розташовуватися на різних онтологічних рівнях), які «можуть щось робити із просторовістю»: 1) час і простір; 2) простори; 3) спатіалізація [180]. Отже, у найзагальнішому значенні спатіалізація постає фіксацією в просторі цінностей і сенсів, котрі змінюються темпорально – йдеться про симбіоз соціальної активності, матеріальної культури та, власне, простору.

Темпоральність як властивість простору політичного можна визначити через дієвість у ньому. Дії в просторі мають соціальні цілі – навіть тоді, коли припустити, що простір інструменталізовано в політичних цілях, його трансформація й розвиток ніколи не закінчується в собі [141]. У такому контексті прикладом спатіалізації є глобалізація²¹. За Т. Фрідманом, із виникненням глобалізації 3.0, остання «скорочує світ із розміру маленького до розміру крихітного і сплющує ігрове поле в той самий час» (переклад наш. – Ю.М.) [161]. Концепцію «глобального села» змінює концепція «сплющеного світу»: якщо глобалізація 1.0 – країни, 2.0 – ТНК, то глобалізація 3.0 – потенціал індивідів «співпрацювати та конкурувати на глобальному рівні» [там само] (співпрацювати як асоціативний та змагатися як дисоціативний підходи). Додамо також: у межах спатіалізаційної теорії на увагу заслуговує методологія когнітивного картографування. Когнітивні карти, за О. Мархартом, належать до аспектів спатіалізації, що також охоплює повсякденну практику, інституціоналізовані репрезентації та уявлення про можливі просторові світи [180]. Насамперед, цей метод для аналізу ситуації в Україні й Росії використовує В. Чернецький [див. 126].

Отже, простір політичного окреслюємо межами, котрі можна приписати діяльності суб'єктів останнього. За державної суб'єктності простір політичного можна було визначити з огляду на територіальні й інституційні виміри останньої, з одного боку, та міждержавні й наддержавні інтеракції – з іншого. За поширення глобалізації, глокалізації та концепції «глобального села» простір політичного як простір розриву соціального мали змогу ідентифікувати з аналізу діяльності державних та недержавних акторів, ТНК і под. Натомість «сплющений світ» – це світ, де превалує простір людини. Звідси виокремимо три елементи, через котрі окреслюємо простір

---

²¹ До поняття спатіалізації близьке поняття «третіх просторів» Е. Соджа [див. 201].

політичного: 1) територія; 2) місце; 3) потік²². Ці елементи простору політичного, водночас із темпоральним виміром і антропологічним як конституюючим, постають атрибутами політичного.

Симптоматичним видається погляд на кореляцію російської дослідниці О. Тинянової. У нашому трактуванні антропологічний вимір постає визначальним, а простір політичного як спатіалізаційний простір пов'язаний одночасно із територією, місцем (зокрема соціальним) і потоком. За О. Тиняною ж, територія (земля) – універсальний ресурс першого порядку. Універсальним ресурсом другого порядку, що забезпечує доступ до ресурсу першого порядку, а також виробництво та розподіл усіх інших ресурсів, є людина (населення) й організація, а ресурсом третього порядку – інформація [117].

Отже, якщо простір політики – це простір діяльності інститутів політики, то простір політичного – простір межевості. Топографічно простір політичного локалізується в межах дихотомічного розриву «я – чужий», «інший» не на межах кордонів у класичному розумінні (державних, геополітичних), а на межах відмінних усталених фреймів, кодів мовної детермінації як логіки пере–перекладання. Тут виникає ще одне вагоме питання – окреслення межевості простору політичного. Так, В. Малахов зауважує проблему стилізації політичних меж під культурні або цивілізаційні, акцентуючи на поширених випадках пояснення меж / кордонів, що мають політичне підґрунтя, культурною [76]: йдеться не про категорії відображення об'єктивного світу, а про категорії структурування дійсності, отже – про розділення, яке іманентно містить у собі й епістемологічну, і політичну складову. Тобто простір, де локалізується політичне, – простір меж, де максимально концентровано культурні розриви.

Межевість політики в найзагальнішому значенні пов'язують із державними кордонами. Проте межевість політичного розширює такий підхід.

---

²² Опосередковано таку класифікацію простежуємо у доробку А. Філіппова, хоча вчений безпосередньо не виокремлює її [див. 117].

Зміни меж простору політичного і, що важливо, його етатистського трактування мають дві передумови – зовнішню як глобалізацію й дериторизацію в класичному розумінні та внутрішню як соціальні зміни. А. Дністровий наголошує: «Реально ми стаємо свідками зародження нового типу етатизму – не експансивного (часів індустріальної модерності та авторитаризму), який підкорював і зовнішні простори: дрібні держави, народи й етноси, брутально втручаючись у приватне життя, а операційного, мультифункціонального» [47, с. 39]. Така мультифункціональність виносить на порядок денний переосмислення простору належності, що корелює й зі зміною координат (простір), і зі зміною порядковості (час) соціального та політичного буття. У цьому контексті З. Бауман називає сучасну добу добою глобальної прикордонної зони [16]. З цього ж приводу А. Філіппов зауважує: «Безсумнівно, політичні рішення реалізуються в деякому просторі досяжних для впливу тіл, тіла супротивників, що конфронтують, стикаються або перебувають у небезпечній досяжності для впливу також у просторі, політичні кордони проводяться для того, щоби диференціювати ділянки переміщення тіл, а межі впливу мають розмитіший, аніж кордони мислимого насильства, характер» [118]. Хоча зауважимо: «Національні кордони – це кордони не тільки й не стільки політико–юридичні, тобто такі, що охороняються прикордонниками й ін., це ще й кордони культурно–психологічні. І тут виникає питання про належність, про включеність до "ми–суспільства" » [75]. Звідси межі постають тим, що конструює відмінності, але й водночас забезпечує інтеграцію.

Згідно з П. Брюкнером, кордон відокремлює не менше, ніж об'єднує [25, с. 178]. Натомість Д. Гедетофт припускає, що головний аспект дослідження кордонів – це розгляд останніх не як непроникних бар'єрів, призначених утримувати речі всередині, а радше як проникних «асиметричних мембран» [204]. Причому для сучасного соціального простору межі не пов'язані лише із кордонами в етатистському трактуванні – це й заборонені зони, системи безпеки, віртуальні обмеження, закриті квартали міст і под.: «Диряві кордони

на одних рівнях протистоять новим формам тертя та розвитку нових механізмів нагляду і прикордонного контролю на інших» [74, с. 33].

Окрім того, коротко проілюструємо асоціативний і дисоціативний підходи до простору політичного в Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра, чії концепції можна подати як дихотомію простору комунікативного дискурсу, з одного боку, та технологічно–віртуально–гіперреального політичного простору – з іншого. Так, для Ю. Габермаса простір політичного є простором комунікації. Натомість політичний простір у Ж. Бодрійяра – це гіперреальність, сфера дії симулякрів. Теорія комунікативної дії, за Ю. Габермасом, – це насамперед моральність дискурсу, за Ж. Бодрійяром же моральність взаємовідносин підмінюється технологічно встановленим соціальним контекстом [21]. Концепція комунікативної дії прагне примирити розбіжності між культурою та суспільством, натомість теорія симуляції та симулякру акцентує на поглибленні зазначених суперечностей.

Ю. Габермас обґрунтовує передусім необхідність переосмислення класичного погляду на політичні відносини як відносини між інститутами держави, з одного боку, та суспільством – з іншого. Це впливає із необхідності розширення поняття «політики» внаслідок введення до неї сфери комунікації між індивідами та групами індивідів, де закладено великий егалітарний потенціал. Причому в повсякденній комунікативній практиці повинне відбуватися взаємопроникнення когнітивних тлумачень, моральних очікувань, висловлювань та оцінювання. Натомість «інституціоналізована наука і відокремлений у правову систему морально–практичний розгляд так віддалилися від життєвої практики, що тут програма просвітництва перетворилася на програму скасування» [122, с. 24]. У такому контексті в теоретичній дискусії із М. Фуко Ю. Габермас зараховує до головного здобутку останнього його тезу про те, що «ми не повинні обмежуватись у критиці відносин влади тими інститутами, у котрих влада відкрито заявляє про себе, тобто лише політичною та соціальною владою; ми повинні розширити її до тих сфер життя, у яких влада маскується за привітною

зовнішньокультурною безпосередністю» [див. 58]. Простір політичного тут, з одного боку, постає простором комунікації, що за своїми межами збігається загальною зі соціальним простором, а, з іншого боку – він здійснюється у сфері ментальних рішень не як зовнішньодетермінований, а як саморегульований у через постійне витворення та переусвідомлення смислів.

Політичний простір Ж. Бодрійяра порівнює із пустим стадіоном як формою пустої репрезентації, де, по–перше, політичні події розгортаються самі собою і, по–друге, «справжня публіка усунена через її потенційно надто живі реакції, звідки не доноситься нічого, окрім телевізійного сигналу» [22]. Для Ж. Бодрійяра формою політичного в такому разі є форма трансполітичної арени як «прозора форма публічного простору, з котрої вилучені всі дійові особи, – і чиста форма події, з якої вилучені всі пристрасті» [22]. Реальність комунікації та смислу як основних елементів розуміння простору політичного змінюються на гіперреальність і комунікацій, і смислів за умов, коли гіперреальне «реальніше, ніж саме реальне, – ось так реальне і скасовується» [24]. Саме за інсценуванням інтенсифікації комунікації та інформації вчений бачить збільшення темпу деструкції соціального та політичного. Гіперреальність, за Ж. Бодрійяром, «придумує реальність через постійне її розростання, змушуючи її на гіперочевидність та "нав'язуючи себе знову і знову"», нівелюючи відмінність між репрезентацією доти, доки «реальне як система координат зникає, а живе життям моделі» [20]. Усі загальні категорії політичного підмінюються їхніми симулякрами як гіперреальними моделями, а сам простір політичного пов'язаний лише із необхідністю підтримання міфу про систему політичного як реального буття.

Отже, якщо політика в класичному розумінні є простором взаємовідносин держави як інституту нормотворення та легітимного застосування насилля, з одного боку, та індивідів, зокрема через політичні партії, – з іншого, тобто обмежується простором функціонування держави та громадських організацій і опосередковано індивідом через ситуативну політичну участь (фактично йдеться про інституційний підхід), то, за

Ю. Габермасом, простір політичного розширюється, повністю накладаючись на простір соціального. Тут політичні відносини на макрорівні як рівні індивідуальному постають не другорядними, а визначальними внаслідок постійного творення дискурсу та здійснення комунікативних дій. Однак іншим визначальним елементом простору політичного є сфера творення моральних вимірів як ментальна сфера. І вже у Ж. Бодрійяра політичний простір, втрачаючи будь-які реальні виміри, коли ілюзія комунікації приховує де-факто недихотомічний розрив між індивідом та політичним, повністю переноситься в знакову сферу як сферу творення символів. Звідси політичні відносини полягають суто в створенні ілюзії реального існування політичного, а політичний простір у такому контексті постає простором гіперреальним.

Отже, ми виокремили поняття простору в кореляції з часом, простір політики та простір політичного, феномени спатіалізації та межевості, зокрема й феномен глобалізації як приклад спатіалізації, означили елементи простору політичного у формі «територія», «місце», «потік». Спробуємо також коротко окреслити феномени, котрі мають сьогодні вирішальне значення в процесі конструювання простору політичного, – віртуальний простір і феномен медійного міста.

Власне виникнення й поширення мережі інтернет призводить до ситуації, що Ж. Дельоз, як ми вже вказували, описав так: темпорально впорядковані й концентровані «простори ув'язнення» замінюють аструктурні й асинхронні плинні модуляції [154]. Окрім того, владу (та, за логікою, політику) за цих умов пов'язують зі здатністю опрацьовувати канали інформації, тобто, визначають залежною від медійних повідомлень. Це спричиняє те, що «тут» у контексті виникнення віртуального простору змінює за таких умов свій зміст: «Світ, у якому ніхто не перебуває "зовні", – це світ, де раніше наявні традиції не можуть уникнути контакту не лише з іншими, але також і з численними альтернативними способами життя, – констатує Е. Гідденс. – Аналогічно – це світ, де поняття "інший" уже не може

трактуватися як інертне. Йдеться не лише про те, що інший "дає відповідь", а і про можливість взаємних запитань» (переклад наш. – *Ю.М.*) [163].

Медіа змінюють можливість політичної репрезентації в контексті політичної суб'єктивації: сьогодні «не існувати» великою мірою означає не бути репрезентованим у медіа. Феномен, пов'язаний зі сучасними медіа та мережею інтернет – це феномен медійного міста як симбіозу розсіювання та концентрації мереж, де, «з одного боку, цифрові мережі сприяють дедалі більшому поширенню економічної діяльності в географічному просторі; з іншого – підсилюють концентрацію впливу, оскільки командні пункти світової економіки зосереджуються в порівняно нечисленних "глобальних містах"» [74, с. 30]. Включення до простору політичного медійних міст ставить під сумнів надто радикальне твердження про анігіляцію простору–часу, натомість вказує на необхідність переосмислення їхнього трактування. У такому розумінні кореляцію з архітектурою та медіа нині позначають як «розширену реальність», «розширений простір» [див. 74], заперечуючи в такому понятті повну детериторизацію, але вказуючи на формування нових центрів, котрі перманентно визначаються в співвідношенні з іншими. За С. Маккуайром, «така ситуація перетворила ностальгію за загальною втратою центру на постійну тему» [74, с. 33]. Звідси, говорячи про сучасне місто, актуальне його потрактовування не як монолітної структури, а, услід за Б. Рублом, як «обширних метрополісних теренів міського типу» [106, с. 13]. Зважаючи на спатіалізаційні властивості простору політичного, зауважимо: ця зміна потрактовування міста має безпосередній вплив на зміну гегемонійних форм організації політичного співжиття з погляду політичного й політичних систем – з огляду політики.

Отже, простір політичного, належачи до атрибутів політичного, поряд із темпоральним і антропологічним, не тотожний із політичним простором як атрибутом політики. Постаючи простором «між», простором розриву соціального, але не виводячись із нього, простір політичного локалізується крізь тріаду «територія – місце – потік», де кожен елемент не замінює

повністю попередній, однак превалює над ним, коли територія постає географічний виміром, місце – соціологічним (а також виміром, пов'язаним із простором міст), потік – інформаційним. В основу простору політичного покладено розрив та межевість, які набувають змісту внаслідок існування дихотомічної пари «я – інший», виявляють себе у формах асоціації або дисоціації та тісно корелюють із культурними вимірами. Характерним у дослідженні простору політичного є політична спатіалізація як складний взаємодетермінований зв'язок соціальної активності, матеріальної культури та простору, своєрідне змістовне наповнення місць, коли спатіалізація постає політичною категорією. У межах сучасних умов буття вирішальне значення в процесі конструювання простору політичного мають феномени віртуального простору та медійного міста.

3.3. Час політичного

Якщо розрізнення між антропологічним виміром політики й антропологічним виміром політичного, а також просторовим виміром політики і просторовим виміром політичного чітко диференційовані, питання розрізнення між темпоральним виміром політики й темпоральним виміром політичного не видаються такими очевидними. Однак час політики та час політичного – корелюються, але не тотожні. Як стверджує Т. Шанін, необхідно вирізняти два рівні: рівень фактів і рівень розуміння процесів – власне історію історії [129]. І коли в першому випадку йдеться про політику, то в другому – про темпоральність політичного як спосіб пізнання співжиття в динаміці: «один зі способів зрозуміти, куди рухається історія – це встановити і правильно виокремити головні події, які сформували мислення верстви людей, що відіграють нині вирішальну роль» (переклад наш. – Ю.М.) [153]. Це твердження можливо пояснити й у такий спосіб: елементи політичних розкладів – тривалість, темп, терміни, послідовність і ритм – сприйнятливі до стратегічних міркувань, але темпи політичних акторів не можуть бути змінені

за бажанням, натомість тут йдеться про синхронізацію. Остання градується на зовнішню та внутрішню, коли в першому випадку мається на увазі синхронізація із правилами політичних систем, а в другому вона постає в часі, «в якому політична система більше не має влади, через установлення часу, для великих значень» (переклад наш. – Ю.М.) [162, с. 28–29]. Однак існує вимога гармонізації з політичною системою тимчасових горизонтів і ритмів [там само].

Отже, кожна сфера суспільного буття характеризується власною темпоральністю. Часовий характер буття як такого є загальним атрибутом буття у світі. Для встановлення часових вимірів буття часто використовують поняття «темпоральність», «тривалість», «процес». Темпоральність – це поняття, що охоплює всі різновиди значення часу. Тривалість у найзагальнішому розумінні можна визначити як мінливість станів. Категорія процесу в найзагальнішому вигляді виражає динамічний аспект, позначаючи зміну станів об'єкта в часі, що, для прикладу, крізь призму аналізу соціуму виявляє себе як революція, реформи, модернізація, повстання, криза, пряма дія, конфлікти, співпраця й под.

Поняття часу можна трактувати з погляду емпірико–аналітичного і філософсько–теоретичного підходів. По–перше, йдеться про розрізнення між хроносом та кайросом: те, що ще диференціювали в Стародавній Греції, розуміючи під першим формальний час, під другим – істинний час у смисловому та змістовному наповненні. Кайрос і хронос можна окреслити в такий спосіб: «Лише для абстрактного, відстороненого споглядання час є пустою формою, здатною вмістити будь–який зміст; проте для того, хто усвідомлює динамічний творчий характер життя, час насичений напругами, можливостями, він володіє якісним характером та сенсом. Не все можливе в будь–який час, не все істинне в будь–який час і не все потрібне в будь–який час» [114]. Ж. Дельоз зауважує існування двох моделей темпоральності, або двох моделей прочитання часу, відмінних від лінійної градації останнього на «минуле», «теперішнє» та «майбутнє»: хронос як «завжди обмежене дійсне,

що вимірює дії тіл як причин і стан їхніх глибинних зв'язків», й еон як «необмежене минуле й майбутнє, що збирають на поверхні безтілесні події–ефекти» [44, с. 91].

Разом із поняттям простору, поняття часу як соціального феномену, на відміну від фізичного поняття, стає предметом аналізу в ХІХ ст. Коротко розглянемо у зв'язку з цим підходи до феномену часу. У добу Середньовіччя власний ритм задавала церква, а суб'єктивний ритм життя перехрещувався зі сезонно–природним часом, який частково збігався зі соціально–організованим, і лише «наприкінці Середньовіччя годинники на вежах західних міст почали відбивати чверті годин» [60, с. 153–154]. З погляду російського соціолога Л. Іоніна, на цьому перехрещенні виникає «час трудових та духовних ритмів, повсякденності, властивої для модерну як когнітивної епохи» [там само, с. 403–404]. А. Мартинов зазначає, що Ньютонівська концепція часу стала передумовою ідеї управління людством, а звідси – створення образу сучасності, що поширюється на всіх; причому «єдина система відліку пов'язана з утвердженням централізованої влади» [80, с. 113].

О. Шпенглер говорить про час як прогрес і час як нірвану, коли перший пов'язаний з історичністю, а другий – з повною неісторичністю: «йдеться про нірвану, яка не має літочислення, годин, а отже, й історії, життєвих спогадів, турбот» [див. 80, с. 112]. К. Ясперс, розглядаючи час в онтологічному аспекті, вводить поняття осьового часу у зв'язку із дослідженням осі світової історії, яка, на його думку, «може бути знайдена тільки емпірично, як факт, значущий для всіх людей» [див. 89]. Для Ф. Броделя соціальний час постає як складне та суперечливе явище, що містить у собі минуле й сьогодення людства, а історія для нього постає діалектикою тривалості. Ф. Бродель вказував на синхронізацію процесів, що належать до різних сфер (культурної, економічної, політичної і под.). За вченим, світ постає й конструюється крізь призму двох процесів: з одного боку, гетерогенності, з іншого ж – структурованості [див. 89].

Окрім того, виокремлюють міфологічний та історичний час за умов, коли, як стверджує О. Лавренова, він постає як універсальна категорія культури, що виявляється в культурному ландшафті, а простір, час і уявлення про них утворюють «своєрідну "мережу координат", у якій будується образ світу кожної культури» [67].

У контексті концепту інформаційного суспільства темпоральні виміри становлять предмет дослідження З. Баумана, Т. Еріксена, М. Кастельса, Н. Лумана. Тобто з кінця XIX ст. і дотепер часові та просторові виміри зазнають кардинальної ревізії: з одного боку, у концепції «час – швидкість» нівелюються просторові виміри й абсолютизуються часові, з іншого – навпаки – нівелюються часові й абсолютизуються просторові.

Отже, залишаючи поза дослідженням трактування часу як фізичної величини, зупинимось на його соціальному вимірі. Торкаючись часово–просторових вимірів соціального буття, К. Мессі зазначає, що категорія простору постає в подвійному порівнянні з категорією часу, який трактується позитивно (скажімо, історія, зміни, і под.), будучи натомість визначеним негативно [див. 180]. Дж. Хассард, стверджуючи, що дослідження часу постає свого роду лакуною у межах соціологічних досліджень, вирізняє такі підходи до трактування соціального часу: 1) соціальний чинник у поясненні структури та процесу (час як своєрідний культурний код); 2) каузальний зв'язок між елементами в соціальній теорії (сукупність темпорально детермінованих структурних одиниць); 3) кількісний вимір елементів соціальної теорії (вибір шкали послідовності часових відрізків та опису змін у термінах цих перемінних); 4) кількісний вимір параметрів взаємодії елементів соціальної теорії [109; 169]. Саме в такому контексті О. Сорба акцентує, що «об'єктивно відмірений час має сенс лише в якісно визначеній ситуації» [109, с. 9].

Актуальним для нашого дослідження постає концепт «часово–просторових реальностей» (англ. «*Time-Space Realities*») І. Валлерштайна, де він розглядає час–простір як базис соціогуманітарних знань, виокремлюючи п'ять моделей часу–простору:

- 1) епізодичний геополітичний час–простір (миттєві інтеракції, що відбуваються в політичній реальності);
- 2) циклічно–ідеологічний час–простір (моменти ритмів, котрі змінюються);
- 3) структурний час–простір (довгостроковий час, якому відповідає структурний широкомасштабний простір);
- 4) вічний час–простір;
- 5) трансформаційний час–простір (кайрос, на відміну від хроносу) [див. 6, с. 3–5].

За І. Валлерштайном, коли смерть системи стає очевидною, «система в кризі, і, відповідно, вона повинна перебувати в трансформації в інші форми ... це і є правильний час і правильне місце ... це погляд на одну із ключових проблем хронополітики – пошук адекватного розвитку сфери політичного» [цит. за: 6, с. 5]. Саме такий підхід констатує актуальність трактування політичного кризь призму поняття події й розриву.

Тут ми підходимо до того, що соціальний час безпосередньо корелює з антропологічним виміром, а звідси може бути окреслений у межах простору відносин. Д. Леш вказує, що на зміну організованим на засадах просторової близькості соціальним зв'язкам приходять комунікаційні дистанційні зв'язки, котрі є «нетривалими, інтенсивними, дискретними, не детермінованими наративною послідовністю – або контакти відбуваються на відстані, або люди долають певну відстань для особистої зустрічі» [цит. за: 75, с. 32]. Звідси темпорально–просторове сприйняття дійсності можливе лише як інтерсуб'єктивна інтеракція.

Коли розглядати власне політичний час, актуальною постає позиція А. Бадью. Учений наголошує, що сьогодні відсутнє будь–яке осмислення часу: «ми ввійшли в період безчасся, миттєвості, що показує, до якої міри, не будучи спільним індивідуальним досвідом, час – це конструкція й, навіть, можна стверджувати, конструкція політична» [13, с. 126]. Як стверджує О. Якубін, поняття політичного часу порівняно нове для політичної науки, хоча «політична реальність» темпоральна за суттю [135, с. 1]. Дослідник

вирізняє чотири групи трактувань політичного часу та часу в політиці й характеризує їх таким чином:

1. Культурно–антропологічна (окремі праці П. Сорокіна, Р. Мертона, К. Гірца та ін.), початки якої простежено у 30–і роки ХХ ст. У теоретичному сенсі основна увага в межах цієї групи приділялася використанню одного з варіантів структурно–функціонального підходу до вивчення так званого незахідного політичного процесу та пов’язаних із ним темпоральних структур і їхніх функцій.

2. Політико–соціологічна, представлена конкретними емпіричними розвідками Дж. Велліса і Р. Клормен щодо політичного часу та його впливу на прийняття політичних рішень і вивчення з погляду бюджетів часу поведінки виборців – кінець 60–х років – 70–ті роки ХХ ст. У 80–х роках цей фокус доповнився історичним макропідходом «часо–просторових реальностей» І. Валлерштайна.

3. Історико–економічна, перші дослідження якої з’явилися у 70–х роках ХХ ст. У 80–х та 90–х роках вагомий внесок із цієї тематики зробив Дж. Модельські. Часовий вимір політичного процесу в розробках П. Кеннеді і Дж. Модельські відображений концепцією циклічного підходу до політики на рівні окремої держави та всього світу, що має багато спільного з теорією економічних циклів і «довгих хвиль» Кондратьєва. В останніх працях Дж. Модельські такі «довгі цикли» вписані в масштабніші цикли «глобальної політичної еволюції».

4. Епістемологічно–філософська (зі середини 70–х років). Цій групі властива дромологічна концепція розуміння політичного часу. Сюди належать роботи П. Віріліо та І. Пригожина, які стосуються проблематики часо–орієнтованих процесів. Такі процеси, на думку вченого, можуть бути корисними для прояснення багатьох «білих плям» динаміки всіх нерівноважних систем і в сучасних фізичних, і суспільно–політичних дослідженнях [135, с. 3–4].

Розглянемо ще один підхід до цього питання. Час політико-аналітичного дискурсу, з погляду О. Сорби, визначається змінюваністю простору «поля політики», детермінованою процесами становлення та розвитку концептуальних схем політичної науки, набуття нового індивідуального досвіду агентами наукового виробництва. «Час політичного виміру буття людини, – вважає учений, – це зміна ідентичності "Я-символу", зумовлена персоніфікацією ірреферентних кодів у акті асиметричної комунікації, що провокує дискретний "стрибок" до іншого стану актуально-континуального простір-часу політичного виміру буття людини, створеного деперсоніфікацією "Я-символу" в акті вольового напруження людини» [111]. Час політичної межевості для науковця – це «зміна структури "політичної межевості", підпорядкована принципу розрізнення референтне / самореферентне, що реалізується через розрізнення з "Іншим" та (або) із власною екземпліфікацією в простір-часі політичної дійсності» [там само]. Науковець, отже, пропонує тричленну класифікацію – на рівні політико-аналітичного дискурсу, просторово-часової означеності політичного виміру буття людини та простір-часу інтерсуб'єктивних структур політики. Натомість ми розглядаємо визначення часово-просторових вимірів політичного в межах розрізнення в дихотомічному конструкті «політика – політичне», коли в першому випадку йдеться про процесуальний вимір, у другому – про логіку й темпоральність простору «між» як простору політичного.

Так, якщо для сфери політики характерне використання категорії політичного процесу, то власне темпоральність політичного є тим, що порушує організоване і структуроване протікання політичних процесів. Причому це порушення може відбуватися в асоціативному й дисоціативному вимірах. Розглянемо його, дотримуючись логіки дослідження, на прикладі концепції Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра, зважаючи на те, що Ю. Габермас – «останній філософ модерну», а Ж. Бодрійяр – «радикальний постмодерніст».

Для Ю. Габермаса буття розгортається в модерній темпоральності, оскільки, як зазначає автор, теза про настання епохи постмодерну необґрунтована: «Не змінилася ні структура духу часу, ні модус суперечки про майбутні життєві можливості» [122, с. 92]. Епоха модерну, згідно з ученим, сприймає себе виключно із настрою на саму себе – вона змушена черпати нормативність зі самої себе, і саме така зміна через необхідність віднайдення власних принципів, які нормативно містять сучасний досвід і сучасні життєві форми, спричиняє зміну структури «духу часу». Для Ю. Габермаса імпульсами розвитку духу часу є зіткнення історичного мислення з утопічним, коли останнє переходить в історичну енергію, формуючи публічність сучасних народів [122]. Натомість Ж. Бодрійяр розглядає своєрідний пост–час гіпер– чи пост– політичного [24]. «*Modernitas*», за Ю. Габермасом, щоразу виражає свідомість епох, котрі співвідносять себе з минулим та усвідомлюють себе в такому контексті як наслідок переходу від «старого» до «нового». Він зазначає, що впродовж ХІХ ст. виникає усвідомлення сучасності, яке звільняється від усіх історичних зв'язків, зберігаючи за собою лише абстрактне протиставлення традиції й історії загалом. Тобто сучасним у такому контексті вважається те, що «спонтанно сприяє об'єктивному вираженню актуальності духу часу, яка спонтанно оновлюється» [122, с. 8–9].

Неперервне оновлення або усвідомлення себе тільки в системі координат «тут–і–зараз» спричиняє до ревізії та нівелювання всіх видів зразкового минулого. Схожу думку висловлює Ж. Бодрійяр, наголошуючи, що ми розмірковуємо над моральними, трансцендентними й істинними цінностями, хоча реально їх немає, «ми рухаємось із наростаючою швидкістю, але не знаємо, куди» [82]. Ж. Бодрійяр аналізує пост–час як час буття симулякрів, коли вже нічого немає в розумінні творення реального, а все постає лишень інформацією, приводом. Час, аналогічно до речей, простору, загалом до всього оточення людського буття, він ототожнює зі споживанням – йдеться про стратегію буття, яка узагалі виключає й логічність, і категорії

суб'єкта, до котрих, на думку автора, і належать категорії часу та простору. Темпоральність сьогодні виражається через агонію реального та раціонального і, дійшовши кінця, «відкриває еру симуляції» [24]. Якщо соціальне буття корелювало із тактом історії, в очікуванні утопії майбутнього, чи, за словами Ж. Бодрійяра, в ейфорійному або катастрофічному очікуванні революції, то нині соціальне буття є позаісторичним, коли історія «залишила після себе індиферентну туманність, пронизану потоками, але позбавлену своїх референцій» [там само]. Саме в такому контексті часовість та історичність замінені лише своїми симулякрами, а будь-яке повернення в минуле, за Ж. Бодрійяром, постає тільки спробою воскресити час, коли ще була історія, насилля, коли загалом існувало питання екзистенції та питання життя та смерті.

Отже, у Ю. Габермаса утопічна енергія переходить у історичну свідомість, а Ж. Бодрійяр через приклад кінематографа як останнього міфотворця сучасності спростовує й таке розуміння, оголошуючи, окрім кінця соціального, історичного, і кінець утопічного й ідеологічного. Незважаючи на відмінність у підходах до політичного часу в Ю. Габермаса та у Ж. Бодрійяра, обидва через власні концепції пов'язують такий стан речей із почуттям смутку (Ю. Габермас) та меланхолії (Ж. Бодрійяр). На зміну часу як розвитку приходить розуміння останнього як вибуху чи імплзії. Тобто класичне розуміння часу пов'язане із категоріями або лінійності, або циклічності: і в першому, і другому випадку в найзагальнішому контексті воно поєднане із категорією розвитку. Натомість у Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра час уже не розгортається в цій площині: у першого час постає «тут–і–зараз»–реакцією на зовнішні чинники, по суті, постфактум–реакцією, а в другого, як у дзеркальному відображенні, – суто у творенні приводів для реакцій за відсутності останніх.

Нагадаємо, що час політичного та час політики не тотожні: час політики є виразником політичної процесуальності, внутрішньою логікою розвитку політики, а час політичного – виразником культурного коду в межах

антропологічного виміру, виключенням зі соціального, по суті, трансформаційним часом–простором, за логікою концепції І. Валлерштайна. У такому контексті час політичного може виявляти себе в трьох типах розуміння, запропонованих З. Бауманом. Перше, за вченим, – циклічне розуміння часу, пов'язане із ритмами сільського господарства, зміни пір року, осілого способу життя й родинних традицій. Друге – лінійне (започатковане в епоху Просвітництва у XVIII ст.). Тут йдеться про відмінність між тривалістю індивідуального життя й життєвим циклом соціальних інституцій, котрі розвиваються процесуально, за висхідною. «Більше немає можливості відкликати те, що сталося. У будь–якому разі час не залежить від вас і він прямує» [17]. Третє – фрагментарне розуміння часу. З. Бауман констатує: «Кажучи про таке сприйняття часу, варто згадати французьких художників–пуантелістів, таких як Сіслей, Синьяк чи Сера, які малювали свої картини кольоровими крапками. Кожна з цих крапок окрема від іншої, і лише в нашій уяві й уяві художника з них витворюється єдина композиція, яка впливає з того, що на перший погляд може здатися хаосом кольору» [там само]. Тобто кожен фрагмент часу постає довершено, безпосередньо не корелюючи з минулим, а будучи з ним пов'язаним лишень як сукупність моментів. Т. Еріксен використовує поняття «тиранія моменту», яке пов'язане із незалежністю особистого часу від природного, географічного або соціального часу, у такий спосіб відриваючи індивіда від прив'язки до певної ідентифікації та пов'язаної з нею системи цінностей. «Нестримний і могутній потік інформації в наш час, – стверджує вчений, – готовий заповнити всі прогалини, ведучи в результаті до ситуації, де все загрожує стати істеричним ланцюгом насичених моментів, які не роз'єднані поняттями "до" й "після", "тут" і "там". Справді–бо, навіть "тут і тепер" опиняються під загрозою, оскільки наступний момент настає так швидко, що стає важко жити в теперішньому. Ми живемо, твердо сконцентрувавши погляд на точці, яка секунди на дві забігла в майбутнє. Наслідки цього крайнього поспіху – величезні; минуле й майбутнє як ментальні категорії перебувають під загрозою тиранії моменту» [50, с. 13].

У межах сучасних теорій трактування часу актуальними є феномени: багатозадачності, гегемонізації часу простором, питання кінця часу.

За З. Бауманом, надзвичайно вагомий атрибут сучасного часу – можливість одномоментного здійснення в різних просторах або багатозадачність (англ. *multitasking*) – вміння робити кілька речей одночасно. Індивід, володіючи мистецтвом багатозадачності, може, як стверджує вчений, втиснути порядок денний, на котрий іншій людині, щоби його виконати, потрібно 9 год. і 30 хв., у 7 год. і 5 хв. [17]. «Ми сприймаємо інформацію нині аналогічно до часу – як точки, багато окремих точок, – вказує З. Бауман, – проте не сприймаємо їх у зв'язку одна з одною. Для прикладу, в одному примірнику *New York Times* міститься більше інформації про суспільні події, ніж люди в добу Просвітництва осягали й аналізували за все життя» [там само]. Вчений вказує на зміну потрактовування часу у такий спосіб: існування чіткої темпоральної схеми «об'єктивний час – суб'єктивний час» або ж схеми «життя – переживання» сьогодні замінюється своєрідним змішуванням темпоральних вимірів та їхньої розмитістю. З одного боку, йдеться про приватний і публічний, щоденний та духовний, робочий та відпочинковий часи з власними структурами, з іншого ж – синтез, чи, швидше синкретизм оф-лайн та он-лайн часу [там само]. У контексті дослідження політики цю думку вдало екстраполює Р. Хассан, вказуючи на кризу сучасної неоліберальної демократії як невідповідності між темпоральними горизонтами демократичних інститутів, з одного боку, та вимогою «високошвидкісної економіки» – з іншого [168, с. 11–12].

Для Е. Лакло дислокація є формою темпоральності, чистою формою можливості та формою свободи. Натомість час постає лише ефектом дислокації. Спатіалізація події постає елімінацією її темпоральності. За вченим, час не може нічого гегемонізувати – можлива лише гегемонізація часу простором (англ. *hegemonization of time by space*) [171, с. 30–33]. Тобто для того, аби мати змогу символізувати тимчасову послідовність подій, вони повинні бути спатіалізовані, закріплені в просторі.

Б. Гройс зазначає: «Основне питання, яке ми зараз висуваємо, – "Коли Х закінчиться". Йдеться не про зміну як певний фактичний стан суспільного життя, а про установку есхатологічно–апокаліптичного типу, спрямовану на той чи інший феномен, з котрим ми стикаємося» [42]. Кінець часу, з погляду вченого, є кінцем у медійному значенні. За Б. Гройсом, «Класична есхатологія виходить із того, чи має відкритися вічна істина; сьогодні ж перед нами – есхатологія, яка призводить не до виникнення нової вічності, а до нової тимчасовості. Таке постійне оновлення і зміна формують, однак, надзвичайно стабільну систему. У її межах виявляє себе подвійна характеристика сучасності: з одного боку, усе постійно змінюється, з іншого – не відбувається нічого нового, оскільки жодні зміни не стабілізуються» [там само]. Такий стан для Б. Гройса постає як стан діагностичного мислення у формі кінця історії: «тимчасова вісь розподіляється на період до кінця історії, власне історичний час і період після кінця історії, коли існуємо ми» [там само].

Отже, поняття часу можна трактувати з погляду емпірико–аналітичного і філософсько–теоретичного підходів. Час політичного та час політики не тотожні, а власне час політичного може виявляти себе в трьох типах розуміння: «циклічність», «лінійність», «фрагментарність».

Висновки до розділу 3

У розділі досліджено антропологічний, просторовий та часовий виміри політичного, котрі розкрито за такою логікою: вимір як категорія політики та категорія політичного; понятійне коло окреслення виміру як категорії політичного; ілюстрація виміру на основі аналізу зіставлення асоціативного та дисоціативного підходів до політичного (Ю. Габермас, Ж. Бодрійяр); сучасні виклики, що можуть бути проаналізовані крізь поняття такого виміру.

Антропологічний вимір трактуємо в контексті розрізнення між емпірико–аналітичним і теоретико–філософським підходами. Якщо категорія «політика» має справу із політичним суб'єктом або суб'єктом політики, то

питання політичного – це проблема політичної суб'єктивації. Розглядаючи політичну суб'єктивацію, вирізняємо доробок М. Фуко та Ж. Рансьєра. Ми інтерпретуємо політичну суб'єктивацію в найширшому значенні як перехід тих, хто не має власного імені, до нормативних та інституційних форм організації суспільного співжиття і вимагання констатації власного з'явлення за умов, коли суб'єкт протиставляє себе як неосяжне та недоступне не лише об'єктові, а й самому собі. Питання політичної суб'єктивації безпосередньо корелює із поняттями ідентичності й репрезентації. У такий спосіб доходимо висновку, що політична суб'єктивація може конструюватись у трьох формах: «я – чужий», «я – інший», «я – не-я». Розглянуто групи, котрі сьогодні мають потенціал до переведення в площину політики з погляду політичної суб'єктивації. Це, зокрема, біженці, виключені, суб'єктивні фігури кризи, прекаріат, котрі об'єднані можливістю бути названими і вписаними в повсякденні практики, що апріорі викликає необхідність зміни усталених гегемонійних політичних форм організації.

Простір політики постає простором діяльності суб'єктів політики та визначається межами їхнього впливу, натомість простір політичного – простір не політичних суб'єктів, а політичної суб'єктивації, будучи простором розриву, межевості, тим, де концентрується контингентність. Характерним у дослідженні простору політичного є політична спатіалізація як складний взаємодетермінований зв'язок соціальної активності, матеріальної культури та простору, своєрідного змістовного наповнення місць, коли спатіалізація постає політичною категорією, а прикладом спатіалізації можна вважати глобалізацію. Простір політичного окреслюємо в трьох формах: територія, місце, потік. У межах сучасних умов буття вирішальне значення в процесі конструювання простору політичного мають феномени віртуального простору та медійного міста.

Час політичного та час політики не тотожні: час політики – виразник політичної процесуальності, внутрішня логіка розвитку політики, а час політичного – виразник культурного коду в межах антропологічного виміру,

по суті, трансформаційний час–простір, за логікою концепції І. Валлерштайна. Час постає як універсальна категорія культури, що виявляється в культурному ландшафті, а простір, час і уявлення про них утворюють своєрідну «мережу координат». Ми виокремили типи політичного часу, а також проілюстрували асоціативний та дисоціативний підходи до темпорального виміру політичного. У цьому контексті час політичного може виявляти себе в трьох типах розуміння, запропонованих З. Бауманом: циклічність, лінійність, фрагментарність. У межах сучасних теорій трактування часу актуальними є феномени: багатозадачності, гегемонізації часу простором, питання кінця часу. Окрім того, потрактування сучасних просторово–часових умов буття варіюється від ствердження гегемонізації часу простором до ствердження гегемонізації простору часом.

Положення розділу дисертації викладені в статтях автора:

1. Мартиняк Ю. Особливості осмислення часових вимірів політичного: Ю. Габермас та Ж. Бодрійяр / Ю. Мартиняк // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 4. – С. 162–169. – (Сер. «Філософсько–політологічні студії».)
2. Мартиняк Ю. Ключові принципи розуміння антропологічного виміру як атрибуту політичного / Ю. Мартиняк // Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2015. – Вип. 6. – С. 131–138. – (Сер. «Філософсько–політологічні студії».);
3. Мартиняк Ю. Спатіалізація як базова характеристика простору політичного / Ю. Мартиняк // Політикус: наук. журн. – 2016. – Вип. 1. – С. 16–20.

РОЗДІЛ 4

ВЗАЄМОДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО

4.1. «Територія» – «циклічність» – «я – чужий»

Антропологічні й часово–просторові виміри витворюють своєрідну рамку для осмислення змістовного наповнення того чи іншого явища суспільного буття. У контексті політичної сфери йдеться про те, що взаємопов'язаність вимірів політичного витворює різноманітні фрейми розуміння політичного співжиття, у межах котрих усвідомлюються ті чи інші політичні явища та процеси. У межах організації співжиття той чи інший фрейм або ж тип кореляції вимірів політичного, зі свого боку, постає гегемонійним.

Основними рисами політичного ми визначили межевість, контингентність та акцентування на понятті спільного. Звідси виміри політичного є вимірами межевості соціального буття, що організоване в множинних формах організації співжиття, у площині котрих максимально концентровано розрізнення як перманентну можливість буття по–іншому. Ми виокремили три атрибути або ж базові виміри політичного – антропологічний, просторовий та темпоральний. У зв'язку з цим розглядаємо такі питання: простір політичного, корелюючи із простором політики, соціальним простором, територіальним виміром та віртуальним / медійним простором, окреслюємо за схемою «територія» – «місце» – «потік»; темпоральні виміри політичного аналізуємо як «циклічність» – «лінійність» – «фрагментарність»; антропологічний вимір політичного постає із факту наявності дуальності, яку можна охарактеризувати в трьох формах: «я – чужий», «я – інший», «я – не-я». Виміри політичного в такому контексті постають як координати, у межах котрих політика й політичне себе й виявляють. Сукупність вимірів політичного утворюють своєрідні відмінні матриці його розуміння за умов, коли типи кореляції не є ані об'єктивно заданими, ані історично змінними

один за одним; натомість кожен із них зумовлює власну логіку трактування політичних явищ, процесів та політичної сфери загалом.

Отже, можна визначити три базові комбінації, або типи кореляції вимірів політичного: 1) «територія» – «циклічність» – «я – чужий»; 2) «місце» – «лінійність» – «я – інший»; 3) «потік» – «фрагментарність» – «я – не-я». Перший тип найзагальніше постає в контексті поняття А. Ґрамші «антагонізм», другий – поняття Ш. Муффа «агонізм», третій тип – у межах формулювання С. Жижека, що «великого Іншого більше не існує». Ці типи основні, але можуть бути модифікації у всіх трьох вимірах, причому один і той самий політичний актор у межах усвідомлення тієї чи іншої сфери суспільного буття здатний використовувати різні матриці розуміння. У зв'язку з цим варто вказати на гібридні типи кореляції вимірів політичного на кшталт «територія» – «лінійність» – «я – інший», «потік» – «циклічність» – «я – чужий» і под. Загалом виокремлюємо 24 таких комбінації. Проте в межах нашого дослідження зупинимось на трьох базових.

Перший тип кореляції найповніше видається описати крізь призму суспільств із традиційною культурою. Зауважимо: тут не йдеться про три типи в площині лінійного розвитку, де один тип змінює інший, а про відмінні способи осмислення політичної сфери, її просторовості й темпоральності. Згадуваний тип кореляції вимірів політичного проаналізуємо саме на прикладі традиційних суспільств, оскільки тут простежуємо синхронність між явищами політичної та соціальної дійсності й теоріями осмислення політичного й соціального, з одного боку, та становленням категорій для їхнього опису – з іншого. По-друге, власне тут відбувається фреймування, що формує модус осмислення співжиття в такий спосіб. Вказування на традиційність автоматично відсилає до ретроспективного підходу в розвитку суспільств, де риса традиційності осмислюється як така, що передує модерності. Цей підхід, однак, постає як хиба соціоцентризму. У контексті ж нашого дослідження йдеться про певний тип усвідомлення просторово-часових і антропологічних

умов буття, характерні особливості котрих найкраще ілюструються через приклад традиційних суспільств, але не зводяться до них.

Ми окреслили політичне так: це – характеристика співжиття індивідів, в основу котрої покладено спільне як умову і як результат, простір котрого є простором розриву соціального, хоча не виводиться з нього, простором «між» (межевості), що постійно заново витворюється через наявність «я» у взаємозв'язку з іншими. З погляду першого типу кореляції вимірів політичного, просторовий вимір пов'язаний із територіальністю, темпоральний – із циклічністю в її міфологічному (або загалом до- чи позадосвідному) трактуванні, антропологічний – із дихотомією «я – чужий». Тобто у формальному трактуванні політичне першого типу кореляції – це співжиття людей у межах єдино можливого, пов'язаного із позадосвідним (міф, релігія, етнічна нація і под.) фреймом трактування дійсності в темпоральності, що завжди повертається / наближається до цього позадосвідного в протиставленні із «чужим», демаркацією котрого постає простір як матеріальне, тобто територіальність. У межах цього типу кореляції виміри політичного та політики синкретичні. Синкретичність виявляється в тому, що політика як праксис аксіоматично містить у собі політичне як онтологічний вимір, а все видиме є водночас і матеріальним, і символічним. С. Маккуайр вказує на концепцію «подвійного тіла» монарха, одночасно фізичного й символічного, характерну для періоду європейського феодалізму: «правитель виставляв себе напоказ як втілення вищої влади» [75, с. 151]. Унаслідок цього постає визнання домінування міфологічного, релігійного чи етнічного над емпіричним, досвідним. Інакше кажучи, тут йдеться про те, що ми вже окреслювали як фундаменталізм. Причому тут фундаменталізм такий, що не піддається деконструкції.

Варте уваги також питання повсякденності, що видається, на перший погляд, таким, яке виходить за межі гегемонійного дискурсу та фрейму цього типу трактування політичної сфери буття. Однак необхідно задуматися над однозначністю такого твердження: С. Маккуайр, посилаючись на

Ю. Габермаса, описує придворні церемонії епохи феодалізму як своєрідні публічні вистави, мета котрих – демонстрація величі. «До числа цих публічних вистав, – зазначає вчений, – входили не лише придворні церемонії, а й те, що зараз сприймається як "приватне", – пробудження і трапеза короля на людях» [див.: 75, с. 151]. І йде далі: «Починаючи з Версаля, королівська спальня перетворюється на другий центр двору. Якщо тут міститься ліжко, оформлене як сцена й поставлене на підвищення, такий собі "лежачий трон", відокремлений бар'єром від "глядацького залу", то лише тому, що ця кімната – арена щоденних церемоній відходу до сну і пробудження, де найінтимніше набуває суспільного значення» [там само]. Отже, якщо в другому типі кореляції, котрий ми проаналізуємо згодом, політична репрезентація пов'язана із представництвом громадян у його раціоналізованому вимірі через, скажімо, політичні партії чи групи тиску, то тут політична репрезентація має кардинально відмінне визначення: йдеться не про представництво частин суспільства, а про репрезентацію правителем чи іншим актором політичної влади вищого принципу буття, ретрансляцію певного архе, зокрема й через повсякденні практики.

Актуальними видаються погляди Ю. Габермаса: «... закон та судова влада монарха були зобов'язані своєю сакральною аурою міфічним наративам, які пов'язували панівні династії з божественним, – вважає вчений. – Одночасно архаїчні ритуальні практики були перетворені на державні ритуали – суспільство як єдине ціле представляло себе в постаті правителя» [123].

Політична репрезентація другого типу є репрезентацію на ґрунті політичних прав, а репрезентація першого типу – ієрархічною на ґрунті наближеності до певного архе²³. Звідси також постає відмінність між публічним і приватним як повсякденністю, з одного боку, та відмінність між повсякденністю правителя, піднятою до символу вищого принципу і знівельованою повсякденністю інших – з іншого. У ретроспективному зрізі

---

²³ Зауважимо: саме поняття репрезентації виникає у Середньовіччі.

цей принцип виявляється так: у Стародавньому Китаї політику трактують крізь призму концепції імператора як намісника Бога на землі, у Стародавньому Єгипті фараона – як сина Бога; у середньовічній схоластиці цей принцип можна пояснити кореляційними зв'язками між «Градом земним» та «Градом Божим». Тому може скластися враження, що цей тип кореляції постає однією з перших історичних форм та є анахронічним. Однак таке твердження невірне. Згадуваний тип кореляції простежуємо також у низці сучасних етнонаціональних концепцій, у виявах проблеми мігрантів, релігійного фундаменталізму та інших. По суті, сюди можна зарахувати більшість питань стосовно взаємообумовлення етичного, морального й політичного.

Яскравий приклад гегемонії першого типу кореляції – політичне поле Російської Федерації. Якщо європейська спільнота обирає напрям «ніколи більше», то Росія – «справедливу» війну як діалектичну протилежність війні «поганій». Йдеться про ґрунтування на дихотомічному конструкті «я – чужий», коли лінії розриву політичного проходять територіальними лініями, а проект політичного постає проектом відродження великого минулого, тобто віднайденням аналогій. У межі антропологічних і часово–просторових вимірів політичного першого типу кореляції вписується також державоцентрична політична філософія Російської Федерації в межах принципу симбіозу вищої державної влади і православної церкви. Загалом саме визначення політичного тут обґрунтовано крізь призму так званої четвертої політичної теорії зі закликами повернення до минулого («що древніше, тим краще»), повернення теології, гаслами проти постмодерну, постіндустріального суспільства, зреалізованого на практиці ліберального задуму і глобалізму та його логістичних та технологічних основ [49]. Ілюстративне твердження М. Ямпольського, який у контексті аналізу сучасних російських соціальних рухів зауважує: «Народ у політичній системі "патріотів" не делегує владу державі, а містично втілюється у фігурі монарха» [136].

Повертаючись до теоретичного аналізу взаємодетермінованості вимірів політичного, зазначимо, що питання гегемонійного дискурсу чи логіки перекладання в Рансьєрівському трактуванні тут не розглядається. Натомість у антагоністичному вимірі дискурс трактується або як «свій», або як «чужий». Розкриємо це докладніше з огляду на антропологічний вимір політичного. Мовна практика тут зазвичай усна, бо гегемонійний дискурс не конструюється через пере-перекладання як віднаходження спільних смислів, а як здатність просто розуміти. Звідси ще один приклад, що водночас постає і прикладом гегемонійного дискурсу, – формула: «Одна мова – одна держава». Причому спільне як умова і як результат винесене за межі організації людського співжиття; воно трансцендентне.

Антропологічний вимір у контексті зіставлення з «іншим» у типі «територія» – «циклічність» – «я – чужий» представлений дихотомією в класичному Шміттовому протиставленні «друг – ворог». Причому звернемо увагу на поняттєве розрізнення: розрізнення «друг – ворог» може виявлятися не лише на рівні констатованого поняттєвого, а як принцип «я – чужий» у найрізноманітніших формах. Тобто йдеться про дихотомію, що взаємообумовлена сучасними технічними й технологічними станами суспільств. Така дихотомія трапляється й у формах, для прикладу, легітимації влади через мас-медійний образ «чужого» і под.

Дихотомічність «я» – «чужий» найяскравіше окреслюється поняттям антагонізму. За Ш. Муффа, будь-який антагонізм має базовий і конститутивний характер, що унеможливує остаточну соціальну узгодженість і констатує принципову нерозв'язуванність будь-якого рішення, що можливе лише через «пригнічення чогось, що, відповідно, зводить це нанівець» (переклад наш. – Ю.М.) [185, с. 141]. Отже, поняття «я» (і сконструйоване звідси усвідомлення свого місця) набуває значення виключно в протиставленні з «іншим», що постає не просто таким, який не належить до «я», а осмислений як ворог, «чужий». Саме в такому розумінні Ш. Муфф стверджує, що антагонізм у найширшому значенні є боротьбою з ворогами

(тоді, коли агонізм – боротьба зі суперниками). До речі, у контексті політичної суб'єктивації українські партії та групи правого спрямування зазвичай визначають ведення політики в першому типі кореляції вимірів політичного «територія» – «циклічність» – «я – чужий».

У контексті асоціативного та дисоціативного підходів тотожність із «я» постає внутрішнім, а форми «чужого» набуває зовнішнє в матеріальних вимірах. Тобто в цьому типі кореляції політична суб'єктивація тотожна із політичною суб'єктністю. У зв'язку з цим становлення нових форм і груп політичної суб'єктивації можливе лише як паралельний процес зі зміною суб'єктів політики та пов'язаних із ними гегемонійних форм організації суспільного буття. Релевантним способом зміни тут постає збройний конфлікт. Так, якщо територія є елементом першого порядку, а символічне тотожне із матеріальним (коли останнє містить у собі певне архе, ретранслює його), то фізичне захоплення постає єдино можливим механізмом, по-перше реалізації «я» як форми суспільного співжиття в кореляції з «чужим», по-друге – зміни гегемонійної практики такого співжиття. Знову ж таки не йдеться лише про традиційні суспільства. Така форма осмислення політичних вимірів буття в сучасних умовах технологічного й наукового поступу не зникає, а трансформується, використовуючи цей поступ не як змістовну зміну буття, а тільки як новий інструмент, за допомогою котрого цей тип кореляції вимірів політичного виявляється новими способами.

Нагадаємо: якщо політика має справу з політичними суб'єктами, то політичне – із політичною суб'єктивацією. Питання політичної суб'єктивації безпосередньо корелює із поняттям відчуження. М. Горкгаймер і Т. Адорно описують відчуження у формі уречевлення чи опредметнення, коли мислення опредметнюється, постає як автоматичний, механізований процес, «який імітує машину, що сам і породжує лише для того, аби вона в кінцевому підсумку могла його замінити» [125, с. 41]. Політична суб'єктивація співвідноситься також з ідентичністю: за Ш. Муффа, колективна ідентичність, «ми», «обов'язково передбачає детермінацію через "вони" » (переклад наш. –

Ю.М.) [184, с. 26]. Поняття політичної суб'єктивації пов'язане і з поняттям репрезентації, котру М. Ямпольський окреслює в контексті переходу від символічного тіла до репрезентативного простору [137]. Відчуження в такому контексті має абсолютно матеріальне значення. Ілюстративними є акти вигнання за межі міста чи організованого поселення. За З. Бауманом, «мури, рови й частоколи позначали межу між "нами" й "ними", ладом і дикунством, миром і війною: вороги були тими, кого залишили по другий бік огорожі й кому не було дозволено її долати» [18, с. 110]. Йдеться, отже, про зовнішнє, що стає підґрунтям для потрактовування відчуження як принципу конструювання ідентичності в типі кореляції «територія» – «циклічність» – «я – чужий». Актуальний у цьому сенсі погляд на біженців: якщо Західна Європа осмислює їх, з одного боку, на теоретико–концептуальному рівні як «рівних–лише–інших», то з іншого – йдеться про втрату системи координат, де своє буття мислиться як «буття–серед–чужих». За приклад назвемо також проблему місця жінки в традиційних суспільствах, що потенційно поставала елементом політичної суб'єктивації.

Ідентичність пов'язана із територіальною належністю, апріорі детермінована, постає заданою поза діяльністю індивіда чи його вибором. Проблема ж репрезентації як співвідношення частини й цілого не вкладається в систему розуміння першого типу кореляції вимірів політичного, маючи зміст у межах репрезентації в контексті концепції символічного тіла. Отже, політика полягає в зміні територіальних, просторових умов співжиття, де правитель (цар, вождь і под.) не уособлює свого ж зразкового громадянина, а постає виключно тим, що за замовчуванням є не просто виразником «волі всіх» у межах певної території, а відображенням самого принципу їхнього співбуття. Яскравий приклад стосовно модерного суспільства описано Я. Грицаком: таке суспільство має вимірами ідентифікації територію або релігію й виражається крізь призму категорії місцевості. За Я. Грицаком, якщо сучасна ідентифікація виявляється крізь призму когнітивного картографування як «створення своєрідних концентричних горизонтальних

кіл», то спосіб думання в традиційному суспільстві не горизонтальний, а вертикальний (наприклад, стосунки з Богом) [40]. Фактично спроби окреслення кореляції між «я» та «чужим» зводяться до можливості захоплення, вертикальної асиміляції «чужим» або ж навпаки – «чужого».

Зауважимо: під матеріальними вимірами розуміємо передусім простір політичного, який, за аналогією з антропологічним виміром цього типу, пояснюємо як тотожний із політичним простором. Тобто простір політичного тут безпосередньо співвідноситься із кордоном, що, зі свого боку, корелює і з територіальним чинником. Саме тут набуває змісту трактування Г. Семигіним політичного простору як «реальної протяжності території, на котру поширюється історично зумовлена політична система» [108].

Межевість політичного – безпосередній кордон, відповідно політична суб'єктивація й суб'єктність (як синкретичні в цьому типі) сконструйовані через «я» всередині кордону та через «чужого» відповідно ззовні. Спатіалізацію в цьому типі потрактуємо так: вона обернено пропорційна до сучасних концепцій нівелювання простору типу час–швидкість (англ. *Time–Speed*). Що тут мається на увазі? За А. Лефевром, як уже згадувалось, спатіалізацію можна окреслити як просторову практику (як сприймається простір), репрезентацію простору (що розуміється під простором), простір репрезентації (як проживається простір) або ж як три різних поля – фізичне (природа, космос), ментальне (включно з логічними і формальними абстракціями) і соціальне [70, с. 26–27, с. 53–54]. Простір політики та політичного (як синкретичних) першого типу кореляції вимірів політичного постає у формі територіальності, де іманентно присутні фізичне, ментальне й соціальне.

Територіально–циклічні виміри буття політичного означають, що політика завжди оперує матеріальними речами, постаючи в такому контексті сферою розподілу та перерозподілу ресурсів. Територіальність тут – це винятковий простір здійснення політики, відповідно всі зміни, пов'язані з територією, апріорі є політичними. Належність до території не лише формує

ідентичність, а стає чи не єдиною її передумовою – тим, що Я. Грицак визначає як поняття місцевого [40]. Узагалі якщо питання нематеріального є виключно трансцендентним і в такому контексті перебуває поза межами людських втручань, то політичному й політиці залишається оперування матеріальним, а звідси системоутворюючим та системовизначаючим виміром політичного й політики постає територіальний вимір. Нагадаємо про твердження російської дослідниці О. Тинянової: територія (земля) – це універсальний ресурс першого порядку [117].

Із матеріальними просторовими вимірами, коли межі тотожні з фізичним кордоном, територією, темпоральність пов'язана із фізичними вимірами часу як циклічності. Трактуювання часу тут ще не історичне (у контексті тріади «минуле – теперішнє – майбутнє»), а міфологічне. Темпоральність політики та політичного тотожні; а циклічність не самодостатня, вона становить лише формальний вимір вічності як безчасся. Щодо цього актуальний такий опис: «Обтяжливо монотонне самовідтворення передновочасних форм людського життя, що зазнавало лише занадто млявих змін, аби їх помітили, не надихало, а ще менше заохочувало обмірковувати альтернативні форми людського життя на землі, за винятком Апокаліпсису чи Страшного Суду – те й те божественного походження» [18, с. 146]. У такому контексті правитель, вождь здійснюючи політику, ніколи не стикаються із «тим, що до того не існувало». Натомість, коли проявляє себе власне політичне як розрив чи подія, у процесі прийняття політичних рішень досить, апелюючи до міфу, релігії чи, врешті–решт, об'єктивної логіки, знайти аналогії. Такий стан – це стан перманентного повторення. Вимір політичного часу водночас постає виключно фізичним. Індивід у такий спосіб є частиною «ми», правитель²⁴ – природним атрибутом не просто представлення, а вияву сутності його буття та співжиття. Навіть будучи представником влади, індивід є не ним самим, а функцією однієї з можливих форм співжиття. Питання

---

²⁴ Тут йдеться загалом про центральну постать або центральний інститут, що уособлює організацію співжиття.

асоціації та дисоціації виникає як асоціація в межах кордону та, відповідно, дисоціація поза його межами.

Ми потрактували політичне як розрив соціального, абсолютну подію. По–перше, доцільно вказати на поняття соціального в межах цього типу: тут воно, по суті, синкретичне із політичною й іншими сферами співжиття, будучи застосовуваним у вигляді цілісності як такої, адже з огляду на те, що форма співжиття детермінована архе, вищим принципом, питання докладнішого розрізнення між соціумом, суспільством, політикою виходить і за межі гегемонійного фрейму, і за межі гегемонійного політичного дискурсу.

Отже, домінуючим виявляється просторовий вимір політичного у формі територіальності, адже лише він може бути межевим, таким, що має перманентний потенціал до зміни. Це твердження, однак, не суперечить твердженню про трактування антропологічного виміру як визначального в контексті дослідження політичного. Політичне, його виміри й типи кореляції окреслюємо крізь призму політико–антропологічного підходу й дихотомічного конструкту в найзагальнішій формі протиставлення з іншим, але таке протиставлення в межах першого типу кореляції вимірів політичного актуалізується з огляду на просторовий вимір.

4.2. «Місце» – «лінійність» – «я – інший»

Другий тип кореляції вимірів політичного – «місце» – «лінійність» – «я – інший» визначаємо як характерний для статистичних суспільств. Нагадаємо: у першому типі кореляції вимірів політичного політика та політичне синкретичні, форму співжиття уособлює цар, правитель і под., проте не самостійно, а як виразник трансцендентного, у другому типі кореляції вимірів політичного таку функцію виконує держава в значенні політичної системи. Як зазначають Р. Брубейкер і Ф. Купер «держава є важливим "ідентифікатором" не тому, що створює "ідентичності" в "сильному" значенні – у принципі, вона цього робити не може, – а тому, що вона має матеріальні й символічні

ресурси, щоби нав'язати категорії, класифікаційні схеми і способи соціологічного обліку, котрими оперують бюрократи, судді, вчителі й лікарі та на котрі недержавні актори повинні покликатись» [26, с. 151]. Саме з такої перспективи ми окреслили другий тип кореляції вимірів політичного кризь призму статистичного суспільства. Під статистичним розуміємо суспільство, у центр якого покладена віра в об'єктивність критеріїв, методи отримання котрих дають змогу сконструювати бажаний тип суспільного співжиття.

Політичне загалом постає характеристикою співжиття індивідів, в основу котрої покладено спільне як умову і як результат, простір котрого є простором розриву соціального, хоч і не виводиться з нього, простором «між» (межевості), що постійно заново витворюється через наявність «я» у взаємозв'язку з іншими. Натомість кризь призму другого типу кореляції вимірів політичного просторовий вимір пов'язаний із поняттям місця, темпоральний – із лінійністю в її історично–прогресивному трактуванні, антропологічний – із дихотомією «я – інший». Тобто політичне другого типу кореляції – це співжиття й відносини тих чи інших відмінних груп людей у межах творення й конструювання домінуючого, пов'язаного із раціональним (прогрес, розум, науково–емпіричне обґрунтування і под.) фрейму трактування дійсності в темпоральності, що перманентно прогресує, охоплюючи дедалі більший простір кореляції з «іншим» (коли завжди можна зустріти незнайомця, а темпоральний вимір – окреслити як прогрес, лінійний розвиток до кращого майбутнього), демаркацією котрого постає простір як простір відносин. У темпоральності і просторовості цього типу домінують соціальні виміри, становлення котрих корелює з інтенсифікацією міської форми співжиття. Якщо перший тип кореляції характеризується моністичністю домінуючого дискурсу та фрейму розуміння організації співжиття, то другий пов'язаний із поліваріантністю в контексті осмислення альтернативних форм такої організації, що мають раціональні, емпірико–аналітичні підстави. Характеристику антропологічного виміру політичного за схемою «я – не–я» проілюструємо кризь призму погляду М. Кастельса. Вчений

вказує на творення так званої оборонної ідентичності, коли «мій район, моя громада, моє місто, моя школа, моя дерево, моя річка, мій пляж, моя каплиця, мій світ, моє довкілля» – усе, що було в умовах непередбачуваності й некерованості сучасного світу, те і стало ідентичністю [150, с. 65].

Зауважимо: у першому типі кореляції вимірів політичного політика як праксис аксіоматично містить політичне як онтологічний вимір, а все видиме є водночас і матеріальним, і символічним. У другому ж типі через домінування раціонального дискурсу з політичної сфери виокремлюється політика як емпіричне, досвідне, а політичне в символічному трактуванні (міфологічне, релігійне, етнічне і под.) заперечується – у такому контексті політичні виміри та виміри політичного постають взаємоконфронтуючими. Ще Е. Ренан у ХІХ ст. вказував: «Ми викинули з політики метафізичні та теологічні абстракції. Що ж зостається після цього? Залишається людина, її бажання, її потреби» [103, с. 262]. В окресленні цього типу кореляції вимірів політичного актуальним також видається твердження Ж. Рансьєра, що «завдання політики – вирахування політичного» [101, с. 30]. Так, із впливом зміни умов суспільного буття політика мислиться як інструментальна сфера в тісній кореляції з економікою, а зважаючи на домінуючий раціональний дискурс, логічним постає твердження, що політичне як таке нівелюється, виникає постполітика.

Саме цей засновок робить можливими та актуальними, з погляду неолібералізму як єдино правильного (адже – найраціональнішого) способу організації суспільного буття, твердження про кінець політики, кінець історії, кінець ідеології тощо. Перехід від першого типу до другого окреслимо висловами «від онтології до корпорації» Ж. Рансьєра [102, с. 154], від «територіальної держави до держави населення» М. Фуко [160]. Окрім того, такі твердження мають передумовою також віру у відмову від збройного конфлікту, що «прямо пов'язана з розвитком індивідуалізму й занепадом націоналізму» [25, с. 190].

У ретроспективному зрізі другий тип пов'язаний із виникненням дисциплінарного суспільства. Звідси питання легітимності, кореляції публічного та приватного – питання другого типу кореляції вимірів політичного. Окрім того, вимога «взаємної прозорості суб'єктів» безпосередньо передбачає не лише можливість, а й необхідність цю «прозорість» виміряти, піддати кількісному оцінюванню. По суті, у такий спосіб можемо описати всі концепції та теорії раціонального управління.

Щодо цього С. Маккуайр наголошує, що саме розроблення методів підрахунку, вимірювання, класифікації постало як «поріг появи статистичного суспільства, здатного розподілити за категоріями індивідуальні відмінності й нав'язати масам міського населення кордони "нормального" та "відхилень"» [75, с. 151]. Яскравий приклад такого суспільства – апелювання до експертного середовища й судового процесу, коли «державна влада володіє правом присвоювати ім'я, ідентифікувати, категоризувати, вирішувати, що є що і хто є хто» [26, с. 150]. Особливість цього типу полягає в тому, що думка експертного середовища визначається як об'єктивна, а не гегемонійна. Ф. Анкерсміт класифікує діяльність останнього (зокрема й крізь призму акцентування на політичній сфері) не як політичну, а як технологічну, адже коли в першому випадку йдеться головню про забезпечення форуму «для досягнення політичних рішень», то в другому – не більш, ніж про здатність впровадження змін на рівні соціуму [7, с. 261]. П. Брюкнер стосовно місця судового процесу висловлювався так: крізь призму досягнення результату останній замінив собою класичну боротьбу на риторичну вправність та силу громадянської думки [25, с. 139].

У першому типі повсякденність постає повсякденністю правителя, піднятою до символу вищого принципу та знівельованою повсякденністю інших. У другому політика на основі усередненого досвіду повсякденності має намір установити зміст свого раціонального функціонування. Гегемонійний політичний дискурс цього типу – це, по-перше, дискурс поміж лібералізмом та соціалізмом; по-друге – дискурс в агоністичному вимірі як

пошук логіки пере–перекладання (нагадаємо: у першому типі кореляції гегемонійний дискурс трактується крізь призму розуміння в значенні спілкування однаковим набором символів чи однією мовою, а не пере–перекладання в сенсі, який останньому надає Ж. Рансьєр). Актуальне твердження Б. Андерсона, де він вказує на кореляцію виникнення держави «друкарської мови» як знаменника спільного [4], коли ж мова першого типу кореляції вимірів політичного – усна.

Антропологічний вимір у контексті зіставлення з «іншим» у типі «місце» – «лінійність» – «я – інший» представлений тут дихотомією, що можна окреслити поняттям агонізму Ш. Муфф. Йдеться про агонізм як « ... відносини "ми / вони", де конфліктуючі сторони, визнаючи, що між ними немає раціонального вирішення конфлікту, проте, визнають легітимність своїх опонентів. Вони є "суперниками", а не ворогами» (переклад наш. – Ю.М.) [184, с. 20]. За приклад асоціативного назвемо деліберативну модель демократії Ю. Габермаса, а дисоціативного підходу – власне агоністичну модель демократії Ш. Муфф. До речі, тези Ф. Анкерсмита щодо представницької демократії перегукуються з ідеєю агоністичної демократії Ш. Муфф, адже обоє вказують на необхідність визнання позиції іншого як такої, що присутня, «визнання реальності опонентів» [7, с. 254].

Суб'єкти політики та питання політичної суб'єктивації цього типу кореляції вимірів політичного розділені. Політичними суб'єктами тут постають політичні інститути, політичні партії, групи тиску, народ як де–юре джерело суверенітету, а проблему політичної суб'єктивації можна розкрити через групи, котрі існують у тому самому просторі політичного, але поза простором політики, не окреслені поняттям і не названі позитивно. Зупинимось передусім на відчуженні, ідентичності, репрезентації.

Феномен відчуження тісно корелює із поняттям уречевлення чи, формалізованіше, об'єктивації індивідів і груп. Демографічний та соціальний критерії постають передумовами: йдеться про виникнення мас, котрі змінюють риси співжиття в міських формах – «характерним досвідом міста є

життя серед незнайомців, що так і залишаються незнайомцями» [див. 75, с. 124].

Політична ідентичність у цьому типі кореляції має не матеріальну, а вже абстрактну основу. Абстрактні форми ідентичності «забезпечують фіктивну замкнутість країни й суб'єкта як єдиного "набору" » [див. 75, с. 151]. Звідси можна дійти парадоксального, на перший погляд, висновку: у цей тип кореляції вимірів політичного ідеологічно, тобто змістовно, вписано й утопічні, і ліберальні теорії. Адже й у межах перших, і в межах других члени, котрі розподіляють такі гегемонійні форми організації співжиття, мають наперед заданий план власного становлення – або ж через обов'язкові до виконання приписи, або ж через механізми так званої надмотивації.

Становлення політики як наукової категорії та предмету дослідження постає можливим у контексті здобутків Нового часу. У передмові до праці «Політичне як проблема. Нариси політичної філософії ХХ століття» щодо цього зазначено: «Сучасність характеризується інтеріоризацією основ соціальності та політичної легітимності, які раніше, у традиційному суспільстві, знаходилися поза межами власне суспільства, були Іншим стосовно нього: цю універсальну і загальну основу власного соціального та політичного буття людина шукає тепер не ззовні, а в самій собі і споглядає її в Розумі» [94, с. 5]. Тут, проте, варто розмежувати пошук основ у розумі та в самій собі. У першому випадку наслідком постає віра в технічний прогрес як об'єктивно зумовлений (що вписується в другий тип кореляції вимірів політичного), тоді як у другому – замкненість на собі (характерна для третього типу кореляції вимірів політичного).

У першому типі кореляції питання політичної репрезентації було питанням ретрансляції вищого принципу буття правителем, монархом, вождем, то, відповідно, навіть повсякденність монарха мала елемент цього принципу в протиставленні із повсякденністю всіх інших як такою, що постає поза увагою політичної сфери. У другому типі ця повсякденність набуває значення в межах протиставлення з «іншим», що потребує політичної

репрезентації, а визначення приватного простору набуває змісту у формі сім'ї. Тут йдеться про становлення двох нових процесів. З одного боку, простір політики розширюється, опускаючись із винятково рівня носіїв вищої влади до суспільних груп, тому й межовість політичного набуває абстрактніших форм, пов'язаних із правом більшості. З іншого боку, поглиблюється процес дроблення ідентичності, коли виникає своєрідна приватна ідентичність, а публічна чи політична ідентичність набуває абстрактного змісту, замінюючи архе в контексті політичної репрезентації першого типу кореляції вимірів політичного. По суті, політична репрезентація в другому типі кореляції пов'язана із представництвом громадян у його раціоналізованому вимірі через політичні партії чи групи тиску.

Розглядаючи політичну суб'єктивацію цього типу, необхідно охарактеризувати поняття пролетаріату. «Якщо робітничий клас, згідно з марксизмом, має особливу роль, так це не тому, що він особливо жалюгідний чи численний, – зауважує Т. Іглтон, – а тому, що він є, у фрейдівському розумінні, "симптоматичним": тобто таким, що представляє суперечливість; таким, що, немов межа в полі, є одночасно як із цього боку, так і зі зовнішнього; і, до певної міри, декларує подвійну чи суперечливу логіку системи як цілого. Якщо він і є в певному розумінні "тоталізатором" системи, так це тому, що в ньому проявляється суперечливість режиму як цілого» [62]. Як уже згадувалося, політика має справу з політичними суб'єктами, а політичне – із політичною суб'єктивацією, тобто потенціалом до видозміни гегемонійних форм буття тих чи інших груп. У контексті політичної суб'єктивації другий тип кореляції вимірів політичного пов'язаний зі становленням середнього класу; у першому типі риторика провадиться навколо теми етнічності, у другому – розвитку бізнесу та інвестицій.

Виміром простору політичного постає вже не територіальність, а місце, тобто певна точка простору (не обов'язково географічного, на відміну від першого типу кореляції, коли поняття місцевого було виключно територіальним поняттям), де можемо провести межу буття соціальних груп

за умов, якщо ідентичність постає такою, що перманентно формується. Дж. Агамбен зазначає: «Криза старого "номосу землі" якраз і оголила простір виключення, у якому зв'язок між локалізацією та порядком остаточно розірваний» [1, с. 29]. Ця ситуація уможливлюється внаслідок розвитку міст, котрі постають центрами політичного, поряд із загальною формою організації співжиття (хоча й відмінних ознаках). За Л. Мамфордом, місто – це соціальний інститут, взаємопов'язана вибірка базових груп і цільових об'єднань. Предметніше, – «місто в повному сенсі цього слова – це географічне сплетіння, економічна організація, інституційний процес, театр соціальної дії й естетичний символ колективної єдності» [76, с. 11]. Причому цілком у дусі аналізу фреймів учений стверджує: «Місто в його соціальному вимірі можна було б описати як спеціальну рамку, призначену для диференційованих можливостей спільного життя і змістовного колективного драматизму» [там само, с. 11]. По суті, місто постає матеріальним втіленням концепції політичної спатіалізації. Розвиток міст супроводжується виникненням мас, котрі вважають обов'язковим завданням політики їхню репрезентацію, з одного боку, та адекватний комунікативний вимір – з іншого. Поряд із географічним простором до простору політичного входить також соціальний простір, що ставить під сумнів жорстку детермінованість політичного його просторовими вимірами в матеріальному контексті. Політичного підтексту набувають комунікативні виміри, а не лише територія сама собою. М. Фуко вказує: розвиток технологій і нових комунікацій має наслідком те, що простір уже «не моделюється "поліційною" державою як урбанізація території, натомість виходить далеко за межі урбанізму та архітектури» (переклад наш. – Ю.М.) [158, с. 353]. Причому останні, за вченим, з XVIII ст. постають політизованими.

У межах кореляції «місце» – «лінійність» – «я – інший» важливу роль відіграє технологічна складова, що дає змогу подолати територіальну детермінованість. Актуальним видається такий висновок: поширення використання електрики в містах на рівні поняття «нормального» уособило й

унаочнило поняття відносності з огляду нової соціальної реальності: «занурившись в електричне світло, стійкий просторовий порядок сучасного суб'єкта, здатного представити себе в центрі видимого світу, втратив свою владу» [75, с. 120].

За такого трактування просторових вимірів політичного розширюється можливість саме його виявів. Тепер воно спостерігається не лише на територіальних кордонах та пов'язаній із ними діяльності: політичне може виявляти себе й у межах тих чи інших соціальних груп, а також виникати на межах розривів між ними. Місце індивіда за цих умов постає не виключно детермінованим територіальністю і відповідно «ми» в межах кордонів цієї територіальності. Ідентичність останнього теж уже не є наперед заданою, а може формуватись і у вигляді відсутності приналежності до певної соціальної групи чи до певного місця, набуваючи, з-поміж іншого, й урбаністичного виміру. Місце тут може виявлятися і у формі міста як концентрованого скупчення ідентичностей.

Темпоральний вимір політики в такому сенсі безпосередньо пов'язаний із раціональністю. Це вже не повторення, а прогрес, і в такому розумінні вимірами діяльності держави стають кількісні показники, а символічні й позадосвідні основи політики намагається замінити статистика. Темпоральний вимір пов'язаний із прогресом як прямою висхідною. За Ж. Рансьєром, «темпоральність має на меті наблизити політику до міці секуляризованих видів діяльності – праці, обміну й насолоди, зробити здійснення політичного синхронним із ритмами світу, шумом світу речей, кругообігом енергій, інформації та бажань» [101, с. 22]. Вчений вказує на таку політичну темпоральність як наслідок домінування «гіперраціоналізму»: йдеться про реалізацію політики як «тут-і-зараз» політики за умов, коли майбутнє постає «всього лише експансією сьогодення» [там само, с. 22]. Темпоральний вимір другого типу кореляції вимірів політичного актуалізує ще одну характеристику – темп: «Темп, заданий черепахою, цілком підходив фланеру. Будь його воля, то і прогресу довелося б освоїти крок черепахи. Однак

останнє слово залишилося не за ним, а за Тейлором, що проголосив гасло "геть фланерство" » [див. 75, с. 126].

У такому контексті для Е. Балібара дихотомія реального й ідеального (на прикладі інституту війни) безпосередньо пов'язана із «телеологією прогресу й тому є глибоко європоцентричною» [15, с. 26]. Вочевидь, у межах цього типу кореляції способами співіснування постають форми компромісу та консенсусу. За Ф. Анкерсмітом, «компроміс підкорюється іншій політичній логіці, ніж консенсус: на відміну від консенсусу, компроміс зберігає можливість співпраці, навіть якщо люди дотримуються різних поглядів і відмовляються змінювати їх у майбутньому» [7, с. 124].

За приклад, де гегемонійним постає другий тип кореляції, використаємо опис США, запропонований П. Брюкнером. Як зазначає вчений, порівнюючи Європу та Америку, перша має історію і «втратила довіру до могутності часу», друга – є історією й не перестає «прагнути колонізувати територію майбутнього, яка завжди втікає» [25, с. 186, 173]. Вносячи за межі аналізу оцінкові судження, зазначимо, що йдеться про два відмінні режими потрактовування часу: час як прогрес (характерний для другого типу кореляції вимірів політичного) та час як фрагментарність (що розглянемо згодом у межах третього типу кореляції вимірів політичного).

Саме в межах другого типу кореляції вимірів політичного можливе виникнення питання: «Чи настала постполітика?». Власне концепція постполітики має місце лише в кореляції з інтерполітичністю²⁵, тобто із виокремленням окремої категорії політичного, де політична сфера буття розділена на політику, з одного боку, та політичне – з іншого. Йдеться про те, що політика, котра не враховує базовий іменентний антропологічний вимір як протиставлення з «іншим», не має права називатися такою – тоді можемо говорити про державне управління і под. Натомість концепція постполітики

---

²⁵ «Інтерполітичність» трактуємо як необхідний елемент у дихотомічній парі «постполітика – інтерполітичність», без котрого поняття «постполітика» не має змісту.

лише констатує, що це базове антропологічне розрізнення змінило простір своїх виявів, розділивши останній відповідно на простір політики та простір політичного. Тобто має існувати щось політичне за межами політичної системи, яке первинне і приводить до дії останню.

Отже, у другому типі кореляції вимірів політичного політика стає своєрідним концентрованим виявом соціального, а політичне – виключенням із політики. У типі кореляції «територія» – «циклічність» – «я – чужий» визначальним є просторовий вимір як територіальність (зауважимо, що таке твердження суто описове і виражає загальну оптику розуміння буття політичного), натомість тип кореляції «місце» – «лінійність» – «я – інший» має центральною темою темпоральності як прогресу. Причому в другому типі кореляції риси політичного (межевість, контингентність, акцентування на спільному) вивляють себе на рівні соціальних практик відмінних груп.

4.3. «Потік» – «фрагментарність» – «я – не-я»

Третій тип кореляції вимірів політичного визначається в дусі постмодерну та пов'язаний з імплузєю. Політичне загалом постає умовою співжиття індивідів, в основу котрого покладено спільне як умову й результат, простір котрого є простором розриву соціального й витворюється через наявність «я» та «іншого», «чужого». Натомість кризь призму розвитку віртуального простору питання необхідності взаємодії з «іншим» замінюється перманентною необхідністю віднаходження власного «я», а темпоральний вимір простежуємо у формулі «тут–і–зараз» як постійній фрагментарності. Простір політичного абсолютно відривається від матеріального виміру, виявляючись у віртуальному та медійному, коли виникає, за М. Кастельсом, домінування «простору потоку над простором місць» [150, с. 67]. До речі, З. Бауман називає такий простір і як «простір течій» [18, с. 75]. Тут уже не йдеться про єдино можливу форму організації суспільного співжиття чи пошук найлогічнішої, а звідси – раціонально найкращої її альтернативи.

Форма організації суспільного буття як така є лише контекстом, відходячи на задній план. Схожу думку висловлює П. Брюкнер: «Перший світ, що зник у 1980–х роках, був світом проєкції в майбутнє, він підтримував режими, які начебто мали втілювати новий революційний рай. Сьогоднішній світ – це світ інтроспекції, самозаглиблення: себе ненавидять дужче, ніж не люблять інших» [25, с. 16].

Перший тип кореляції характеризується моністичністю домінуючого дискурсу та фрейму розуміння організації співжиття, другий – поліваріантністю (вона, однак, зводиться зазвичай до дихотомічності) у контексті осмислення альтернативних форм такої організації, що мають раціональні, емпірико–аналітичні підстави. Натомість третьому типу притаманні абсолютна незавершеність як заперечення до кінця пізнаваних і єдино можливих підстав організації співбуття, що поступається пошуку індивідуальних стратегій. Тому в першому типі кореляції ми визначали політику та політичне як синкретичні, у другому – як взаємоконфронтуючі. Таке визначення характеризувалося соціоцентризмом у сенсі аналізу крізь призму поняття, котре, власне, назване, означене як поняття (йдеться про «політичне») концепту політичної різниці в типі кореляції «потік» – «фрагментарність» – «я – не–я». У межах політичної різниці політика тут у найзагальнішому розумінні постає онтичним поняттям, а політичне – онтологічним (за Ш. Муфф).

Якщо перехід від першого типу до другого окреслено як перехід від онтології до корпорації й від територіальної держави до держави населення, то перехід до третього типу – це перехід до постсілого світу, у котрому йдеться про тотальну політизацію [див. 1, с. 154]. Перші відносини можна окреслити поняттям А. Грамші «антагонізм», де асоціація та дисоціація постають всередині кордону й поза ним у територіальному вимірі; другий тип – поняттям Ш. Муфф «агонізм»; третій тип – імпозивним, пов'язаним із вибухом всередину.

Ж. Дельоз розглядає виникнення суспільства контролю, що приходить на зміну дисциплінарним суспільствам: темпорально впорядковані й концентровані «простори ув'язнення» замінюють аструктурні й асинхронні плинні модуляції, підпис (як індивідуалізація) і номер (як включеність у політичну систему) – код (як доступ до інформаційних потоків), змінюваність стадій процесів – перманентність [154]. Теорія симуляції та симулякрів Ж. Бодрійяра є в цьому сенсі також є ілюстративною (у дисоціативному контексті).

У першому типі повсякденність – це повсякденність правителя, піднята до символу вищого принципу та знівельована повсякденність інших. У другому політика має намір на основі усередненого досвіду повсякденності вивести принципи власного раціонального функціонування. Третій тип кореляції вимірів політичного характеризується тим, що повсякденність кожного, не зводяться до усередненого знаменника, містить політичне як принцип співжиття в собі. Дискурс і фрейм кожного тут претендує на гегемонійність.

Розглянемо антропологічний вимір у типі «потік» – «фрагментарність» – «я – не-я». Отже, на зміну дихотомії «я – чужий» (або «друг – ворог» у К. Шмітта) у першому типі, «я – інший» (для прикладу, деліберативна модель демократії Ю. Габермаса) у другій класифікації, приходить схема «я – не-я», де рефлексія над місцем «іншого», «чужого» поступається місцем саморефлексії. Причому така саморефлексія виявляється крізь призму негації, немовби обернувши самоусвідомлення першого типу кореляції вимірів політичного через відштовхування від «чужого» на те, що, за М. Кундерою, є «єдністю людства», яку викликала глобалізація – й означає передусім, що «ніхто нікуди не може втекти» [див. 18, с. 14]. Так, на думку Ф. Джемисона, «відчуження суб'єкта поступилося місцем фрагментації останнього» (переклад наш. – Ю.М.) [172, с. 13].

Суб'єктами політики цього типу є політичні актори – держава, ТНК, урядові й міжурядові міжнародні організації та ін. Однак співвідношення

політичних суб'єктів і політичної суб'єктивації можна окреслити як співвідношення контексту до змісту. Тобто групи, котрі мають потенціал до буття групами політичної суб'єктивації, мають бути названі; відповідно функція політичних суб'єктів зводиться до необхідності визнання й констатації такого називання і присутності. З. Бауман у праці «Плинні часи» досліджує серію викликів, що раніше не поставали перед людством. Це: 1) перехід від «твердої» до «плинної» фази новочасності, коли розпад відбувається стрімкіше, аніж становлення; 2) розмежування влади та політики; 3) зменшення гарантованого державою спільного захисту від індивідуальної поразки; 4) крах далекоглядного мислення та згорання політичної історії; 5) покладання відповідальності на індивіда, де його чеснотою стає гнучкість, на протиположність підпорядкування правилам [18, с. 7–12]. Відчуження за таких умов у найзагальнішому значенні – це страх бути неназваним; ідентичність дедалі більше конфронтується із можливістю стати кимось іншим. Індивід у такому контексті постає не лише репрезентованим, а й сам репрезентує себе через страх бути непобаченим. Причому текстуалізація та матеріалізація досвіду кожного призводить до того, що цей досвід кожного може бути схопленим, а звідси – розділюваним і визнаним іншими, тому і претендує на розміщення в просторі політичного. У В. Чернецького, що аналізує стан сучасної культури України та Росії крізь призму порівняння літератури, простежуємо співзвучний із політичною суб'єктивацією підхід: «В обох національних літературах [українській та російській] ми також стаємо свідками того, як після періоду фукіянського "підважування авторської функції" настає новий "автобіографічний поворот", надто у випадку, коли автор говорить від імені маргіналізованого чи позбавленого прав суб'єкта ... » [126, с. 388].

Р. Інгларт вказує, що «індустріальна стадія модернізації сприяє секуляризації влади, а постіндустріальна стадія – емансипації влади; влада втілюється в самій людині» [59, с. 46]. Така зміна відображається й на політичній участі, чи, предметніше, на політичній суб'єктності й формах її

виявів – у ретроспективному зрізі йдеться про перехід від участі в «публічних політичних виставах» до залученості крізь призму діяльності політичних партій, а далі – до самовираження та самореалізації в політичній сфері через альтернативні до гегемонійних форм участі вияви. Йдеться про те, що розширюються «межі політики за рамки вузької сфери очолюваних елітою виборчих компаній – до дедалі самостійнішого "суспільного самовираження"» [59, с. 73].

Якщо в першому типі кореляції вимірів політичного в межах політичної суб'єктивації йшлося про «чужих» у просторовому як територіальному означенні, у другому – про пролетаріат, то в третьому потенціал до окреслення в понятті політичної суб'єктивації має, зокрема, прекаріат. В основу такого розрізнення в найзагальнішому значенні покладено «мобільність – іммобільність». Причому якості «мобільності – іммобільності» постають не лише якостями груп у контексті політичної суб'єктивації, а й характерною рисою співбуття цього типу кореляції вимірів політичного: за З. Бауманом, мігранти є масовими репліками нової владної еліти глобалізованого світу, «так само, як ця еліта, вони не прив'язані до жодного місця, ненадійні й непередбачувані» [18, с. 75]. Окремі дослідники зазначають, що «мігранти – чужинці, прибуди, парії – стали непомильним індикатором настання зміни. Адже вони безліччю непередбачуваних і дієвих шляхів порушують статус-кво, тим самим виносячи на поверхню замовчувані припущення суспільства про себе в минувшині та провокуючи дискусії про те, яким йому стати в майбутті» [див. 106, с. 31]. П. Брюкнер вказує, що передумовою сучасного релігійного фундаменталізму варто вважати деконцентрацію влади, а звідси головною емоцією, що його спричиняє – не повагу до традиції, а страх сучасною гіперавтономізацією індивіда [25, с. 39]. Така гіперавтономізація, зі свого боку, зумовлює відчуття меланхолії за втраченою трансцендентністю, або, як називає П. Брюкнер, граматикою ностальгії: «... у нашому русі до прогресу втрачене щось істотне, і нам важливо зберегти бодай деякі його сліди. Однак ця ностальгія прагне не так

пробудити миготливий вогник спогадів, як загасити його назавжди. Це перетворює нас у туристів нашої власної історії, і в палацах, у стародавніх містах ми насолоджуємося особливою рисою часу: заспокоєнням» [25, с. 91]. По суті, йдеться про нівелювання необхідності взаємодії з «іншим», коли імплузивний конструкт «я – не-я» змінює вектор відчуження першого типу кореляції вимірів політичного на протилежний: «після лиха бути експлуатованим настає ще більше лихо – узагалі бути непридатним для експлуатації, бути покинутим» [там само, с. 126–127].

Ще один приклад такого трактування – роздуми Ж. Рансьєра про іммігрантів у Франції. На думку вченого, вони, радше, є наслідком краху політичної гетерології, на зміну котрій прийшла «нова інфраполітична фігура іншого» [101, с. 109]. У кількісному аспекті, за вченим, число іммігрантів не змінилось, натомість змінився стосунок останніх до політичної суб'єктивації: «... вони мали інше, політичне ім'я: вони були пролетарями. Згодом же вони втратили це ім'я, що належало до політичної суб'єктивації, зберігши лише "об'єктивне" ім'я, тобто ім'я ідентичності. Й інший, у якого немає іншого імені, стає в таких випадках чистим об'єктом ненависті та відкидання» [101, с. 109]. Такий вимір нової ідентичності та репрезентації пов'язаний зі зміною простору політичного.

Простір політичного абсолютно відривається від матеріального виміру, виявляючись у віртуальному та медійному вимірах. Поширюється теза «географія зникла», дедалі більше уваги приділяючи «часу – швидкості». Отже, якщо в першому типі кореляції межевість політичного збігалася із матеріальними кордонами, лінія розмежування в контексті політичної суб'єктивації була лінією поділу «в межах території» та «за її межами», то тут йдеться про поділ тотально відмінного порядку: територія в такому вимірі не об'єднує, а власне локальний відрив постає одним із домінантних. Йдеться про «виразне й дедалі сильніше відчуття локального відриву від місць і людей, близьких фізично, але далеких соціально та економічно» [цит. за: 18, с. 112].

Зауважимо, що з огляду на медійний та віртуальний виміри, проникливішими стають і межі дому, і державні кордони. У зв'язку з цим «культурна ідентичність менше вирізняється "уявною спільністю", пов'язаною із географічними межами – кордонами національної території і дедалі більше стає схожою на мозаїчний візерунок, чії контакти розкреслені зонами супутникового мовлення й потоками цифрових зв'язків, що перетинаються» [75, с. 17]. Територіальне потрактовування простору співжиття, зокрема й міського простору, у найзагальнішому значенні можна окреслити як кореляцію між статичними структурами та динамічними об'єктами. «Потокове» ж потрактовування зумовлює й розмивання статистичних структур, зокрема й визначених кордонів, і неможливість локалізації суб'єкта в межах останніх. Натомість відбувається свого роду симбіоз територіального, місцевого й потокового вимірів, де перші два постають матеріалом і набувають форми в межах останнього – віртуального та медійного. Р. Колхас у такому контексті вказує, що, з одного боку, після появи телебачення, медіа та серії інших винаходів можна стверджувати про втрату громадської території (йдеться також про те, що Ж. Бодрійяр трактує політику як пусту знаковість, де політики прирівнюються до акторів, а їхня функція в суспільстві постає симулякром). З іншого боку – «вона стала такою всюдисущою, що вже не потребує фізичної артикуляції» [див. 75, с. 121]. Такі потрактовування яскраво ілюструють асоціативний і дисоціативний підходи до вимірів політичного, і загалом розрізнення між політичним та політикою.

У межах цього типу кореляції вимірів політичного межевість політичного як територіальність, або ж прагнення «інтегрувати максимально обширні частини світу до сфери свого політичного впливу» змінилася на зникнення географічної фіксації: «ми досягнули практично повної протилежності імперському колоніалізму»; «куди важливіша сьогодні ступінь включеності країни (та її громадян) у міжнародні економічні, фінансові, наукові або технологічні мережі» [7, с. 225].

У третьому типі кореляції вимірів політичного публічне та приватне стають симбіотичними. Така симбіотичність постає обернено пропорційною до першого типу кореляції вимірів політичного. Скажімо, у першому типі йшлося про репрезентацію приватного як повсякденності, як ілюстрацію тотожності й симбіозу із констатацією вищого, позадосвідного принципу суспільного буття, тобто вторгнення чи, радше, доповнення публічного приватним. У третьому типі простежуємо переміщення соціального життя як публічного в приватну сферу через медіа та віртуальну мережу, тобто йдеться вже про доповнення приватного публічним. Відтак простором політичного постає екран: «Екран раптом перетворився на міський майдан» [див. 75, с. 130].

Темпоральність політичного – це фрагментарність як буття кожного окремого індивіда «тут–і–зараз», коли саме в точці «тут–і–зараз» виражає себе теперішнє, минуле й майбутнє. Загалом історія як така зникає, перетворюючись на матеріал для постійного переосмислення та переписування. Замість перманентного лінійного розвитку вагомим є самовираження кожного окремого індивіда. У зв'язку з цим «прогрес» уже не стосується поступального руху вперед, а пов'язаний з імпульсивним рухом всередину. З. Бауман вказує: «у сучасних мріях образ "прогресу", виглядає на те, перейшов із дискурсу спільного поліпшення до дискурсу індивідуального виживання» [18, с. 153]. Загалом саме в цьому типі кореляції вимірів політичного набувають значення гегемонізація часу простором (і багатозадачність у такому сенсі), а також питання кінця часу. По суті, у межах просторово–часових вимірів політичного як «поток» – «фрагментарності» йдеться про темпоральність як «ризоматичний конгломерат переплетених маргінальних дискурсів і мікрополітичних практик», що пов'язані із неможливістю «реалістичного прозорого означення, позбавленого культурних умов та ідеологічних обертонів і підтекстів» [126, с. 75]. Стає неможливим утвердити спільну хронологію, оскільки завжди будуть групи, котрі, зважаючи на свої погляди, не визнаватимуть її. Звідси йдеться на про історію

суспільств, а множинність індивідуальних історій, що перманентно деконструюються та переконструюються. Неможливість існування розділюваної в межах тієї чи іншої форми співжиття темпоральності, а звідси і спільного фрейму потрактовування світу й себе в ньому, веде до незмоги ідентифікації з погляду політичної суб'єктності й адекватного вибудовування стосунків з «іншим» – з погляду політичної суб'єктивації. Держава й публічна влада, у такий спосіб, постають технічними, а не політичними інституціями. Варто зауважити, що тут не йдеться про критику такого стану – лише про констатацію, що базові політичні категорії, і загалом політика, мають бути переосмислені.

Приклад третього типу кореляції вимірів політичного – Європа. Уже згадуваний нами П. Брюкнер зауважує «потаємне бажання Європи вийти з історії» [25, с. 2]. На його думку, визнання зла в цій частині світу поступилося вірі в домовленості. Тут йдеться про те, на що вказує Ш. Муфф, критикуючи ліберальну демократію за сліпоту, небажання побачити антагонізм як умову співжиття.

Інститут війни в тих значеннях, які ми йому приписуємо в науковому та повсякденному дискурсах, притаманний другому типові кореляції вимірів політичного. Натомість у третьому типі йдеться про поширення конфліктів низької інтенсивності. Такий процес, за Е. Балібаром, символічно можна описати і як повернення Гоббсівського природного стану, і як «поширення "тероризму" та "контртероризму", використовуючи традиційні війни, у котрих звичні розмежування між військовими й цивільними ... більше не діють» [15, с. 33]. У межах цього типу актуальний вислів С. Хальпера: «Тепер важливо не те, чия армія перемогла, а чия історія звучить переконливіше» [див. 95].

Якщо в типі кореляції «територія» – «циклічність» – «я – чужий» визначальним постає просторовий вимір як територіальність, а тип кореляції «місце» – «лінійність» – «я – інший» має центральною темою темпоральності як прогресу, то третій тип кореляції характеризується домінуванням індивідних, антропологічних вимірів над просторово-часовими. Семантично це

підтверджує погляд З. Баумана: він вказує на зміну використання терміну «пасаж» на термін «людський трафік» [18, с. 68] – по суті, йдеться про домінування темпорально–антропологічних вимірів над просторовими. Зауважимо: у межах другого типу кореляції вимірів політичного розглядається рівність усіх у межах принципів представницької демократії, а в центрі уваги антропологічних вимірів політичного третього типу – не рівність усіх, а особливість кожного.

Схематично типи кореляції вимірів політичного окреслимо так:

Рис. 3

виміри політичного	«територія» – «циклічність» – «я – чужий»	«місце» – «лінійність» – «я – інший»	«потік» – «фрагментарність» – «я – не-я»
кореляція	синкретичні	взаємоконфронтуючі	дрейфують у різних напрямках
тип	антагоністичні	агоністичні	імплізивні
визначальний вимір	просторовий	темпоральний	антропологічний

Окреслюючи кожен із вимірів політичного окремо, варто наголосити, що і трактування політичного в межах виключно одного з типів кореляції вимірів політичного, й ігнорування одного з типів кореляції є підґрунтям політичної кризи. Наведемо деякі думки вчених, що підтверджують такий погляд. Б. Гройс вказує, що «сучасна нова людина» – лише один із багатьох фреймів чи топографічних схем, «які дають нам змогу артикулювати власну позицію» – такі фрейми відмінні в жителів міст, мешканців сільських місцевостей, людей, спосіб життя котрих змінила поява інтернету, або ж

котрих торкнулося закінчення холодної війни [42]. Р. Інглегарт, порівнюючи спосіб життя різних верств населення в постіндустріальних країнах, визначає, що, незважаючи на чималий розвиток свобод, усе ж залишаються люди під загрозою самим основам їхнього буття: «з огляду на рівень обездоленості, вони, можливо, у гіршому становищі, порівнюючи з бідняками в бідних країнах» [59, с. 74]. Щодо цього актуальні також роздуми М. Кастельса. Вчений, зіставляючи підходи до вирішення проблеми іммігрантів у США та Європі, констатує: якщо перші історично окреслювали себе як нація іммігрантів, то другі послуговувались абстрактним принципом індивідуального громадянства. Наслідком цього став серйозний виклик мультикультуралізму: що більше Європа інтегрує нові нації та глобалізує робочу силу, то більше «... етнічність постає основним компонентом соціальної динаміки й боротьби за владу. Як не парадоксально, для більшості людей у цій глобальній інформаційній епосі, питання, хто вони є, важить більше, аніж те, що вони роблять» (переклад наш. – Ю.М.) [150, с. 26].

З. Бауман також вказує на два рівні в сучасному соціальному й політичному просторі: глобальний простір як простір комунікації, мережі обмінів (зокрема й досвідом та інформацією) і локальні простори, в основі котрих – етнічність й ідентичність як головні елементи констатації власного існування. За вченим, виникає суперечлива ситуація: велика частина людства приречена бути локальною, сили, котрі формують обставини сучасного існування, обертаються в глобальному просторі, а інститути політичної діяльності здебільшого локалізовані [18, с. 115–124]. Така асинхронність має наслідком виникнення проблем, що не можуть бути вирішеними на жодному окремому рівні й водночас потребують вирішення на них усіх: «Глобальне забруднення повітря чи запасів води – так само здебільшого, як глобальне виробництво "зайвих" людей і вигнанців – перетворюється на предмет політики лише тоді, коли звалище токсичних відходів або поселення бездомних біженців і шукачів притулку опиняються в нашому сусідстві, на "нашому задньому дворі",

приголомшливо близько, але теж обнадійливо "у межах досяжності", поруч нашої оселі» [18, с. 125].

Загалом можемо дійти висновку: з поширенням цінностей, що вкладаються в межі третього типу кореляції вимірів політичного, проблеми першого та другого набувають відмінних форм. Проте кожен із типів кореляції вимірів політичного нікуди не зникає. Вони не лише не замінюють остаточно один одного, а й переплітаються в найрізноманітніших формах взаємозалежності і взаємозаперечення. Кожен тип кореляції політичного творить власне символічне, з одного боку, і детермінується своєрідним символічним – з іншого, тобто бере участь у складних зв'язках взаємовпливу та взаємозалежності. Типи кореляції вимірів політичного градуються не за ретроспективним принципом, а класифікуються як відмінні фрейми трактування політичних явищ та процесів. Звідси однією з причин криз сучасного світу (не лише України чи пострадянського простору, а і кризові події, що актуалізуються в ЄС) стає потрактовування одного з типів кореляції вимірів політичного як єдино правильного, єдиного об'єктивного. Зауважимо: тип кореляції постає не лише науковою моделлю – таку форму можемо віднайти як матрицю розуміння політичної сфери й на рівні діяльності політичних акторів, і на рівні громадянської свідомості та на рівні наукових кіл, тобто як на практичному, так і на теоретичному рівнях.

Вочевидь, що можемо розглядати фрагментацію, віртуалізацію і з позитивного, і з негативного боку. Проте такі бінарні оцінкові судження надто спрощують суть проблеми. Більша гетерогенність призводить до більшої толерантності: коли не існує чітко означених відмінностей між групами, то не можна провести чіткого розподілу між «іншими». Звідси нагальне завдання – пошук консенсусу, а конфлікти постають дедалі локалізованішими та розмитішими. У зв'язку з цим доходимо висновку: моністична картина світу, загальний світогляд, розділюваний більшістю, є передумовою та може куди швидше спричинити конфлікт. Звідси фрагментарність і тенденції до нової локальності вважають позитивним явищем. Хоча існує й інший аспект –

позитивними ці явища стають саме тоді, коли протиставляють фундаменталізму антифундаменталізм. Проте якщо сприймати гетерогенність не в контексті дихотомії «фундаменталізм – антифундаменталізм», а як нову картину світу, що постає також гегемонійною та приходить на зміну попереднім, її потрактовування як негативного явища пов'язане, передусім, зі сприйняттям її як загрози власним цінностям, а не як права ствердження іншими власних картин світу.

Ситуація України – ілюстративна в контексті кореляції вимірів політичного та взаємодетермінованості типів такої кореляції – виявляється особливо актуальною. Якщо криза політичного в Російській Федерації, Європі чи США пов'язана із домінуванням одного з типів кореляції вимірів політичного в гегемонійному дискурсі та фреймі й нівелюванням впливів інших типів кореляції, то Україна як молода держава й досі не має свого гегемонійного дискурсу і фрейму. Натомість кожен із типів кореляції вимірів політичного постає напівгегемонійним та до кінця не вписаним у культурний і політичний контексти. Результати такого стану речей З. Бауман описує в такий спосіб: «міжплеменні антагонізми переходять у відкриті війни внаслідок послаблення сильної руки держави, а у випадку "нових держав" – руки, якій не було надано жодного часу (або дозволу) наростити м'язи» [18, с. 60]. Евристичний потенціал запропонованого в дослідженні підходу до оцінювання ситуації в Україні підтверджують висновки В. Чернецького в контексті зіставлення культур України та Росії, котрий вказує на тотально відмінні дискурси національного у цих культурах: «постімперської меланхолії і стійкої спадщини теорії Достоєвського про "всесвітню сприйнятливість", з одного боку, і реконструювання та переоцінювання колоніального й доколоніального минулого, з другого» [126, с. 388].

Тобто, йдеться ще навіть не про те, що необхідно знайти механізми співіснування різних типів кореляції політичного, а те, що в Україні ще кожен із типів кореляції повинен бути визнаний як такий. Ще більше кризу поглиблює геополітичне становище, коли країна постає замкненою між

формами співжиття, де гегемонійними виявляються різні типи кореляції політичного: Європейський Союз, з одного боку, та Російська Федерація, з іншого. У межах загальної фрустрації на тлі сукупності цих чинників українське суспільство раз у раз вдається до пошуку доброго царя. Симптоматичним тут постає твердження Ж. Рансьєра: « ... межею для адміністраторів насолоди [Ж. Рансьєр позначає так правління найрозумніших] є складність управляти двома–трьома взаємопов'язаними почуттями, що не так уже й легко можуть бути вираженими кількісно і проіндексованими: фрустрацією, страхом та ненавистю. І саме така неможливість сприяє втручанням архаїчної фігури, фігури доброго царя, демократичного короля, здатного об'єднати два жести в одному ... » [101, с. 62]. Відповідно політична криза в Україні пов'язана головню не з необхідністю зміни владних осіб чи вимогою кількісної реорганізації політичної системи, не зі вступом до того чи іншого міждержавного об'єднання. Ці вимоги – похідні і стосуються політики, а питання політичного в українських реаліях постає кардинально невирішеним. Йдеться про кризу співіснування трьох типів трактування політичного, де представники кожного на рівні держави претендують на виняткову гегемонію, у той час, коли виникають усе нові й нові групи політичної суб'єктивації в межах усіх трьох типів кореляції вимірів політичного. Натомість відсутнє загальне культурне, дискурсивне та символічне поле можливості цих типів взаємодіяти і взаєморозвиватись. У контексті політичної суб'єктивації українські партії та групи правого спрямування, як ми вже згадували, визначають ведення політики в першому типі кореляції вимірів політичного, другий тип пов'язаний зі становленням середньої верстви, а третій тип – із креативною верствою. У першому типі риторика провадиться навколо теми етнічності, у другому – розвитку бізнесу й інвестицій, у третьому – горизонтальних відносин, екологічної, гендерної проблематики і под. Однак кожна із них може розвиватися лише в кореляції з іншими, а не заперечуючи їх; загалом йдеться про необхідність

поліваріантного підходу до трактування будь-якого політичного явища чи явища політичного.

До нагальних проблем політики сучасних держав належить проблема однобокого розгляду політичних явищ. Тут йдеться, зокрема, і про необхідність перегляду градації країн світу на «перші», «другі» і «треті». Евристичним у такому контексті постає підхід, запропонований В. Чернецьким. Цей підхід, з огляду на методологію когнітивної картографії Ф. Джемісона й «постмодернізму опору» Г. Фостера, здійснює «критично налаштоване конструктивне втручання в стрімке розгортання дискурсу культурної глобалізації через звернення уваги на культурні процеси в країнах «другого світу» [126, с. 385]. За В. Чернецьким, постмодернізм, постколоніалізм і посткомунізм корелювали на множинних рівнях і у межах «першого», й у межах «другого» та «третього» світів, певним чином вказуючи на умовність такого поділу [там само]. Важливим видається факт, що всі три типи кореляції вимірів політичного постають одночасно, а політичне виявляється не лише в їхніх межах, а й у їхньому накладанні. Ігнорування необхідності розгляду того чи іншого політичного явища в різних площинах поліваріантно й вирішення того чи іншого конфлікту в межах націленості на мінімум три типи бажаного результату, на рівні акторів, котрі мають вплив на здійснення політики, призводить до цивілізаційних напруг, що чимраз гостріше постають на політичній арені сучасного, «постсілого» світу.

І на останок. Ми встановили, що просторові, часові й антропологічні виміри утворюють своєрідну формальну складову буття політичного; водночас її змістовним наповненням постають зокрема й культурні виміри. Визначивши взаємодетермінованість, ми обґрунтували використання цього типу відносин для ілюстрації кореляційних зв'язків між вимірами політичного. Таке твердження, безперечно, можна вписати в класичну теорію систем, що, проте, абсолютно не відображає нашої методології. Адже виміри політичного відіграють також суб'єкт-об'єктну роль – йдеться про політичну спатіалізацію, про відповідний хронотоп і політичну суб'єктивізацію, які

перебувають у тісній кореляції, зокрема із культуральними вимірами, що мають потенціал до спільнотворення змістовних значень. У такому контексті аналіз політичного та його виявів у рамках межевості, контингентності й акцентування на спільному може відбуватися крізь призму дослідження широкого спектра явищ, починаючи від мовної практики, форм архітектури, мистецьких вимірів, літературних жанрів і закінчуючи аналізом предметів у контексті теорії повсякденності – від дослідження матеріальних символів влади й до гегемонійних практик екологічного чи гендерного спрямування. Тобто маються на увазі всі явища, котрі можна вписати в просторові й часові виміри політичного в розмаїтті їхніх виявів і котрі іманентно містять альтернативи щодо гегемонійних практик співжиття. Однак запропонована в дослідженні методологія аналізу політичного крізь призму кореляції його вимірів у жодному випадку не пропонує тотожності й універсальності в розгляді тих чи інших виявів політичного в межах різних культур. Така методологія постає своєрідною матрицею розуміння межевості дослідження та наповнення політичних феноменів і феноменів політичного.

Отже, як зауважує Ж. Рансьєр: «Сьогодні рецидиви расизму та ксенофобії означають крах політики, повернення від політичного розгляду несправедливості до первісної ненависті. І тоді питання вже не в тому, аби просто повернутись лицем до "політичної проблеми". Воно в тому, аби перевинайти політику» [101, с. 110]. Йдеться про те, аби не шукати основу політичного, а в ситуації контингентності та межевості політичного постійно заново віднаходити те, що постає спільним чи має потенціал до трансформації загальноприйнятого спільного – зміни гегемонійної форми організації співжиття.

Висновки до розділу 4

У розділі розкрито основні типи кореляції вимірів політичного. Визначено, що політичне першого типу кореляції постає як співжиття людей у

межах єдино можливого, пов'язаного з позадосвідним (міф, релігія, етнічна нація тощо), фрейму трактування дійсності в темпоральності, що завжди повертається / наближається до цього позадосвідного в протиставленні з чужим, демаркацією котрого є простір як матеріальне, тобто територіальність. Територіально–циклічні виміри буття політичного означають, що політика завжди оперує матеріальними речами, являючись у такому контексті сферою розподілу та перерозподілу ресурсів. Належність до території не лише формує ідентичність, а постає чи не єдиною її передумовою. У цьому контексті держава, здійснюючи політику, ніколи не стикається із «тим, що до того не існувало». Натомість у разі, коли проявляє себе власне політичне як розрив, державі в процесі прийняття політичних рішень досить, апелюючи до минулого, знайти аналогії. Такий стан є станом повторення, а держава, правитель і под. уособлюють одномоментно й постать реальної влади, і постать влади символічної. У межах цього типу кореляції виміри політичного й політики синкретичні. Загалом домінантним тут стає просторовий вимір політичного у формі територіальності, адже лише він може бути межевим, таким, що має перманентний потенціал до зміни. Зауважено, однак: це твердження не суперечить визначенню антропологічного виміру як визначального в контексті дослідження політичного – політичне, його виміри й типи кореляції окреслено крізь призму політико–антропологічного підходу й дихотомічного конструкта в найзагальнішій формі протиставлення з «іншим», але таке протиставлення в межах першого типу кореляції вимірів політичного актуалізується крізь призму просторового виміру.

Політичне другого типу кореляції вимірів – це співжиття й відносини тих чи інших відмінних груп людей у межах творення домінантного, пов'язаного з раціональним (прогрес, розум, науково–емпіричне обґрунтування і под.), фрейму трактування дійсності в темпоральності, що перманентно прогресує, охоплюючи дедалі більший простір кореляції з «іншим» (коли завжди можна зустріти чужинця, а темпоральний вимір можна окреслити як прогрес, лінійний розвиток до кращого майбутнього),

демаркацією якого постає простір як простір відносин, пов'язаний із поліваріантністю в контексті осмислення альтернативних форм такої організації, що мають раціональні, емпірико–аналітичні підстави. Через домінування раціонального дискурсу виокремлюється політика як емпіричне, досвідне, а політичне в символічному трактуванні (міфологічне, релігійне, етнічне та ін.) заперечується: у такому контексті політичні виміри і виміри політичного постають взаємоконфронтуючими. Якщо в типі кореляції «територія» – «циклічність» – «я – чужий» визначальним є просторовий вимір як територіальність (щоправда, таке твердження – описове, виражаючи загальну оптику розуміння буття політичного), то тип кореляції «місце» – «лінійність» – «я – інший» має центральною темою темпоральності як прогресу.

Визначено, що третій тип кореляції вимірів політичного постає в дусі постмодерну та пов'язаний з імплузією. З огляду на розвиток віртуального простору питання необхідності взаємодії з іншим замінюється перманентною необхідністю віднаходження власного «я», а темпоральний вимір постає у формулі «тут–і–зараз» як постійній фрагментарності. Простір політичного абсолютно відривається від матеріального виміру, натомість виявляючись у віртуальному й медійному, коли виникає, за М. Кастельсом, простір потоку, домінуючого над історично обумовленим простором місць. Тут уже не йдеться про єдино можливу форму організації суспільного буття чи пошук найлогічнішої, а звідси – раціонально найкращої її альтернативи: форма організації суспільного співжиття як така постає лише контекстом, виходячи на задній план. Для третього типу характерне домінування абсолютної незавершеності як заперечення до кінця пізнаваних і єдино можливих підстав організації суспільного буття, що поступається пошуку індивідуальних стратегій. Третьому типові кореляції притаманне домінування індивідних, антропологічних вимірів над просторово–часовими.

Досліджено, що типи кореляції вимірів політичного взаємодетермінуються. Вони не лише не замінюють остаточно один одного, а й переплітаються в найрізноманітніші форми взаємозалежності та

взаємозаперечення, причому кожен із типів кореляції виявляє себе ще у двох формах – асоціативній і дисоціативній. Кожен тип кореляції вимірів політичного творить власне символічне, виступаючи в складних зв'язках взаємовпливу та взаємозалежності, що творять відповідну політичну культуру. Проілюстровано потенціал використання поліваріантного підходу до дослідження політичних процесів та явищ, ґрунтованого на співіснуванні відмінних типів кореляції вимірів політичного в межах одного й того самого політичного поля.

Положення розділу дисертації викладені в статтях автора:

1. Political crisis: conflict between the types of dimensions of the political / Y. Martynyak // European scientific journal. – 2016. – Ed. 12, No. 14. – P. 91–104.
2. Типи кореляції вимірів політичного / Ю. Мартиняк // Гілея: наук. вісн.: зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. 106 (3). – С. 340–345.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дослідження дійдено таких висновків:

1. Обґрунтовано необхідність дуального підходу до предмета політичної науки, що поділяється відповідно на дослідження політики та дослідження політичного, на противагу ситуації, коли повсюдна легітимація неоліберального підходу до політичної науки витіснила дослідження поза– та неінституційних вимірів політичної сфери буття до культуральних студій чи філософських розвідок: йдеться про оновлене доведення актуальності теоретико–філософського підходу до вивчення політичної сфери водночас з емпірико–аналітичним. Отже, акцентовано на потребі розмежування між фундаментальними теоріями, які мають в основі певний принцип, самопрезентуючи себе як об’єктивні, постаючи, проте, завжди гегемонійними, і між теорією самої науки політології, що дає змогу ці принципи осмислювати ззовні: пропонувати відповіді на питання дихотомії автономії та гетерономії політики, перевизначення політики відповідно до зміни умов суспільного буття і под. Виокремлення поняття політичного, відмінного від політики, засвідчує вичерпність традиційних підходів до її осмислення; на противагу твердженню, що політичні інститути більше нічого не пропонують і нікуди не ведуть, поняття політичного підтверджує іманентну необхідність буття політики як характеристики людського співжиття, що набуває різних форм вияву в актуальності до темпорально–просторових вимірів.

Досліджено, що способи концептуалізації політичного варіюються в різних культурно–мовних просторах. Йдеться переважно (у межах актуальності пропонованого дослідження) про німецькомовний, франкомовний і англomовний. Окрім того, вказано на російську політичну традицію, де окреслення політичного здебільшого етатистське. Як засвідчив аналіз, у вітчизняному політичному й політологічному дискурсі цілий пласт досліджень політичного постає своєрідною термінологічною лакуною.

2. Визначено актуальність міждисциплінарного підходу до вивчення

політичного, коли виокремлення політичного можливе головню внаслідок лінгвістичного, історичного й антропологічного поворотів у науці, що підтверджують необхідність трактування політичних дискурсів з огляду на їхню гегемонійність, політичних процесів та явищ – з урахуванням контекстуальності, а форм і принципів співжиття – крізь призму перманентної кореляції з іншими. У межах власне політологічного підходу політичне досліджено на основі теорії фреймів (що корелює зі соціально-конструктивістським підходом і соціальною теорією повсякденності) та на засадах сучасних критичних теорій (мається на увазі здебільшого постмарксистський підхід з акцентуванням на розмежуванні «політика – політичне», визначенні політики як розриву соціального, характеристики політичної суб'єктності). Політичне як виключення зі соціального з методологічного погляду можна проілюструвати в межах дискурсивного підходу як кореляцію між лакуною й називанням, у межах постмарксизму – як розрізнення між гегемонійними практиками організації суспільного співжиття (політика) та розривом (політичне), у теорії фреймів – як кореляцію між усталеним фреймом і абсолютною подією.

3. Виокремлено два базові підходи до розмежування між політикою та політичним: політика як практика й політичне як теорія; політика як гегемонійна форма організації співжиття й політичне як аструктурна множинність, виключення з політики. У дослідженні обґрунтовано актуальність власне другого підходу: політичне постає тим, що виходить за межі укорінених, традиційних, легітимізованих практик співжиття, будучи в такому розумінні своєрідною протилежністю чи виключенням із політики, що, проте, має потенцію до зміни усталених гегемонійних практик.

Рисами політичного визначено контингентність, акцентування на спільному, на противагу дихотомії «приватне – публічне», межевість. Політичне окреслено як властивість співжиття індивідів, в основу котрої покладено спільне як умову і як результат, простір котрого є простором розриву соціального (але не виводиться з нього), простором «між»

(межевості), що постійно заново витворюється через зіставлення з іншими. Таке визначення політичного де-факто є визначенням через його просторові (простір межевості й розриву соціального, що, однак, не виводиться з нього), часові (перманентно витворюється) й антропологічні (співжиття індивідів через зіставлення з іншими) виміри. Політичне в такому контексті: 1) постає рисою співжиття індивідів; 2) не зводиться до соціального, а є його розривом; 3) констатує перманентну взаємодію «друг – ворог»; 4) виявляється як симбіоз асоціативного та дисоціативного підходів; 5) пов'язане з гегемонійною формою організації суспільного життя.

4. Доведено, що внаслідок специфіки політичного – перманентної зміни його змістовного наповнення – актуальне дослідження з погляду аналізу його атрибутивних вимірів: антропологічного, темпорального та просторового, котрі витворюють відмінні фрейми трактування політичних явищ, процесів, а також категорій і понять. Концептуалізовано розрізнення між вимірами політики та вимірами політичного: антропологічні виміри політики пов'язані з дослідженням суб'єктів політики, антропологічні виміри політичного – з вивченням політичної суб'єктивації (процес «присвоєння імен» (зсередини та ззовні) для тих, хто не лише перебуває в опозиції до суб'єктів політики, а взагалі міститься за межами гегемонійних практик, маючи, однак, потенцію до коригування або зміни форм організації суспільного співжиття); просторові виміри політики пов'язані з дослідженням просторів діяльності суб'єктів політики та визначаються межами їхнього впливу, просторові виміри політичного – із простором виникнення політичної суб'єктивації, тобто з простором розриву, межевості, концентрації контингентності й досліджуються через політичну спатіалізацію (складний взаємодетермінований зв'язок соціальної активності, матеріальної культури й географічного простору, своєрідне змістовне наповнення місць); часові виміри політики постають як виразник політичної процесуальності, внутрішньої логіки розвитку політичних процесів, часові виміри політичного – як певний фрейм розуміння співжиття в динаміці. У межах кожного із вимірів

політичного виокремлено три базові форми їхнього вияву: у межах антропологічного виміру – дихотомії «я – чужий», «я – інший», «я – не-я»; у межах просторового – «територія», «місце», «потік»; у межах темпорального – «циклічність», «лінійність», «фрагментарність».

5. Установлено, що сукупність вимірів політичного утворюють відмінні фрейми розуміння політичного й політики. У зв'язку з цим вирізнено три основні типи кореляції вимірів політичного: 1) «територія» – «циклічність» – «я – чужий»; 2) «місце» – «лінійність» – «я – інший»; 3) «потік» – «фрагментарність» – «я – не-я». Політичне першого типу кореляції окреслено як співжиття людей у межах єдино можливого, пов'язаного з позадосвідним (міф, релігія і под.), фрейму трактування дійсності в темпоральності, що завжди прагне до повернення чи наближення до позадосвідного й конститується через протиставлення з чужим, лінією демаркації котрого постає простір як матеріальне, тобто територіальність. У другому типі кореляції політичне пов'язане з простором відносин між відмінними групами людей у межах конструювання домінантної, пов'язаної з раціональним (прогрес, розум і под.), форми організації співжиття в темпоральності, що має властивості перманентного лінійного прогресування. Третій тип кореляцій вимірів політичного виявляється в умовах, коли внаслідок домінування простору потоків необхідність констатації наявності «чужого» або «іншого» замінюється перманентною необхідністю віднаходження власного «я» в темпоральності «тут–і–зараз» як постійній фрагментарності. Для першого типу кореляції вимірів політичного характерні антагоністичні відносини й домінування просторового виміру, для другого – агоністичні з домінуванням темпорального, для третього – імплізивне самозаглиблення із превалюванням антропологічного виміру.

6. Підсумовано, що підхід до розгляду політики крізь призму виокремлення типів кореляції вимірів політичного постає своєрідною матрицею розуміння змістовного наповнення тих чи інших політичних феноменів і феноменів політичного. Аргументовано, що типи кореляції

вимірів політичного можуть співіснувати в межах одного політичного поля, виявляючись у складних і суперечливих відносинах взаємозалежності і взаємозаперечення. Тому евристичний потенціал використання запропонованого в дисертації підходу в умовах поглиблення сучасних політичних криз пов'язаний із необхідністю аналізу політичних явищ і процесів, а також понять і категорій не інваріантно, а поліваріантно. Визначено, що такий підхід особливо актуальний у межах дослідження сучасних політичних процесів України. Якщо політичні кризи в країнах, для прикладу, «першого світу» пов'язані з абсолютним домінуванням одного з типів кореляції вимірів політичного й ігноруванням паралельних типів, то в Україні йдеться не лише про необхідність урахування відмінних типів кореляції політичного, а загалом триває процес боротьби за встановлення гегемонійної форми організації співжиття. У такому контексті кожен із типів кореляції вимірів політичного постає напівгегемонійним і до кінця не вписаним у культурний та політичний контексти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Агамбен Дж. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь / Джорджо Агамбен. – М. : Европа, 2011. – 256 с.
2. Азарова Н. Об адресате, дискурсивных границах и субкоманданте Маркосе [Электронный ресурс] / Наталия Азарова. – Режим доступа: <http://www.trans-lit.info/materialy/14-vypuski/nataliya-azarova-ob-adresate-diskursivnyh-granitsah-i-subkomandante-markose> – Назва з екрану.
3. Амельченко Н. Просвітницький проект раціоналізації політики та його межі / Наталія Амельченко // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2008. – Т. 82. – С. 5–13.
4. Андерсон Б. Уявлені спільноти : міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 273 с.
5. Андерсон П. Размышления о западном марксизме. На путях исторического материализма / Перри Андерсон ; пер. с англ. – М. : Интер-Версо, 1991. – 272 с.
6. Андрущенко М. Концепт TimeSpace Realities I. Валлерштайна: до питання про темпоральний вимір політики / Максим Андрущенко // Дні науки філософського факультету – 2010 : матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 21–22 квітня 2010 року). – К., 2010. – С. 3–5.
7. Анкерсмит Ф. Политическая репрезентация / Франклин Анкерсмит ; пер. с англ. А. Глухов. – М. : Издат. дом Высшей школы экономики, 2012. – 288 с.
8. Арістотель. Політика [Електронний ресурс] / Арістотель. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist02.htm> – Назва з екрану.
9. Атнашев Т. «Context is king»: Джон Покок – историк политических языков [Электронный ресурс] / Тимур Атнашев, Михаил Велижев // Новое литературное обозрение. – 2015. – Выпуск 4. – С. 21–44. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2015/4/5av.html> – Назва з екрану.

10. Бадью А. Криза : справжня і хибна суперечність світу [Електронний ресурс] / Ален Бадью. – Режим доступу: <http://ukraine.politicalcritique.org/2015/04/kryza-spravzhnya-i-hybna-superechnist-suchasnogo-svitu/> – Назва з екрану.
11. Бадью А. Мета/политика : можно ли мыслить политику? Краткий трактат по метаполитике / Ален Бадью ; пер. с франц. Б Скуратов, К. Голубович. – М. : Логос, 2005. – 240 с.
12. Бадью А. Обстоятельства, 4 : Что именует имя Саркози? / Ален Бадью ; пер. с франц. С. Фокин. – С.–Пб. : Академия исследования культуры, 2008. – 192 с.
13. Бадью А. Століття / Ален Бадью ; пер. з франц. А. Рєпа. – Львів: Кальварія ; К. : Ніка–Центр, 2014. – 304 с.
14. Бадью А. Сучасне безсилля [Електронний ресурс] / Ален Бадью. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/suchasne-bezsyllia/> – Назва з екрану.
15. Балибар Э. Что в войне? Политика как война, война как политика / Этьен Балибар // Прогнозис. – 2008. – Выпуск 4 (16). – С. 19 – 39.
16. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунд Бауман ; пер. с англ. М. Коробочкин. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
17. Бауман З. Невелике доповнення до довгої соціальної історії часу [Електронний ресурс] / Зигмунд Бауман. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/12643> – Назва з екрану.
18. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / Зигмунд Бауман ; пер. з англ. А. Марчинський. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
19. Беззубова О. «Другие пространства» Мишеля Фуко : современные стратегии интерпретации / Ольга Беззубова // Вестник гражданских инженеров. – 2011. – Выпуск 2 (27). – С. 199–204.
20. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства или Конец социального [Електронний ресурс] / Жан Бодрийяр. – Режим доступу: <http://lib.ru/FILOSOF/BODRIJAR/silent.txt> – Назва з екрану.

21. Бодрийяр Ж. Дух терроризма. Войны в заливе не было / Жан Бодрийяр ; пер. с франц. А. Качалов. – М. : РИПОЛ–классик, 2016. – 224 с.
22. Бодрийяр Ж. Зеркало терроризма [Электронный ресурс] / Жан Бодрийяр. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bodr/zerk_terr.php – Назва з екрану.
23. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр ; пер. с франц. Е. Самарская. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с.
24. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция [Электронный ресурс] / Жан Бодрийяр. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml – Назва з екрану.
25. Брубейкер Р. За пределами «Идентичности» / Роджерс Брубейкер, Фредерик Купер // Ab Imperio. – 2002. – Выпуск 3. – С. 61 – 115.
26. Брюкнер П. Тиранія каяття / Паскаль Брокнер ; пер. з франц. П. Таращук. – К. : Темпора, 2013. – 216 с.
27. Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть / Пьер Бурдьё ; пер. с франц. В. Иванов // THESIS. – 1993. – Выпуск 2. – С. 137 – 150.
28. Бурдьё П. Социология политики / Пьер Бурдьё ; пер. с франц. Н. Шматко. – М. : Socio–Logos, 1993. – 336 с.
29. Ванькович У. «Естетизація політики»: актуальність проблеми співвідношення естетичного й політичного / У. Ванькович // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2009. – Т. 95. – С. 9–13.
30. Вахштайн В. Социология повседневности и теория фреймов [Электронный ресурс] / Виктор Вахштайн. – Режим доступа: <https://postnauka.ru/books/3320> – Назва з екрану.
31. Вахштайн В. На краю привычного мира : события и их фреймы / Виктор Вахштайн // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – Выпуск 3. – С. 79 – 94.

32. Вегеш І. Місце та роль людини у структурі «суспільства споживання» Ж. Бодрійяра / Ігор Вегеш // Політологія. Соціологія. Філософія: науковий вісник Ужгородського університету. – Випуск 17. – С. 19–25.
33. Внучко С. Політичний простір в глобальному вимірі / Світлана Внучко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – Випуск 107. – С. 47–51.
34. Габермас Ю. Залучення іншого : студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; пер. з англ. А. Дахній. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
35. Гайко О. Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії / Олег Гайко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Питання політології. – 2011. – Випуск 949, Випуск 18. – С. 28–33.
36. Гарбадин А. Позаметодологічний концепт постструктуралістського дослідження: політологічний вимір [Електронний ресурс] / Андрій Гарбадин. – Режим доступу: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk02/articles/garbadin.pdf – Назва з екрану.
37. Гарбадин А. Співвідношення концепту чужинця та політичної ідентичності у межах політологічного дискурсу / Андрій Гарбадин // Політологія. Соціологія. Право: Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2012. – Випуск 1. – С. 18–23.
38. Герман Ю. Концептуалізація категорії космічний простір у сучасній геополітичній науці / Юлія Герман // «Грані». – 2014. – Випуск 10. – С. 99–105.
39. Голенков С. Понятие субъективации Мишеля Фуко / Сергей Голенков // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2007. – Випуск 1. – С. 54–66.

40. Грицак Я. Лекції курсу «Вибрані питання європейської історії» [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак. – Режим доступу: <http://er.ucu.edu.ua/handle/1/841> – Назва з екрану.
41. Гришин Н. Политическое пространство как объект теоретических и прикладных политических исследований: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы / Николай Гришин ; Волгоградская академия государственной службы. – Волгоград, 2001.
42. Гройс Б. Все меняется, но у нас нет ощущения перемен [Електронний ресурс] / Борис Гройс. – Режим доступу: <https://slon.ru/biz/1202091/> – Назва з екрану.
43. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / Антоніо Грамші ; пер. з італ. Р. Тиса. – К. : Вперед, 2014. – 241 с.
44. Делёз Ж. Логика смысла / Жиль Делёз ; пер. с франц. – М. : Раритет, Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 480 с.
45. Денисенко В. Політика в контексті антропологічних вимірів / Валерій Денисенко // Політологія. Соціологія. Право : вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2013. – Випуск 1. – С. 34–39.
46. Денисенко В. Юрген Габермас – останній філософ світу, де панує «постмодернізм» [Електронний ресурс] / Валерій Денисенко, Валерій Терещенко // «І»: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – Випуск 24. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/habermas.htm> – Назва з екрану.
47. Дністровий А. Глобус Карла Маркса : есеї з соціальної та політичної критики / Анатолій Дністровий. – Львів : Піраміда, 2015. – 156 с.
48. Доброхотов А. Парадигмы проблемы Я в философии и культуре [Електронний ресурс] / Александр Доброхотов // Сборник научных статей философского факультета МГУ. – 2001. – Режим доступу: <https://www.hse.ru/en/sci/publications/40096338.html> – Назва з екрану.

49. Дугин А. Четвертая политическая теория [Электронный ресурс] / Александр Дугин – Режим доступа: <http://evrazia.org/article/795> – Назва з екрану.
50. Еріксен Т. Г. Тиранія моменту : швидкий і повільний час в інформаційну добу / Томас Еріксен ; пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2004. – 196 с.
51. Європейський словник філософій : лексикон неперкладностей : у 4 т. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – 576 с.
52. Жеребкін М. Постмарксистська теорія дискурсу Ернесто Лаклау і Шанталь Муф: новий погляд на політичні процеси у країнах колишнього СРСР? / М. Жеребкін // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Філософія. Політологія.». – 2009. – Випуск 91/93. – С. 201–203.
53. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / Славой Жижек ; пер. с англ. В. Софронов. – М. : Худож. журн., 1999. – 114 с.
54. Жижек С. Почати спочатку [Електронний ресурс] / Славой Жижек. – Режим доступа: <http://commons.com.ua/pochati-spochatku/> – Назва з екрану. – Назва з екрану.
55. Жижек С. Психоаналіз та пост–марксизм: випадок Алана Бадью [Електронний ресурс] / Славой Жижек. – Режим доступа: <http://provid.org/zizek/psyhoanaliz-ta-post-marksyzm-vypadok-alena-badyu-slavo-j-zhyzhek/> – Назва з екрану.
56. Жижек С. Щекотливый субъект : отсутствующий центр политической онтологии / Славой Жижек ; пер. с англ. С. Щукина. – М. : Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 528 с.
57. Жуковский А. Неомарксизм: возможности и результаты применения в политологии [Электронный ресурс] / Александр Жуковский. – Режим доступа: http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/33205/ssoar-mrsp-2012-1-zhukovsky-New_marxism_opportunities_and_results.pdf?sequence=1 – Назва з екрану.

58. Зимовец Р. Дискуссия Фуко/Хабермас: вопросы теории власти / Роман Зимовец // Практична філософія: Наук. журн. – 2002. – Випуск 1. – С. 82 – 104.
59. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия : Последовательность человеческого развития / Рональд Инглхарт, Кристиан Вельцель. – М. : Новое изд-во, 2011. – 464 с.
60. Ионин Л. Социология культуры / Леонид Ионин. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 427 с.
61. Йонсон С. Запаковані [Електронний ресурс] / Стефан Йонсон. – Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2013-03-26-jonsson-uk.html> – Назва з екрану.
62. Іглтон Т. Прихисток в буревії історії [Електронний ресурс] / Террі Іглтон. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/ru/prykhystok-v-bureviyi-istoriyi/> – Назва з екрану.
63. Касториадис К. Воображаемое установление общества [Електронний ресурс] / Корнелиус Касториадис ; пер. с франц. Г. Волковой, С. Офертаса. – М. : Гнозис; Логос, 2003. – 480 с. – Режим доступу: [www.vif2ne.org/nvz/forum/files/Kmf/\(110821140925\)_Kastoriadis.pdf](http://www.vif2ne.org/nvz/forum/files/Kmf/(110821140925)_Kastoriadis.pdf) – Назва з екрану.
64. Коврига С. Детермінанти політичного простору / Світлана Коврига // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – Випуск № 4. – С. 164–171.
65. Козеллек Р. Часові пласти: дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек ; пер. з нім. В. Швед. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
66. Кривенко С.–В. Семантична парадоксальність політичного дискурсу (теоретико–методологічний аналіз): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Соломія–Василина Кривенко; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2016. – 216 с.
67. Лавренова О. «Время больше пространства...» историческое и мифологическое время в культурном ландшафте / Ольга Лавренова // Вестник Томского государственного университетата. – 2010. – № 338. – С. 52 – 56.

68. Лакло Э. К радикальной демократической политике: предисловие ко второму изданию «Гегемонии и социалистической стратегии» [Электронный ресурс] / Эрнесто Лакло, Шанталь Муфф ; пер. с англ. И. Гололобов. – Режим доступа: <http://www.politizdat.ru/outgoung/15/> – Назва з екрану.
69. Лаку–Лабарт Ф. Трансценденция кончается в политике / [Электронный ресурс] / Филлип Лаку–Лабарт. – Режим доступа: <http://sociologos.net/textes/lacoue/lacoue2.htm> – Назва з екрану.
70. Лефевр А. Производство пространства / Анри Лефевр ; пер. с франц. И. Стаф. – М. : Strelka Press, 2015. – 432 с.
71. Лефор К. Политические очерки (XIX–XX века) / Клод Лефор ; пер. с франц. Е. Самарская. – М. : Росс. Полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 368 с.
72. Лізунова О. До проблеми розуміння предмета політичної теорії / Олена Лізунова // Наукові записки. Політологія. – 1999. – Т. 12. – С. 5–9.
73. Магун А. Определение политического. Единое и одинокое [Электронный ресурс] / Артемий Магун. – Режим доступа: <http://postnauka.ru/longreads/14236> – Назва з екрану.
74. Макарычев А. Суверенитет, власть и политическая субъектность : две линии критической теории / Андрей Макарычев // Полит. Экспертиза : ПОЛИТЭКС. – 2010. – С. 22–53.
75. Маккуайр С. Медийный город : медиа, архитектура и городское пространство / Скотт Маккуайр ; пер. с англ. М. Коробочкин. – М. : Ин-т медиа, архитектуры и дизайна «Стрелка», 2014. – 207 с.
76. Малахов В. Культурные различия и политические границы в эпоху глобальных миграций / Владимир Малахов. – М. : Новое литературное обозрение; Институт философии РАН, 2014. – 232 с.
77. Мамфорд Л. Що таке місто? / Льюїс Мамфорд // Анатомія міста : Київ. Урбаністичні студії. – К. : Смолоскип, 2012. – С. 10–14.
78. Марков Б. Мораль и разум [Электронный ресурс] / Борис Марков // Ю. Хабермас. Моральное сознание и коммуникативное действие. – С.–Пб. :

- «Наука», 2001. – Режим доступа: <http://libelli.ru/works/coinsc.htm> – Назва з екрану.
79. Маркузе Г. Одномерный человек : исследование идеологии развитого индустриального общества [Электронный ресурс] / Герберт Маркузе. – Режим доступа: <http://socium.ge/downloads/komunikaciiisteoria/markuze%20odnomerni%20chelovek.pdf> – Назва з екрану.
80. Мартинов А. Исторична соціологія (циклічна парадигма) : монографія / Андрій Мартинов. – К. : УІАД «Рада», 2004. – 288 с.
81. Мейясу К. После конечности: эссе о необходимости контингентности / Квентин Мейясу ; пер. Л. Медведева. – Екатеринбург ; М. : Кабинетный ученый, 2015. – 196 с.
82. Меланхолический Ницше [интервью Ж. Бодрийяра] / провела Н. Архангельская // Журнал «Эксперт». – 2002. – Режим доступа: http://expert.ru/expert/2002/17/17ex-bodrijar_37868/ – Назва з екрану.
83. Мельвиль А. Пространство и время в мировой политике [Электронный ресурс] / Андрей Мельвиль. – Режим доступа: http://www.intelros.ru/pdf/cosmopolis_2_18_2007/18-10.pdf – Назва з екрану.
84. Муфф Ш. К агонистической модели демократии / Шанталь Муфф ; пер. А. Смирнов // ЛОГОС. – 2004. – Выпуск 2 (42) – С. 180 – 197.
85. Негрі А. Будувати іншу сучасність [Электронный ресурс] / Антоніо Негрі. – Режим доступа: <http://www.prostory.net.ua/ua/articles/4-articles/181-1-r>. – Назва з екрану.
86. Новічкова О. Формування методології критичного аналізу політичного в Реймона Арона [Электронный ресурс] / Олександра Новічкова. – Режим доступа: http://elib.ukma.edu.ua/NZ/NZV45_2005_polityk/05_novichkova_os.pdf – Назва з екрану.
87. Оришева О. Перспектива «конца истории» и ее политические импликации: образ исторического процесса в постмарксизме / Ольга Оришева // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: материалы Междунар.

- науч. конф., посвящ. 70-летию ист. факультета БГУ (Минск, 15–16 апреля 2004 г.). – Минск : БГУ, 2004. – С. 15–17.
88. Оришева О. Политическое измерение социальной теории в постмарксизме / Ольга Оришева. – Минск : «РИВШ», 2007. – 132 с.
89. Пантин В. Циклы и волны глобальной истории: глобализация в историческом измерении / Владимир Пантин. – М. : Издательский дом «Новый Век», 2003. – 276 с.
90. Пипич А. Соціальна філософія і наука у вирі суспільних перетворень / Анатолій Пипич // Філософські діалоги. – К., 2010. – Випуск 4, ч. 1. – С. 263–270.
91. Плотичкина Н. Город как пространство политической повседневности / Наталья Плотичкина // ЧЕЛОВЕК. СООБЩЕСТВО. УПРАВЛЕНИЕ. – 2012. – Випуск 1. – С. 154–159.
92. Поликарпов В. Современные концепции либеральной демократической политики и их позитивные альтернативы : этика дискурса (Ю. Хабермас) и постмарксизм (Ш. Муфф и Э. Лакло) / Владимир Поликарпов, Светлана Поликарпова // Философия и социальные науки : Научный журнал. – 2009. – Випуск 3. – С. 40–48.
93. Политико–философский ежегодник / отв. ред. И. Пантин. – М. : ИФРАН, 2008. – Випуск 1. – 199 с.
94. Политическое как проблема: очерки политической философии XX / Т. Алексеева, И. Ерохов, С. Ильшанская и др. – М. : Идея–Пресс, 2009. – 224 с.
95. Померанцев П. Кремлёвские зазеркальные войны [Электронный ресурс] / Питер Померанцев. – Режим доступа: <https://www.theguardian.com/global/2015/apr/10/kremlin-hall-of-mirrors-peter-pomerantsev-long-read-russian-translation> – Назва з екрану.
96. Поспелова О. Интерсекционный подход в социальной и политической теории / Ольга Поспелова // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. – 2014. – Випуск 1. – С. 57–64. – (Серия: Гуманитарные и социальные науки.)

97. Постол О. Альтерглобалізм як соціально–політичний феномен [Електронний ресурс] / Олена Постол. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/801> – Назва з екрану.
98. Потапенко Я. Вплив «лінгвістичного повороту» в соціогуманітарних студіях на сферу політичного в добу постмодерну / Ярослав Потапенко // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – 2010. – Випуск 21. – С. 111–118.
99. Потеряйко Г. Особливості політичної суб'єктивації національних меншин в Україні: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Ганна Потеряйко. – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
100. Пушкарева Г. В. Политическое пространство: проблемы теоретической концептуализации / Галина Пушкарева // Полис. Политические исследования. – 2012. – Выпуск 2. – С. 166 – 176.
101. Рансьєр Ж. На краю политического / Жак Рансьєр ; пер. с франц. Б. Скуратова. – М. : Праксис, 2006. – 240 с.
102. Рансьєр Ж. Учитель–незнайко. П'ять уроків із розкріпачення розуму / Жак Рансьєр ; пер. з франц. А. Репа. – К. : Ніка–Центр, 2013. – 168 с.
103. Ренан Е. Що таке нація? / Ернест Ренан // Націоналізм: антологія. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 107–120.
104. Родіна У. Політика безпеки в конструюванні європейської ідентичності: від «убезпечування» політичного до політизації безпеки? / Уляна Родіна // Наукові записки НаУКМА. – 2011. — Т. 121: Політологічні науки. – С. 34–38.
105. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / П'єр Розанвалон ; пер. з франц. Євгена Марічев. – К. : Видавничий дім «Києво–Могилянська академія», 2006. – 246 с.
106. Рубл Б. Капітал розмаїтості. Транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні та Києві / Блер Рубл. – К. : Критика, 2007. – 336 с.

107. Русакова О. Современная политическая философия / Ольга Русакова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2010. – 300 с.
108. Семигин Г. Политическое пространство [Электронный ресурс] / Геннадий Семигин. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/2473.html> – Назва з екрану.
109. Сорба О. Категорія часу в дослідженні суспільно–політичних процесів: аналіз моделей соціального часу в західній гуманітарній науці / Олександр Сорба // Політологія: вісник Севастопольського державного технічного університету. – 2004. – Випуск 52. – С. 139–148.
110. Сорба О. Принципи реалізації просторово–часових вимірів інтерсуб’єктивних структур політики / Олександр Сорба // Філософсько–політологічні студії: вісник Львівського університету. – 2012.– Випуск 1. – С. 177–188.
111. Сорба О. Просторово–часові виміри політики: принципи реалізації: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.01 – теорія та історія політичної науки / Олександр Сорба; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 19 с.
112. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питрим Сорокин ; пер. с англ. А. Сидоренко. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
113. Стэндинг Г. Прекариат : новый опасный класс / Гай Стэндинг ; пер. с англ. Н. Усовой. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
114. Тиллих П. Кайрос [Электронный ресурс] / Пауль Тиллих. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Tillih/Kairos.php – Назва з екрану.
115. Тишков В. Новая политическая антропология / Валерий Тишков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2001. – Том IV. – Випуск 4. – С. 68–74.

116. Тур М. Постметафізичне розуміння політики: стратегії легітимації / Микола Тур // Вісник Львівського університету.– 2008. – Випуск 11. – С. 178–191. – (Серія: Філософські науки).
117. Тынянова О. Концепция организованного пространства: инфраструктурная организация приграничных ТВД в постклассическую эпоху [Электронный ресурс] / Ольга Тынянова. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-organizovannogo-geopoliticheskogo-prostranstva-infrastrukturnaya-organizatsiya-prigranichnyh-tvd-v> – Назва з екрану.
118. Филиппов А. Пространство политических событий [Электронный ресурс] / Александр Филиппов. – Режим доступа: <http://www.intelros.org/lib/statyi/fillipov1.htm> – Назва з екрану.
119. Фромм Э. Бегство от свободы [Электронный ресурс] / Эрих Фромм. – Режим доступа: <http://modernproblems.org.ru/philosophy/182-begstvo-ot-svobodi.html?showall=1> – Назва з екрану.
120. Фуко М. Умер ли человек? [Электронный ресурс] / Мишель Фуко. – Режим доступа: <http://syg.ma/@nikita-archipov/mishiel-fuko-umier-li-chieloviek> – Назва з екрану.
121. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Электронный ресурс] / Френсис Фукуяма. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/fuku/index.php – Назва з екрану.
122. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас ; пер. с нем. Б. М. Скуратов. – М. : Праксис, 2005. – 368 с.
123. Хабермас Ю. Что такое «политическое» [Электронный ресурс] / Юрген Хабермас. – Режим доступа: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe> – Назва з екрану.
124. Хевеши М. Неомарксизм и его место в истории западной философии XX века [Электронный ресурс] / Мария Хевеши. – Режим доступа: <http://www.imperativ.net/imp12/neomarx.html> – Назва з екрану.

125. Хоркхаймер М. Диалектика просвещения: философские фрагменты / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно. – М., С.–Пб. : Медиум ; Ювента, 1997. – 312 с.
126. Чернецький В. Картографуючи посткомуністичні культури / Віталій Чернецький ; пер. з англ. К. Ботанова, О. Кирилова. – К. : Критика, 2013. – 432 с.
127. Шайгородський Ю. Генеза поглядів на політику: ключові моменти зміни парадигм пізнання / Юрій Шайгородський // Політикус. – 2015. – Випуск 1. – С. 19–24.
128. Шайгородський Ю. Нова суспільно–політична реальність та перспективи розвитку політичної науки в Україні / Юрій Шайгородський. // Політикус. – 2015. – Випуск 2. – С. 14–19.
129. Шанин Т. История поколений и поколенческая история России [Електронний ресурс] / Теодор Шанин. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2005/08/09/shanin/> – Назва з екрану.
130. Шевчук Д. Надзвичайний стан і межі політичного: соціально–філософський аналіз / Дмитро Шевчук // Філософська думка. – 2013. – Випуск 2. – С. 82–92.
131. Шевчук Д. Постполітичне позасвідоме / Дмитро Шевчук // Критика. – 2009. – Випуск 11–12. – С. 2–3.
132. Шейко Ю. Концепт політики як контингентності / Юрій Шейко // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 2014. – Випуск 17. – С. 38–44. – (Серія «Політологія. Соціологія. Філософія».)
133. Шейко Ю. Парадигма політичного в рефлексивному модерні на прикладі сучасних німецьких політичних теорій: дисертація на здобуття ступеня кандидата політичних наук: спеціальність 23.00.01 / Юрій Шейко. – К., 2015. – 201 с.
134. Шмітт К. Поняття політичного [Електронний ресурс] / Карл Шмітт. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/13.pdf> – Назва з екрану.

135. Якубін О. До концептуалізації поняття політичного часу / Олексій Якубін // Філософія. Політологія: вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.– 2008. – Випуск 90. — С. 1–14.
136. Ямпольский М. Политика внеполитического [Електронний ресурс] / Михаил Ямпольский. – Режим доступа: <http://grani.ru/opinion/m.195540.html> – Назва з екрану.
137. Ямпольский М. Физиология символического. Книга 1. Возрождение Левиафана: Политическая теология, репрезентация власти и конец Старого режима / Михаил Ямпольский. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 800 с.
138. Яноу Д. Фреймы политического: от фрейм–анализа к анализу фреймирования / Двора Яноу, Мерлин ван Хульст // Социологическое обозрение. – 2011. – Т. 10. – Выпуск 1–2. – С. 87–113.
139. Arendt H. Was ist Politik? Fragmente nach dem Nachlass [Електронний ресурс] / Hannah Arendt. – Режим доступа: https://www.kuwi.europa-uni.de/de/lehrstuhl/kg/neuzeit/lehre/lehresose13/arendt_was-ist-politik.pdf – Назва з екрану.
140. Autonomie und Heteronomie der Politik: Politisches Denken zwischen Post–Marxismus und Poststrukturalismus / Frankfurter Arbeitskreis für politische Theorie & Philosophie. – Verlag, 2015. – 206 p.
141. Balibar E. Politics and the Other Scene / Etienne Balibar. – London; New York: Verso, 2002. – 176 p.
142. Bauman Z. In Search of Politics / Zygmunt Bauman.– Cambridge: Polity Press, 1999. – 220 p.
143. Beacroft M. Bauman, Wasted Lives and the Eclipse of the political [Електронний ресурс] / Melanie Beacroft. – Режим доступа: https://www.adelaide.edu.au/apsa/docs_papers/Others/Beacroft.pdf – Назва з екрану.
144. Bedorf T., Roettgers K. Das Politische und die Politik / Thomas Bedorf, Kurt Röttgers. – Suhrkamp Verlag. 1957. – 384 p.

145. Bidet J. *Critical Companion to Contemporary Marxism* / Jacques Bidet, Stathis Kouvelakis. – Lieden, Boston: Brill, 2008. – 813 p.
146. Bosquet G. *Political Space in the Work of Henri Lefebvre: Ideology and Utopia* [Электронный ресурс] / Grégory Bosquet. – Режим доступа: http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2013/09/JSSJ5-3.en_1.pdf – Назва з екрану.
147. Bubenhofer N. *Sprachliche Konstruktion der Wirklichkeit: Die linguistische Relativitätstheorie im konstruktivistischen und systemtheoretischen Licht* [Электронный ресурс] / Noah Bubenhofer. – Режим доступа: http://www.bubenhofer.com/publikationen/2001skw/LR_Konstruktivismus.pdf – Назва з екрану.
148. Butler J. *The Power of Religion in the Public Sphere* / Judith Butler, Jurgen Habermas, Charles Taylor, Cornel West. – Columbia University Press, 2011 p. – 128 p.
149. Carswel D. *The End of Politics and the Birth of iDemocracy* / Douglas Carswell. – Biteback Publishing, 2012. – 288 p.
150. Castells M. *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture* / Manuel Castells. – UK: Blackwell, 2010. – 538 p.
151. Castoriadis C. *Power, Politics, Autonomy* / Cornelius Castoriadis // *Philosophy, Politics, Autonomy*. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1991. – p. 143 – 174.
152. Chandler D. *Dictionary of Media and Communication* [Электронный ресурс] / Daniel Chandler, Rod Munday. – Режим доступа: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199568758.001.0001/acref-9780199568758-e-2094?rskey=eaDTLL&result=3092> – Назва з екрану.
153. Currie M. *The Unexpected: Narrative Temporality and the Philosophy of Surprise: Narrative Temporality and the Philosophy of Surprise* / Mark Currie. – Edinburgh University Press, 2013. – 192 p.
154. Deleuze G. *Postscript on the societies of control* [Электронный ресурс] / Gilles Deleuze. – Режим доступа: <http://links.jstor.org/sici?sici=0162->

2870 %28199224 %2959 %3C3 %3APOTSOC%3E2.0.CO%3B2-T – Назва з екрану.

155. Engster F. Post-Marxismus: Zur Kritik der Politischen Ontologie [Электронный ресурс] / Frank Engster. – Режим доступа: <http://phase-zwei.org/hefte/artikel/post-marxismus-429/> – Назва з екрану.

156. Featherstone D. Spatial Politics: Essays For Doreen Massey / David Featherstone, Joe Painter. – John Wiley & Sons, 2012. – 328 p.

157. Foster H. The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture / Hal Forester. – Port Townsend, Washington: Bay press, 1983. – 159 p.

158. Foucault M. Space, Knowledge, and Power [Электронный ресурс] / Michel Foucault. – Режим доступа: http://www.mara-stream.org/wp-content/uploads/2011/11/Foucault_Space-Knowledge-Power.pdf – Назва з екрану.

159. Foucault M. The Subject and Power [Электронный ресурс] / Michel Foucault. – Режим доступа: http://www.unisa.edu.au/Global/EASS/HRI/foucault_-_the_subject_and_power.pdf – Назва з екрану.

160. Foucault M. Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78 / Michel Foucault. – Springer, 2007. – 417 p.

161. Friedman Th. L. The World Is Flat 3.0: A Brief History of the Twenty-first Century / Thomas L. Friedman. – Macmillan, 2007. – 672 p.

162. Friemann A. Zeit und Politik: Beiträge zu einer komplizierten Beziehung / Andrea Friemann, Christoph Lemke, Axel Primavesi, Miriam Schröder // Arbeitspapiere des Osteuropa-Instituts der Freien Universität. – Berlin: Arbeitsschwerpunkt Politik, 2005. – № 55. – 45 p.

163. Giddens A. In Defence of Sociology: Essays, Interpretations and Rejoinders / Anthony Giddens. – John Wiley & Sons, 2013. – 296 p.

164. Goldstein Ph. Post-Marxist theory: an introduction/ Philip Goldstein.– Albany: State University of New York Press, 2005.–145 p.

165. Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on the Philosophical Discourse of Modernity / Maurizio Passerin d'Entrèves, Seyla Benhabib. – Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1997. – 305 p.

166. Hall S. *Critical dialogues in cultural studies* / Stuard Hall. – London; New York: Routledge, 2005. – 529 p.
167. Hardt M. *Declaration* [Электронный ресурс] / Michael Hardt, Antonio Negri. – Режим доступа: <https://antonionegriinenglish.files.wordpress.com/2012/05/93152857-hardt-negri-declaration-2012.pdf> – Назва з екрану.
168. Hassan R. *Empires of Speed: Time and the Acceleration of Politics and Society* / Robert Hassan. – BRILL, 2009. – 254 p.
169. Hassard J. *The Sociology of Time* / John Hassard. – London: Palgrave Macmillan, 1990. – 255 p.
170. Hofmann W. Martinsen R. *Die andere Seite der Politik: Theorien kultureller Konstruktion des Politischen* / Wilhelm Hofmann, Renate Martinsen. – Springer-Verlag, 2015. – 264 p.
171. Howarth D. *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique* / David Howarth. Routledge, 2014. – 294 p.
172. Hubbard P. *Key Thinkers on Space and Place* / Phil Hubbard, Rob Kitchin, Gill Valentine. – London: Sage, 2010. – 528 p.
173. Jain Anil K. *Politik in der (Post-)Moderne: reflexiv-deflexive Modernisierung und die Diffusion des Politischen* / Anil K. Jain. – München: Ed. Fatal, 2000. – 679 p.
174. Jameson F. *Postmodernism, Or the Cultural Logic of Late Capitalism* / Fredric Jameson. – Durham, NC: Duke University Press, 1991. – 438 p.
175. Koselleck R. *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache* / Reinhart Koselleck. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006. – 569 p.
176. Laclau E. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. – London; New York: Verso, 2001. – 198 p.
177. Laclau E. *Universalism, Particularism, and the Question of Identity* [Электронный ресурс] / Ernesto Laclau. – Режим доступа:

- http://gul.gu.se/public/pp/public_courses/course70540/published/1442591138914/resourceId/30620290/content/UploadedResources/778788.pdf – Назва з екрану.
178. Lacoue–Labarthe Ph. *Retreating the Political* / Philippe Lacoue–Labarthe, Jean–Luc Nancy. – London; New York: Routledge, 2005. – 224.
179. Lyotard J.–F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* / Jean–Francois Lyotard; trans. by G. Bennington, B. Massumi. – Manchester: Manchester University Press, 1984. – 111 p.
180. Marchart O. *Art, Space and the Public Sphere(s). Some basic observations on the difficult relation of public art, urbanism and political theory* [Електронний ресурс] / Oliver Marchart. – Режим доступу: <http://eipcp.net/transversal/0102/marchart/en> – Назва з екрану.
181. Marchart O. *Beantwortung der Frage Was heisst Post–Marxismus?* [Електронний ресурс] / Oliver Marchart. – Режим доступу: <http://sammelpunkt.philo.at:8080/65/1/postm.htm> – Назва з екрану.
182. Marchart O. *Die politische Differenz: Zum Denken des Politischen bei Nancy, Lefort, Badiou, Laclau und Agamben* / Oliver Marchart. – Berlin: Suhrkamp, 2013. – 391 p.
183. Marchart O. *Post–Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau* / Oliver Marchart. – Edinburgh University Press Ltd, 2007. – 198 p.
184. Mouffe Ch. *On the Political* / Chantal Mouffe. – London; New York: Routledge, 2005. – 144 p.
185. Mouffe Ch. *The Return of the Political* / Ch. Mouffe. – London and New York Verso, 1993. – 156 p.
186. Plot M *Claude Lefort: Thinker of the Political* / Martin Plot. – Palgrave Macmillan, 2013. – 245 p.
187. Pocock J. G. A. *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* / John G. A. Pocock. G. A. Pocock. – Princeton University Press, 2009. – 612 p.

188. Poster M. Critical Theory and Technoculture: Habermas and Baudrillard / Mark Poster // Baudrillard: A Critical Reader. – Cambridge, Mass; Oxford: Blackwell, 1994. – pp. 68–88.
189. Rancie're J. Politics, Identification, and Subjectivization / Jacques Rancie're // The Identity in Question/ – London; New York: Routledge, 1995. – pp. 63–72.
190. Raphael V. The Promise of the Foreign: Nationalism and the Technics of Translation in the Spanish Philippines / Vicente L. Rafael. – Durham: Duke University Press, 2005. – 250 p.
191. Ricoeur P. History and Truth / Paul Ricoeur. – Evanston: Northwestern University Press, 1965. – 333 p.
192. Shields R. Knowing Space/Spatialization / Rob Shields // Theory Culture and Society. – 2006. – 23 (2–3). P. 146–149.
193. Shields R. Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity / Rob Shields. – London: Routledge, 1991. – 352 s.
194. Shirky C. Here Comes Everybody: The Power of Organizing Without Organizations / Clay Shirky. – Penguin Books, 2009. – 327 p.
195. Sim S. «Post» or «Past»? Does Post–Marxism have any Feature? [Электронный ресурс] / Stuard Sim. – Режим доступа: <https://globaldiscourse.wordpress.com/contents/%E2%80%98post%E2%80%99-or-%E2%80%98past%E2%80%99-does-post-marxism-have-any-future-by-stuart-sim/> – Назва з екрану.
196. Sim S. Post–Marxism: an intellectual history / Stuard Sim. – London; New York: Routledge, 2000. – 198 p.
197. Simons J. From Agamben to Zizek: Contemporary Critical Theorists / Jon Simons. – Edinburgh University Press, 2010. – 288 p.
198. Simons J. From Lacan to Said: Contemporary Critical Theorists / Jon Simons. – Edinburgh University Press, 2004. – 292 p.
199. Skinner Q. Language and Political Change / Quentin Skinner // Political Innovation and Conceptual Change. – New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1989. – pp. 6–23.

200. Skinner, Q. The Foundations of the Modern Political Thought: 2 vols. / Quentin Skinner. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – 414 p.
201. Soja E.W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory / Edward Soja. – London: Verso Press, 1989. – 266 p.
202. Tormey S., Townshend J. Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism / Simon Torney, Jules Townshend. – London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2006. – 234 p.
203. Vollrath E. Was ist das Politische?: eine Theorie des Politischen und seiner Wahrnehmung / Ernst Vollrath. – Königshausen & Neumann, 2003. – 221 p.
204. Weiss P. Migrants and Mercenaries The Market of Fear [Электронный ресурс] / Pierre Olivier Weiss. – Режим доступа: <http://www.booksandideas.net/Migrants-and-Mercenaries.html> – Назва з екрану.
205. Wilson J. The Post-Political and Its Discontents: Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics / Japhy Wilson, Erik Swyngedouw. – Edinburgh University Press, 2014. – 336 p.
206. Wolin Sh. S. Politics and Vision. Continuity and Innovation in Western Political Thought / Sheldon S. Wolin. – Princeton University Press, 2004. – 792 p.